

*Максиму Штатському,
колезі, досліднику, воїну.
Світла пам'ять.*

Корнеліус Гільдебранд
НАШ ЖИТТЄПИС
Неділя у 1840 році на острові Хортиця

© Олег Власов, текст, 2023

Увечері понеділка 20 липня 1789 року на берег острова Хортиці, у гирлі балки Музичиної, вийшла велика група людей у європейському вбранні, що розмовляли мовою подібною до німецької. Це були меноніти. Так в історії Хортиці почався новий 127-річний період.

Меноніти – представники протестантської церкви, що виникла у першій половині XVI ст. і отримала назву від імені нідерландського проповідника Менно Сімонса (1496–1561). Зазнаючи гонінь на батьківщині, пацифісти-меноніти були вимушені емігрувати у Західну Пруссію, що належала тоді Польщі, а із занепадом Речі Посполитої та посиленням Пруського королівства наприкінці XVIII ст. – до Російської імперії. На той час меноніти, фламандці та фризи за походженням, використовували німецьку мову як літературну. Проте у повсякденні вони спілкувалися так званою менонітською платською (платдойч, нижньонімецька), що зберігала багато нідерландських елементів [1, с. 10–11;

2, с. 18–20; 3]. Прибувши у 1789 р. в Україну, меноніти заснували на території Катеринославської губернії свою першу – Хортицьку колонію, центром якої було село Хортиця, розташоване на правому допливі Дніпра – річці Верхня Хортиця. Крім того, до складу колонії входили ще 17 сіл, і серед них – Острів Хортиця [4, с. 123].

Чимало є свідчень про те, що колоністи відчували велику повагу до нової батьківщини, наділивши її сакральним статусом. Наприклад, у публікації «Менонітський нижньонімецький словник: дзеркало смертної душі» повідомляється, що Дніпро у сприйнятті менонітів мав «міфологічні масштаби», вкоренився у їхніх серцях і умах, міцно увійшов у традиції та фольклор. Саме слово «Дніпро» в менонітській лексиці стало настільки розповсюдженим та усталеним, що воно часто використовується як синонім ріки в цілому і навіть як корінь дієслова. Канадський дослідник ХХ ст. Дж. Тіссен підкреслює значення Дніпра для менонітів наступним прикладом. Вже в еміграції у Канаді, під час традиційного пиття кави о четвертій годині дня (т. зв. *Vaspa*), літні люди, народжені в Україні, відчували зверхність над молодими, котрі ніколи не смакували «справжньої» кави, приготовленої на дніпровській воді. Той же автор наводить давній переказ: «Коли Бог створив світ за шість днів, на сьомий день Він приліг відпочити саме на острів Хортицю. Так пояснювалася неймовірна краса цього місця» [5, с. 132–133]. Річку Верхня Хортиця за словами Д.Г. Ремпеля перші колоністи називали «своїм Йорданом» [1, с. 78]. На цій річці знаходиться історична святиня менонітів – Віковий або Великий дуб (*Hundertjährige Eiche, Grosse Eiche*), відомий сьогодні як Запорізький дуб [6, с. 275–276]. Пастор Вернер де Йонг (*Werner De Jong*) з Нью-Брансвіка (Східна Канада) називає Віковий дуб найвідомішим деревом в історії менонітів усього світу [7].

Працьовиті, заповзятливі й освічені, меноніти отримали значні пільги від уряду й змогли досягти чималих успіхів у господарстві, промисловості та бізнесі, зробивши величезний внесок у розвиток Півдня України. Колоністи були засновниками перших у нашому краї заводів сільськогосподарського реманенту й землеробських машин, де вироблялися багатолемішні плуги, жатки, молотилки, соломорізки, брички, фургони тощо. Менонітами збудовані найбільші на той час у країні млини, а також багато цегляних і черепичних заводів, завдяки яким змінився зовнішній вигляд наших міст, сіл і з'явилося чимало архітектурних пам'яток [8, с. 90–94]. Не можна не згадати й того, що саме в околицях села Хортиця у 1907 р. піднявся у повітря, можливо, перший в Україні планер. Його ім'я – «НУР» – складається з перших літер прізвищ молодих менонітських ентузіастів: Корнеліуса Гільдебранда, Петера Унрау та Генріха Пленерта. Перший із них, до речі, був онуком автора творів, опублікованих у цій книзі [9, с. 1–2]. У тій же Хортиці у травні 1910 р. почало свою діяльність створене за ініціативою місцевого вчителя Петра Бузука Хортицьке товариство охоронців природи – перша подібна організація у Східній Європі. Членами товариства були переважно меноніти [10, с. 51–56].

Одною з характерних рис культури менонітів є надзвичайна повага до свого минулого, своєрідний «культ пам'яті». Він знайшов відображення у багатьох генеалогічних розвідках, історико-краєзнавчих дослідженнях, родинних переказах, рукописних щоденниках і спогадах. Багато таких документів опубліковані, а ще більше чекають свого часу. Перший літописець Хортицької колонії Петер Гільдебранд, дід Корнеліуса, автор праці «Перша еміграція менонітів із Данцігу в Південну Росію», живучі в Пруссії, був орендарем і не мав власної землі та житла [11, с. 3]. Мешканець Хортиці Якоб Валл, що вів свій щоденник у 1840 роки, був мірошником [12]. Острів-

хортичанин Абрахам Классен, відомий серед односельців, як вправний коваль, у своєму щоденнику описував переважно погоду та роботи на власному полі [13].

Будні Корнеліуса Якобовича Гільдебранда (1833–1920), твори якого тут опубліковані, в дитинстві та юності теж нічим особливо не відрізнялися від простого селянського життя. Зі шкільних років він пас вівці, працював на полі, допомагав батькам у домашньому господарстві. Перерви між навчанням і роботою заповнювалися нехитрими розвагами в компанії односельців і дітей наймитів-українців: рибалка, ковзани, санчата, стрільба з рушниці.

Творча натура Корнеліуса розкрилася у багатьох рисах характеру та вподобаннях. Оптимізм, спостережливість і потяг до експериментів, малювання, любов до природи і захоплення старовиною, побожність і повага до батьків – усе це, безперечно, допомогло йому досягти успіхів у дорослому житті. Ще в дитинстві хлопець працював у кузні. В юності Корнеліус опанував професію годинникаря й довгий час успішно працював у цій царині. Проте згодом, відчувши дух часу та ринкову кон'юнктуру, він у 1878 р. відкриває власну фірму з виробництва сільськогосподарської техніки. Справа швидко розвивалася й до 1903 р., коли засновник пішов на пенсію та передав управління своїм дітям, вона процвітала. У той час фірма називалася «Спадкоємці К. Гільдебранда й Прісс». Партнер – Петер Прісс (1863–1922) був зятем К. Гільдебранда. Він був фактичним керівником підприємства впродовж багатьох років. Фабрика складалася з двох філій – у Хортиці та в Шьонвізе (заснована 1892 р.). На початку Першої Світової війни (1914 р.) там працювали 80 та 100 робітників відповідно, а річний об'єм виробництва сягав 500000 рублів. Фірмою вироблялася майже виключно сільськогосподарська техніка, яка продавалася навіть до Сибіру [14].

Будуючи майбутнє, К. Гільдебранд не забував і про минуле своєї землі. Зокрема, він збирав колекцію старожитностей, серед яких були дві половецькі

скульптури XII–XIII ст., встановлені на подвір'ї заводу. Відомо також, що він намагався прослідкувати ріст знаменитого Хортицького (Запорізького) дубу. Для того, щоб довести, що цей дорогоцінний свідок давнини все ще здоровий, К. Гільдебранд зробив на своїй фабриці спеціальний обруч й обвів його навколо стовбура. На обручі були закріплені пружини й стрілка зі шкалою, а показники реєструвалися протягом кількох років [4, с. 207, 254].

Анна Гільдебранд-Дік, без якої наша публікація не була б можливою, так розповідала про життя свого діда на пенсії: «Він збудував кімнату на кухні, котру використовував у якості майстерні. Я пам'ятаю, як він був одягнений у солом'яний капелюх та синій фартух. Він робив іграшки усіх видів: маленькі колиски, лялькові возики, невеличкі фургони тощо. В мене все ще є маленька колиска, яку він зробив.

Він також мав невелику кімнату зі звичайним столом, де він часто сидів і писав. Там він встановив великий годинник, що його сам змайстрував» [4, с. 256].

У XX ст. у Російській імперії стрімко наростали германофобські настрої, формувався образ «німця», як «етнічного ворога». В 1915 р. був прийнятий закон про ліквідацію німецького землеволодіння, а вже наступного року меноніти були буквально змушені продати острів Хортицю місту Олександрівську [15, с. 110–112].

З великими надіями зустріли меноніти Лютневу революцію 1917 р. Вони були першими з національних меншин, хто влітку того року окремою делегацією привітав Центральну Раду та український національний уряд [16]. У 1918 р. на Півдні України виник повстанський селянський рух під проводом Нестора Махна. Не просто склалися відносини Гільденбранта з махновцями. Як розповідала Анна Гільдебранд-Дік, у 1919 р. махновці увірвалися до його садиби й серед іншого розбили великий годинник зроблений хазяїном. «За

кілька днів дід насмілювався зібрати цифри годинника, розкидані у дворі. Незабаром прийшов один з бандитів і сказав: «Тобі краще повернутися в будинок, інакше я пристрелю тебе на місці, старий» [4, с. 256].

Помер Корнеліус Гільдебранд від тифу у віці 87 років.

Потім був голод, хвиля еміграції до Канади, колективізація, знову голод, масові репресії, перша депортація на Схід у 1941 р. Тому не дивно, що багато менонітів сприйняли прихід німецьких військ з великим ентузіазмом, а з відступом Вермахту вирішили не залишатися, а їхати на Захід. Так восени 1943 р. зник світ менонітів України. В той же час, протягом кінця XIX – першої половини XX ст., у багатьох куточках світу, куди роз'їхалися колишні хортичани, виникли десятки нових сіл і хуторів з «українськими» назвами. Сьогодні свої Хортиці є на Уралі, в Західному Сибіру, на Алтаї, в Канаді, у Мексиці й Парагваї.

Майже одразу після смерті Йосипа Сталіна (1953 р.) вигнанці починають паломництво на землю своїх предків. Виникає таке явище, як «ностальгійний туризм». Особливого розвитку він набуває у 1980–90 рр., в часи «Перебудови» та одразу після розвалу СРСР, коли ще були живі багато менонітів народжених в Україні. Головною подією в житті менонітської громади того періоду стало святкування в Запоріжжі 200-річного ювілею Хортицької колонії. На свято прибули делегації християн-менонітів і баптистів з Канади, США, Західної Німеччини, Казахстану, Сибіру, Киргизстану. Триденні заходи розпочалися у п'ятницю, 18 серпня 1989 р. і включали, зокрема, відвідування колишнього центру колонії та острова Хортиці [17, с. 5]. Саме в ті дні музей на Хортиці отримав у дар грубенку брошуру, переплетену пластиковою спіраллю, з написом на картонній обкладинці: «Unsere Lebens Beschreibung. Kornelius Hildebrand. 1891» (Наш життєпис. Корнеліус Гільдебранд. 1891). У надрукованому на машинці англомовному Вступі сказано: «...На честь 200-

річчя прибуття перших менонітських поселенців у Запорізьку область у липні 1789 року, Менонітський Центр, Торонто, Канада, та онука автора, пані Анна Гільдебранд-Дік з Лімінгтона, Онтаріо, Канада, з величезним задоволенням презентують копію цього рідкісного неопублікованого джерела музею на острові Хортиці. Ми сподіваємося, що цей подарунок заохотить радянських вчених до вивчення всіх різноманітних етнічних та релігійних груп, які брали участь в освоєнні регіону.

Ряд учасників туристичної групи «Менонітського центру», присутніх на презентації цього тому Музею острова Хортиця, відстежують своє походження від членів першої групи менонітських поселенців два століття тому.

Серпень 1989 р.» [18].

На жаль, з того часу і до 2020 року цей щоденник не був перекладений, і в повному обсязі ніколи не публікувався. Більше «пощастило» оповіданню «Неділя у 1840 році на острові Хортиці». У 1965 р. воно було опубліковане німецькою мовою у видавництві Echo з передмовою Віктора Петерса [19, с. 47–58]. Пізніше німецькою та англійською мовою публікувалася частина оповідання з описом недільної служби [20, с. 4–5; 21, с. 13–17; 22, с. 93–96].

Певним «каталізатором» перекладу «щоденника» стало відкриттям співробітником Національного заповідника «Хортиця» Максимом Штатським у підмурках одного з амбарів могильних плит зі знищеного у 1930 рр. менонітського кладовища. У процесі реставрації і музеєфікації пам'яток були налагоджені контакти з менонітською діаспорою різних країн. На волонтерських засадах був дешифрований «Наш життєпис». Саме завдяки зусиллям цих людей стало можливим видання даного перекладу. Це – шановні Беатрікс Остеркамп з міста Вутьошинген (Баден-Вюртемберг, Німеччина) і Брент Вібе з міста Вініпег (Манітоба, Канада). Надзвичайно допоміг нам Віктор Петкау з Дортмунда (Німеччина) – один з ведучих менонітського історико-

генеалогічного сайту «Chortitza» [23]. Через нього був встановлений зв'язок з Віллі Фрізенном, спеціалістом із менонітської генеалогії, співробітником Музею історії російсько-німецької культури у місті Детмолд (Північний Рейн-Вестфалія, Німеччина). Він переклав німецький текст на російську мову, після чого той був перекладений українською.

К. Гільдебранд був старанним сімейним хроністом та його інтереси зовсім не обмежувалися історією власної родини. Він відчував глибоку любов й приязнь до острова і рідного села. Друга з названих робіт, відома за низкою німецько- та англомовних публікацій, з'явилася через кілька десятиліть після описаних у ній подій. Тим не менше, «Неділя у 1840 році...» повна різноманітних цікавих дрібниць: хід церковної служби, манера поведінки, детальний опис одягу, речей тощо. Ще більш яскравий образ минулого постає перед нами у великому творі «Наш життєпис». Цей текст, сповнений природного таланту оповідача, безперечно, зацікавить спеціалістів і любителів історії Півдня України. Адже на сторінках твору розгортається картина життя народу, який жив поряд із нашими предками близько 150 років і зробив величезний внесок у розвиток краю.

«Наш життєпис» К. Гільдебранда – це не тільки унікальне джерело з історії та етнографії ХІХ ст., але й просто гарний, цікаво написаний твір, який легко читається. У характерній для нього, невимушеній манері, автор викладає історію своєї сім'ї, спогади дитинства, докладно описує родинні зв'язки, садибу й будинок, домашні й польові роботи, згадує цікаві побутові дрібниці. Важливе місце у творі займають релігійно-філософські роздуми. Оригінальним є образний опис Хортиці, цікаві наведені автором менонітські назви острівних урочищ – нині цілком забуті.

«Ксерокопія мемуарів Корнеліуса Гільденбранта...» (НДФ-12990) має вигляд саморобної книги. На обкладинці напис кульковою ручкою чорного

кольору скорописом німецькою мовою: «Unsere / Lebens Beschreibung / Kornelius Hildebrand / 1891». Обкладинка з тонкого картону світло-рожевого вицвілого кольору. Краї мають незначні надриви. Розмір аркушів 36 x 22,5 см, формат альбомний, аркуші скріплені пластмасовою спіраллю чорного кольору. Стан збереження – задовільний.

На форзаці розміщено 30 підписів дарувальників копії рукопису, зроблені кульковими ручками синього та чорного кольорів.

Документ складається зі 110 аркушів з одностороннім чорно-білим зображенням-ксерокопією. На першому, не пронумерованому аркуші, вміщено друкований текст англійською мовою: «Introduction» (Вступ). Копія документу починається з другого аркушу. На кожному аркуші вміщено розворот зошита (дві сторінки), скопійований з запасом – з темними полями шириною приблизно 1,5 см з кожного із боків.

Зошит із якого зроблено копію має формат 14,5 x 18 см (розворот – 29 x 18 см), в лінійку (23 рядки на кожній сторінці). В ньому вміщено два твори К. Гільдебранда – «Unsere Lebens Beschreibung» і «Ein Sonntag von 1840 auf der Insel Chortitza» та додаток з кількох сімейних світлин з підписами. Перший з названих творів написаний рукою самого автора – перовою ручкою, чорнилами, чітким почерком, готичним курсивом, німецькою мовою. Сторінки зошиту зверху по центру пронумеровані до 146 сторінки, після чого нумерація відсутня. Сторінки тексту без авторської нумерації подаються у кутових дужках. У рукописі є кілька мініатюр виконаних автором на нерозлінованих аркушах. Більшість з цих мініатюр опубліковані в Щоденнику Якоба Еппа (1991 р.).

С. 147 – ч/б малюнок, в оригіналі – малюнок олівцем (?): зображення трьох цегляних будівель.

С. 149–150 – ч/б малюнок, в оригіналі – кольорова мініатюра, виконана фарбами та чорнилом із зображенням садиби на березі Дніпра у сер. XIX ст. та плотами й баржами, що йдуть по ріці.

С. 159–160 – ч/б малюнок, в оригіналі – кольорова мініатюра, виконана фарбами та чорнилом із зображенням садиби на березі Дніпра на поч. XX ст., плотами, баржами та пароплавом, що йде по ріці.

С. 162 – ч/б малюнок, в оригіналі – мініатюра, виконана олівцем та фарбами (?) із зображенням краєвиду правого берега Дніпра, що відкривався з північного кінця острова Хортиці у 1838–48 рр.

С. 163–164 – ч/б малюнок, в оригіналі – мініатюра, виконана фарбами та чорнилом із зображенням косовиці.

С. 166 – ч/б малюнок, в оригіналі – мініатюра, виконана олівцем, із зображенням возу у плавнях острова Хортиці у 1843–48 рр.

С. 199–200 – ч/б малюнок, в оригіналі – мініатюра, виконана фарбами та чорнилом із зображенням плану батьківської садиби. Кілька сторінок зошиту залишені чистими.

На С. 170–198 в рукописі вміщено твір К. Гільдебранда «Ein Sonntag von 1840 auf der Insel Chortitz». Текст виконаний іншим почерком, звичайним курсивом, німецькою мовою. На останніх шести сторінках зошиту розміщені 15 сімейних світлин (3 + 3 + 2 + 2 + 2 + 3) та пояснення до них.

Переклад тексту документу було виконано відповідно до прийнятих в Україні рекомендацій щодо видання іншомовних писемних джерел¹.

Редакційні додавання подаються у кутових дужках.

Слова, які не вдалося перекласти, подаються у тексті перекладу кирилицею та у квадратних дужках латиницею відповідно до оригіналу, наприклад – «крукебрет» [Krukebret]. Так само подаються німецько- й

¹ Себта Т.М. Методичні рекомендації до видання іншомовних писемних джерел XIX – початку XXI ст. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 2008. 76 с.

платськомовні топоніми і характерні для менонітів-мешканців острова Хортиці численні розмовні платинізми та українізми, що їх нерідко вживає К. Гільдебранд. Українізми, вживані автором, спростовують тезу про те, що колоністи нібито не мали ніяких культурних контактів зі своїми сусідами.

Сподіваємося, шановний читачу, наша робота посприє відродженню історичної правди і пам'яті про 127-річну сторінку минулого Хортиці.

1. Rempel D.G., Rempel Carlson C. A Mennonite Family in Tsarist Russia and the Soviet Union, 1789-1923. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 2002. 372 p.

2. Браун П.Я. Кто такие меннониты? Краткий исторический очерк. Гальбштадт : Радуга, 1915. 77 с.

3. Бабкова Ю.В. Языковые заимствования меннонитов, как показатель их социокультурной адаптации. URL: <http://www.newlocalhistory.com/node/867>. (дата звернення 11.02.2021).

4. Kroeker N.J. Erste Mennoniten-Doerfer Russlands. 1789-1943. Chortitza-Rosental. Vancouver : D.W. Friesen & Sons Ltd., 1981. 292 s.

5. Thiessen J. The Mennonite Low German Dictionary. A Mirror of the Mortal Soul. *Preservings*. 1999. № 15. P. 131–136.

6. Власов, О.Ю. Hundertjährige Eiche – Запорізький дуб. *Заповідна Хортиця*. 2018. Вип. VII. С. 272–286.

7. De Jong W. Oaks of Righteousness. Third Sunday of Advent. URL: http://www.Petitcodiacmennonitechurch.org/sermons/12_15_02.html. (дата звернення 11.02.2021).

8. Коломоєць Н. Вплив німців-менонітів на розвиток південно-українського сільського господарства у XIX ст. *Часопис української історії*. 2015. Вип. 32. С. 89–96.

9. Neufeld P.L. Mennonite Aviation Pioneers: The HUP Project at Chortitza. *Mennonite Historian*. 1991. Vol. XVII, N.1. P. 1–2.
10. Берестень Ю.В. Організація охорони довкілля в менонітських колоніях Півдня України в XIX – поч. XX століття: до історії Хортицького товариства охоронців природи. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки*. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 9. С. 45–57.
11. Hildebrand P. Erste Auswanderung der Mennoniten aus dem Danziger Gebiet nach Südrussland. Halbstadt. Verlag der Typographie von P. Neufeld, 1888.
12. Jacob Wall diary. URL: <https://archives.mhsc.ca/index.php/jacob-wall-diary>. (дата звернення 11.02.2021).
13. Diaries of Abraham Johann Klassen. 1891–1927 [translation by Margaret Ewert, granddaughter]. 2003. 162 p.
14. Hildebrand, Kornelius (1833–1920). URL: [https://gameo.org/index.php?title=Hildebrandt,_Kornelius_\(1833-1920\)](https://gameo.org/index.php?title=Hildebrandt,_Kornelius_(1833-1920)). (дата звернення 11.02.2021).
15. Чайка О.В. Принятие законов о ликвидации немецкого землевладения в России в 1915 году и его последствия для острова Хортицы. *Музейний вісник*. 2008. Вип. 8. С. 105–118.
16. Яковлів А. (Андрій) Голяндці на Україні. Воля, 1921, Т. 2, Ч. 2. URL: [https://uk.wikisource.org/wiki/Воля_\(часопис\)/1921/2/2/Голяндці на Україні](https://uk.wikisource.org/wiki/Воля_(часопис)/1921/2/2/Голяндці_на_Україні). (дата звернення 11.02.2021).
17. Janzen N. The Mennonite Bicentennial Celebration at Zaporozh'e. *Mennonite Historian*. 1989. Vol. 15, № 3. P. 5.
18. Hildebrand K. Unsere Lebensbeschreibung. 1891. H3X 25519/II-17209.
19. Kornelius Hildebrand, Sr.: Ein Sonntag von Anno 1840 auf der Insel Chortitza. *Zwei Dokumente. Quellen zum Geschichtsstudium der Mennoniten in Rußland* / Herausgegeben von Victor Peters. Historische Schriftenreihe des Echo-

Verlags Buch 14 / 1965. Echo-Verlag. Copyright 1965 by Echo-Verlag, Winnipeg, Canada Druck G. Christiansen, Itzehoe, Deutschland. S. 47–58.

20. A Sunday on Chortitza Island in 1840 / Translated by Peter Pauls. *Mennonite Historian*. 1981. Vol. VII, № 2. P. 4–5.

21. Island of Chortitza: Sunday, 1840. *Preservings*. 2000. No. 17. P. 13–17.

22. Reger A., Plett D. F. Diese Steine. Die Russlandmennoniten. Steinbach, Manitoba: Crossway Publications Inc., 2001. 694 s.

23. Chortitza. Mennonitische Geschichte und Ahnenforschung. URL: <https://chort.square7.ch/>. (дата звернення 11.02.2021).

Передмова перекладача до «Життєпису» К. Гільдебранда.

Віллі Фрізен,

Детмолд, січень 2021 року.

Перекладено з російської на українську

Олегом Власовим.

Меноніти – діти Реформації. Цей протестантський рух виник у першій половині XVI ст. у Швейцарії й швидко розповсюдилося вздовж течії Рейну аж до північних земель тодішньої Голландії. Головні дві особливості їхньої віри: свідоме хрещення (хрещення дорослих) й неспротив злу (заперечення військової служби й судових тяжб). За першу особливість їх у той час переслідувала офіційна церква, за другу – світська влада. Частина прибічників цього руху рятувалася від утисків з Північної Голландії у Західну Пруссію й оселилася у пониззі Вісли. Тут вони прожили більш-менш мирно й щасливо понад 200 років. Наприкінці XVIII ст. кілька тисяч менонітів, відгукнувшись на заклик Катерини II, переселилися на південь України, в район сучасного Запоріжжя. Тут з'явилося 18 німецьких сіл, в тому числі й село Острів Хортиця, що про нього йде мова у нижче викладеному «Життєписі». Наприкінці Другої Світової війни останні нащадки менонітів покинули цей край разом з Вермахтом, що відступав.

К. Гільдебранд у своєму «Життєписі» дуже барвисто розповідає від першої особи про життя колоністів-менонітів на Запорожжі у другій половині XIX ст. Всі характерні особливості цього миролюбного, побожного, працьовитого, заповзятливого й соціально ангажованого маленького народця рельєфно проступають на сторінках цього нехитрого, проте дуже живого оповідання. Тут і любов до природи, й прагнення до її збереження з одного боку та активне й уміле використання її та продуктів своєї праці для покращення

свого життя – з іншого. Тут і серйозні роздуми про сенс життя, і прагнення до самовдосконалення, але й дуже твереза, прагматична й часом іронічна самооцінка. Читаючи рядки «Життєпису» не виникає й натяку на передчуття катастрофи, що насувається. Питається – чому все так не могло тривати далі? Не знаю. Після руйнівних воєнних ураганів і політичних катаклізмів ХХ століття від менонітів на Запорозькій землі лишилося хіба що кілька руїн і надгробних каменів. Публікація цього документу – це маленька спроба відродити стерті з народної пам'яті сторінки зовсім недалекого, та кудись зниклого життя.

Не зовсім зниклого. Меноніти оселилися не тільки на Запорожжі, але й у Приазов'ї та Криму, а у кінці ХІХ – початку ХХ ст. з'явилося багато «дочірніх» колоній менонітів на Уралі, в Сибіру – аж до Амуру. В одній з них, в Оренбурзькій області, у селі Хортиця (!) наприкінці 50-х років минулого століття народився й виріс я. Моє дитинство та юність пройшли, як і в К. Гільдебранда, в часи порівняного затишшя, між двома ураганами. У кінці восьмидесятих – на початку дев'яностих ці острівці менонітства також зникли з мапи нашої східної Батьківщини. Сьогодні нащадки хортицьких менонітів розсіяні по всій землі. Переважно вони живуть у Північній та Південній Америці та в Німеччині. Біля одного мільйона спадкоємців нараховує цей «тихий народ» сьогодні. В Німеччині, Канаді та Парагваї є центри з вивчення культурного спадку цих миролюбних «дітей Реформації». У німецькому місті Детмолд, наприклад, працює Музей історії російських німців [Див.: Russlanddeutsche.de]. Тут поверненими (Aussiedler) з колишнього СРСР вибудовано розгалужену мережу менонітських громад, освітніх закладів та інших громадських, соціальних та культурних центрів. Боротьба та ідеї Менно Сімонса ще живі.

Розшифровка: Беатрікс Остеркамп (Beatrix Osterkamp), Вутьошинген, Баден-Вюртемберг, Німеччина (Wutöschingen, Baden-Württemberg, Deutschland) і Брент Вібе (Brent Wiebe), Вініпег, Манітоба, Канада (Winnipeg, Manitoba, Canada).

Переклад: Вільгельм Фрізен (Wilhelm Friesen), Детмольд, Північний Рейн-Вестфалія, Німеччина (Detmold, Nordrhein-Westfalen, Deutschland) і Олег Власов, Запоріжжя, Україна.

Корнеліус Гільдебранд (9.01.1833 – 2.01.1920) з дружиною Анною, вродженою Епп (10.06.1833 – 2.10.1919).

Наш життєпис
Корнеліус Гільдебранд

1891

С. 1/ Я, Корнеліус Гільдебранд, народився 9 січня 1833 року на острові Хортиці. Я був четвертим з 5-ти братів, мав ще 4 молодші сестри – разом нас було 9 дітей.

Усі діти по порядку: Петер народився 31 травня 1825 року, Якоб – 16 травня 1827, Йоган – 23 жовтня 1828, я, Корнеліус, – 9 січня 1833, Катерина – 2 липня 1836, Аганета – 23 березня 1838, Бернард – 11 липня 1840, Хелена – 28 грудня 1842, Марі – 2 серпня 1845.

Перш ніж писати далі, мені треба почати з дому. Отже, мої предки жили на острові, котрий має приблизно 12 верст довжини¹. Я пам'ятаю, як батько розповідав, що виміряний землеміром по периметру, острів мав 30 верст. За формою та обрисами острів був схожий на плавальний міхур у риби, вужчий по центру та ширший з кінців. Острів витягнутий трохи криво з півночі-північного заходу на південь-південний схід і звужений посередині, там, де розташоване наше село. Я б описав форму острова так, наче це людина 12 верст зростом, яка прилягла на лівий бік поспати. Головою на північ, тобто до Айнлаге², а ногами на південь, до Нижньої Хортиці³; тому сонце, коли сходить, світить їй в обличчя. І в цієї людини заболів живіт і вона через це трохи зігнулася. Ось приблизно такої форми острів. Нижня щелепа наче притиснена, груди доволі широкі, до 3 верст завширшки. /**С. 2/** Пів міри залишається до поясу й потім – втягнутий живіт, а далі вниз, звідки ростуть ноги, вони лежать розкинуті десь на 4 версти й звідти поступово переходять у ступні простягнуті до Нижньої Хортиці.

Тепер назви місць на цій «людині»⁴. Голова зветься Шпітце [Spitze] або Хохес Тор [hohes Thor]⁵. Це початок острова на півночі, тут двома доволі величезними кам'яними скелями, розташованими поряд, Дніпро розділяється надвоє⁶, зліва його води омивають ніс, Айнлагіше Кампе [die Einlagsche Kampe]⁷, далі – підборіддя, Кетельглед-Штайн [Kätelgled-Stein]⁸, а потім – великої Вайдлегтштайн [Weidlegtstein]⁹ на рівні грудей. Далі йде місцевість у вигляді «черева», де розташоване село¹⁰, а далі, за селом, де починаються ноги, так званий Швайнхок [Schweinhock]¹¹. На колінах – Хенгстхюгель [Hengsthügel]¹² та Кіршенгартен [Kirschengarten]¹³, далі Бютендік [Butendick]¹⁴, Штайлес Уфер [Steiles Ufer]¹⁵ і Плавні [Plawni]¹⁶. Праворуч Дніпро спадає на «спину», мінаючи, таким чином, Хоелегт [Heulegt]¹⁷, далі Ферлегт [Fehrlegt], де знаходиться перевіз¹⁸, після цього проходить Борелегт [Borelegt]¹⁹, Штраухлегт [Strauchlegt]²⁰, Генералслегт [Generalslegt]²¹, де за легендою похований Генерал. За цим йдуть Ворфельд [Vorfeld]²², Рейлегт [Rehlegt]²³, Гінтерфельд [Hintenfeld]²⁴, Кормієн [Kormien]²⁵ та Плавні [Plawni]²⁶ зі своїми різними назвами, такими як Ланге Ваттер [lange Watter]²⁷, Штайнерваттер [Steinerwatter], Великий та Маленький²⁸ та інші місця для сінокошу.

Село складається з 18 повноземельних господарств²⁹ або садіб. Батьківський дім був четвертим з північного кінця³⁰, побудований зі смерекових брусів у 1833 році, у рік мого народження. Він стояв на високому фундаменті /С. 3/ й був так улаштований: як зайдеш знадвору по 6 сходинках і через вхідні двері у сіни, то праворуч – велика кімната³¹, ліворуч – літня кімната³² й далі – вихід у хлів, наступні двері – сходи на горище, за ними – льохова кімната й льох. Через увесь дім проходить так званий ворхаус <Vorhaus; передпокій>, посередині праворуч – кухня та комин для опалення. Після огляду будинку повернемося через парадні двері на ганок. Перед нами лежить двір. Він простягається у довжину від дороги приблизно на 40 кроків, праворуч

навпроти – стайня з прибудовою, так званою оле кат [Ole Kat], де я народився. Стайня та оле кат стоять під кутом до будинку та не прилягають упритул. Ми все ще стоїмо на ганку: проти нас, праворуч у саду, біля криниці, виглядає кузня побудована пізніше. Цей сад тягнеться від дороги повз оле кат. Далі знаходиться так званий хофаккер [Hofacker]³³, що простягнувся до самого верху гори³⁴. Це чималий шматок землі, проте з глеюватим і піщаним ґрунтом, тому, скільки себе пам'ятаю, на ньому росли шовковиці для вирощування шовкопряду, решта була під баштаном [Borstan]³⁵ і для випасу овець. Униз <по схилу> в батьків була пекарня-землянка [Simlanki]³⁶ з літньою пічкою. В околицях було багато дров. Улітку там багато чого пекли, бо родина була велика. Ліворуч від двору проходила вулиця. /С. 4/ Пройшовши через неї далі по піску й камінням, досягаєш Дніпра, що велично тече зліва направо. Посередині Дніпра – піщана з каменями коса [Sandhacken]³⁷, на протилежному березі вліво, у бік Айнлаге, простягається ліс – так зване Хайдашне [Haidaschne]³⁸ з каменями, праворуч – село Возніценські [Wosnizenski]³⁹, далі вниз – Слобіцкі [Slobicki]⁴⁰, Александровські [Alexandrowski]⁴¹ та Шьонвізе [Schönwiese]⁴².

Повернемося назад: з нашого боку ліворуч від нас живе сусід Петер Вінс, дядько низенький, сутулуватий, його жінка теж невисокого зросту доволі огрядна. Всі вони без виключення – землероби, їх старші сини: Герхард, Петер, Давид, і ще дочки та сини. В наступному будинку – Абрахам Классен; тітка Классен – сестра мого батька, теж огрядна; дядько Классен худорлявий. Він був землеробом та мисливцем. Їхні діти, мої двоюрідні – Марія, Петер, Йохан, Якоб (мого віку), Юстина, Хелена й Катаріна. Третій будинок, чи перший, коли ви заходите в село – Абрахама Янцена, теж нашого родича. Їхні діти: Абрахам, Хелена, Марія, Якоб, Зузанна, Анна й Давид. По праву руку – сусід Давид Пеннер, обидва доволі огрядні й товсті. Дядько Пеннер завжди носив гребінець

у кишені своїх довгих штанів. У теплу пору він зачісував волосся назад і цим гребінцем тримав зачіску в порядку. Він також носив довгий жилет з темної тканини з великими напівсферичними гудзиками з білого металу. Такі жилети, або «нагрудники», як їх тоді називали, в старі часи носили наші батьки. /С. 5/ Він мав хрипкий голос і коли він говорив, то голос завжди лунав наче здалеку, з ним жив його внук Давид Классен, у віці мого брата Якоба. Був у них і руський наймит⁴³, який часто цупив у батьків крусті [Krusti]⁴⁴, що сушилися в печі. Другий будинок, далі від нас, Якоба Геппнера, дядька мого батька; тітка Геппнер була повненька й дядько не дуже товстий та й не худий. Він був завзятий мисливець, мав кілька рушниць, серед яких і двостволка. Один зі стволів цієї рушниці, що дісталася йому із Саксонії, стріляв кулями – дуже точно стріляв. У цих Геппнерів була велика родина: старший син Якоб, Йохан, Петер, Антон, Абрахам, мого віку, Катаріна, Анна, Леонард, Хайнріх, Герхард і Лісен. До хофаккера в них була доволі велика балка, заросла лісом. У третьому будинку жили дядько й тітка Дрідгери, теж родичі наших батьків. Їхній син Абрахам був ковалем. Кузня їхня стояла навпроти їхнього будинку поки коваль Абрахам не переїхав разом із нею, після одруження, в Розенталь⁴⁵. В них був ще один син, Ісаак, мого віку й кілька дочок. Четвертий будинок – тітки й дядька Давида Пеннерів. Вона – сестра мого батька, в них було кілька синів і дочок. Мої бабуса та дідусь Петер Гільдебранд жили в той час у п'ятому будинку. Як ідеш до них з боку поля, то по праву руку лежить невеликий город, в ньому його зять Якоб Вібе, колись давно, /С. 6/ при посадці дерев знайшов дві розірвані гармати: одна залізна, інша з бронзи⁴⁶. Ліворуч великий город і фруктовий сад. Перш ніж потрапиш у будинок, проходиш повз корівник, повз колодязь, з якого проведено водогін у кухню сараю. Далі стоїть житловий будинок у якому народився мій батько Якоб Гільдебранд. До будинку прилягала конюшня, а далі позаду був невеликий будиночок, побудований моїм батьком

для себе й матері після того, як вони одружилися. Просто за цим будинком здійснюється високий схил з хофаккером. Пізніше мої прабатьки передали господарство своєму зятеві Якобу Вібе, а самі жили у маленькому будинку. Йдучи далі, зустрінеш іще три садиби – це вже вся наша половина села. Далі праворуч гора наближається до дороги, зліва – Платте штайн [platte Stein]⁴⁷, а трохи далі – великий Штайнеберг [Steinerberg]⁴⁸. Проти цього Штайнеберга була побудована школа⁴⁹. Пізніше Дітріх Нейфельд поміняв свій будинок у кінці села на нашому кінці на цю школу. Нейфельд купив господарство у свого сусіди й свояка Давида Пеннера, мого дядька, а сільська громада купила Нейфельдів дім під школу. Після цього вона була розширена кам'яною прибудовою, що стоїть і сьогодні. За старою школою гора відступає управо й за нею починається друга половина села. За околицею дорога йде вгору до полів і Плавнів. /С. 7/

Грудень 1891

Я не буду перелічувати по іменах мешканців другої половини села, бо в юності я з ними майже не мав справи. Перша половина мені ближче, тим більше, що тут ми всі родичі між собою. Тільки згаданий дядько Давид Пеннер продав будинок Нейфельдам біля старої школи та Ісак Дрідгер, що одружився на моїй племінниці Хелені Классен й переїхав до другої половини села, де він купив повне господарство. А садибу Геппнера купив мій батько у Петера Вібе. У решті садиб по сьогодні живуть їхні діти та онуки.

Тепер я хочу розповісти вам щось видатне, що запам'яталося мені з дитинства та наступних часів. У перших моїх спогадах я бачу себе вдягненим у зелену барвисту сукню⁵⁰, наскільки пам'ятаю, з сатину. Й одного разу мені довелося її зняти й мама надягла на мене штани, а з чого вони були пошиті я вже не пам'ятаю. Годі й того, що це були штани й вони зробили з мене хлопчика. В них було зручніше рухатися, і щоб довести, що у штанях я можу більше, я гордовито притяг мамі дрова для приготування кави, спитавши – чи не

чудовий я тепер легінь? Я до цих пір пам'ятаю усміхнені обличчя навколо себе – братів, сестер /С. 8/ і батьків: для них це стало важливою подією в родині. Пізніше я мав зняти штани та не схотів і залишив їх на собі. Гадаю, мені тоді вже було кілька років.

Через деякий час, мабуть рік або два, я втік з дому. Ще не зовсім стемніло, батьків не було вдома, та я, мабуть, знав куди йти. Ми вдома посварилися, не знаю через що, і я втік до бабусі й дідуся. Прибувши, я на свій подив побачив там батьків і, мабуть, відчув провину. Та вона одразу щезла, бо моя люба матуся взяла мене за руку й засипала купою питань – як це так вийшло, що я втік. Тим не менше, й батьки, й дідусь та бабуса були щасливі мене бачити. Довелося мені розповісти вірша бабусі й дідусю – мабуть це було біля Різдва. Не знаю, чи це було різдвяне чи новорічне побажання, не пам'ятаю також хто зі мною це вчив, бо тоді я ще не ходив до школи. Це, мабуть, були старші брати й сестри. У всякому разі, це принесло мені чимало мідяків /С. 9/ і багато похвал. Потім була вечеря: холодець та буряк гарно викладені на тарілці. На дні виднілися покладені туди мідні монети. О, яке це було багатство! Та найбільшою була батьківська любов, що світиться в їхніх очах. Сьогодні це я розумію краще, ніж тоді. Люди часто тільки в очі доброзичливі, любов лиш удавана. В той час, про який я щойно розповів, нічого цього не було – це була чиста, незаплямована любов батьків і прабатьків. Вона захищала мене від усього неприємного.

...Після вечері й щирого прощання ми вирушили додому.

Треба ще щось сказати про гроші отримані від діда. Я вже знав, що це гроші й вони мені теж були дуже дорогі, та не як гроші – бо навіщо мені гроші? – Ні для чого, бо все, що мені було треба, я отримував від моїх любих батьків. Це сьогодні на кожному розі можна щось купити, а тоді – ні. Тому я й не знав, що мені робити з грошима. До того ж я був би нещасний, якби вже тоді мені доводилося працювати за гроші. Ні, щасливі часи, коли дитині гроші не

потрібні! Й тому я не знаю, /С. 10/ де я тоді подів ті гроші. Мені здається, батько ці кілька мідних копійок собі взяв. На що вони були витрачені – не знаю, може вони повернулися мені років так за сорок?

Незабаром я пішов до школи⁵¹. Вчитися почав одразу з катехізиса⁵², бо Біблію вже вивчав удома. Вчителя звали Фрізен, він переїхав до нас із Айнлаге. Гадаю, батьки звали його Прусський Фрізен (preußischer Friesen)⁵³, бо він нещодавно з Пруссії прибув. Судячи з зошитів мого останнього вчителя, згодом мого свояка, Якоба Еппа, що в мене збереглися, я пішов до школи у 1840 році. Минуло не так багато часу, як майже всі аркуші в моєму катехізисі розклеїлися. Та я не впевнений, що вміст аркушів приклеївся до мене. Отже, вчитель вилаяв мене й довелося принести новий катехізис. Батько теж не зрадив моїй «катехізації» та через деякий час привіз мені новий. Та й цей скоро розлізся, довелося діставати третій. Кожен з катехізисів мав різний зміст, отже доводилося щоразу починати вчити його наново. Коли й останній розвалився, я взяв до школи Новий Заповіт. До того часу вчитель Фрізен закінчив свою дворічну службу (1840–41) у нас. Маю сказати про його родину. Вона складалася з нього, вчителя Фрізена, високого чоловіка, його дружини, жінки невисокої, двох дочок: Ленхен і Анхен /С. 11/ та сина Корнеліуса. Ленхен вміла малювати й іноді вона малювала що-небудь для мене, якщо я приносив папір. В мого батька завжди було багато паперу, бо він був старійшина громади [Ältester]⁵⁴ і йому завжди доводилося багато писати, і він мені завжди його давав, коли я просив. Так було не у всіх. Деякі діти приносили папір на якому, коли ти починав по ньому пером вести, чорнила розтікалися і літери не можна було розібрати. Якість паперу мала поліпшитися й це потім сталося. Писали тільки гусячими перами. Одного разу від батька я отримав особливо велике й гарне перо довжиною до трьох чвертей. Коли я водив їм по паперу туди-сюди, мої пальці відчували, наче крізь них дме вітер. Я дуже пишався цим пером, воно

виглядало так прекрасно! – Кіль чорно-коричневий, а так звані прапорці з боків – іржаво-коричневого кольору із суцільними білими смугами. Володіти ним було дійсно чудово. Тільки радість від цього тривала недовго: вчитель обрізав перо, зауваживши, що сусіди можуть задіти його й зіпсувати мою писанину, яку й так майже не можна розібрати.

Потім ми отримали нового вчителя. Якоб Пеннер переїхав до нас із Кронсвайде [Kronsweide]⁵⁵ на два наступних роки, з 1842 по 1843. Цьому вчителю я й приніс свою Біблію. В той час не було чіткого розкладу занять. Зазвичай вранці /С. 12/ починали з кількох куплетів пісеньки, потім була спільна молитва, потім читання, письмо, рахування. А ще ми співали пісні за номерами зі збірки гімнів: хто першим відкриє названий номер – той кращій учень. Сторінки книги при цій вправі часом дуже страждали.

Коли попередній вчитель пішов на покій, новим у нас став Якоб Епп⁵⁶ з Хортиці [Chortitz]⁵⁷. В них була дитина, вони були дуже молодими людьми. Він мав тільки одне око, проте гарно бачив усі наші помилки. Тут життя у школі пожвавішало. Крім згаданого чистописання, біблійних історії та віршів, ми вчилися писати St[a/e]cht (?). Чи був він схожий на теперішній, не знаю – я не досяг великих успіхів у цьому. Ще вчили російську мову. Ой, що це було, коли одного разу пополудні Якоб Янцен, я та Абрахам Геппнер (ми сиділи один за одним у задньому ряду) вперше гучно повторювали російську абетку за вчителем! Оце так історія – всі ці «Твердезнакк» і «Махткезнакк» – театр! – уся школа сміялася... Повторювати всі ці звуки нам вартувало неабияких зусиль. Згодом я взнав, що наш вчитель розмовляв російською незрозуміло як, та все ж, таки я маю подякувати вчителю та батькові за те, що я вчив цю мову – те, що мені дійсно потім знадобилося в житті. /С. 13/ Із цим вчителем я розмальовував малюнки по його ескізах, що мені завжди було цікаво. Серед них були краєвиди зі сценами полювання, лисицею, зайцем і птахами. Розмальовував усе що тільки

можливо: зелені лани, дерева й каміння або зимовий краєвид. Коли поля й садиби заметало пухнастим снігом, а потім сходило сонце – як усе це іскрило, як було гарно! – На все це було дуже приємно дивитися, та зображувати білу зиму на білому папері, як у Господа в реальності, в мене не виходило. Все ж таки я вимадав фарбою трохи паперу. Тато купив мені в Розенталі в Аб. Ізаака коробку з 24 фарбами за 2 рублі 40 копійок. Таких більше ні в кого в школі не було.

До школи я завжди ходив із великою охотою. Спочатку ходив один та незабаром до мене приєдналася сестричка Катарина, а трохи пізніше – сестричка Нетхен, а потім брат Леонард, так що нас було четверо. Любій матусі доводилося доверху наповнювати обідній кошик щоб усіх наситити. В ігрових уроках було так багато прекрасного! Влітку зазвичай ми гралися в хованки на Штайнберзі. Ми облазили його уздовж і впоперек, і все бігом! Тільки-но гарно сховався, аж ось – дзвоник до школи! Як не шкода було кидати вдалу схованку та все ж доводилося підкорятися. А голова /С. 14/ така гаряча, а волосся на ній таке мокре, наче тільки-но з води. Нам був потрібен час щоби трохи охолонути. Цей вчитель <Якоб Епп> нам, школярам, дуже подобався. Мене він ніколи не лаяв і взагалі рідко лаяв когось, бо він знав, як з нами, дітьми, поводитись, щоб ми слухалися без погроз. А як він вмів молитися – ніколи не забуду! Наприклад, на свята, перед тим як відпустити нас після вчистих об'яв, побажань і прохань слухатися батьків, він молився за нас, він просив любого Спасителя Ісуса прийняти нас, як своїх ягнят, як винагороду за мучеництво. Кого це не зворушить до сліз? Гарно тим дітям, хто має таких вчителів та батьків, як у мене. Із вдячністю в серці я сьогодні звертаюся до Бога: Господи, я занадто незначний для тих благ, які Ти надав мені, грішнику, й все ще надаєш сьогодні. В цього вчителя я вчився з 1844 по весну 1848 року.

Тепер я повернуся на чотири роки до того, щоб розповісти, чим я займався поза школою в шкільні роки. Читач уже знайомий з описом нашого помешкання та інших споруд та я не сказав, що було в так званому оলেখус [Olehus].

12 грудня 1891

/С. 15/ Перше, що я можу згадати – це вівчарня. До цих пір пам'ятаю, коли різали свиней, на допомогу запрошували родичів та друзів батьків, наприклад, Аб. Классена, Давида Пеннера, Якоба Вібе. Під керівництвом дядька Абрама Классена з цієї вівчарні ми стріляли по сороках. Я із заздрістю дивився на брата Петера, якому пощастило й було дозволено натиснути гачок батькової рушниці. Та який же це був грім! – хоч я й затиснув вуха та все ж таки прекрасно чув. Я ніколи не стояв так близько біля рушниці, що стріляє. З сусідньої Геппнерс-Таль [Heppners Tal]⁵⁸ поверталася така луна, що я подумав, наче там теж стріляли. Результатом пострілу стала сорока, яку ще треба було схопити, бо вона, хоч і була поранена, та все ж іще гарно бігала. Та ми, хлопці, не були б хлопцями, якби миттю не погналися за нею через кущі й підлісок – наші кістки були міцні й сорока, звісно, від нас не втекла...

Вищезгаданий забій свиней⁵⁹ в нашому домі був важливою подією для нас, дітей. Як рано ми тоді прокидалися! Зазвичай я лежав у ліжку довго, та тоді для мене ніколи не було зарано. Прокинувшись, насамперед я біг на вулицю та прислухався – чи не йде вже хто з помічників. /С. 16/ Було ще темно та я вже чув кашель дядька Классена. Стрілою я летів назад й розповідав про це батькам і знов на вулицю – чи не завернули вже вони у двір? – і так з усіма. Маю сказати, що я був схожий на маленького песика, що бігає туди-сюди. Коли всі м'ясники зібралися, починався сніданок. Як багато тут було дядів і тіток, і кожному є про що побалакати! А які доброзичливі обличчя! Усміхнені мені завжди подобалися більше, ніж похмурі. Після сніданку – час різати. Вереск

свиней мене лякав та він швидко вщухав під рукою «героїв», якими вони мені здавалися. Найприємнішим і кращим у всій бійні були смажені реберця, так званий репшпер [Repsper]. О! Це було найприємнішим на смак у всьому світі, та щоб воно було таким, його треба їсти гарячим – просто з казана. Ось нарешті я дістав шматочок, та мить – і він вже з'їдений. За стравою пильно спостерігали й перемішували все, щоб нічого не підгоріло. Мені пощастило, що моя тітка ділилася цією роботою зі мною, так що, коли доходила моя черга, мені діставалося більше. /С. 17/ Мені також доводилося піклуватися про своїх товаришів. Зазвичай це були Классен Якоб і Геппнер Абрахам – тоді я брав більше репшперів. Якщо там була тітка Классен, вона попереджала мене щодо їжі. Тітка Вібе більше непокоїлася, чи піде нам це на користь, а тітка Пеннер не зважала на те, чи їмо ми з хлібом, чи без – вона знала, що наші шлунки впораються. Коли я щось брав, то виходив у двір, де мене чекали друзі. Ми всі їли, запевняючи, що нема нічого кращого, а після цього бавилися – й що ж? – Так тривало, аж поки не казали «на добраніч».

Олехус пізніше знов переробили на житловий будинок, яким він був колись, коли батьки купили його за 630 рублів банко⁶⁰. Його меблювали й перетворили на столярну майстерню. Батько був не тільки землеробом, але й столяром, всі меблі та вози він робив сам. До справи йшло все дерево. Деревину для стільців та лавок він брав у нашому садку. Придатні шовковиці⁶¹, яких там росло багато, викопувалися та йшли на деревину. Ясен купувався колодами й розпилювався на дошки двома пилярами – Сімою та Кузьмою, великими шанувальниками горілки. Отже, взимку в /С. 18/ батька завжди був великий запас сухої деревини й він багато працював. Скільки разів у шкільні роки я спостерігав, як батько з тонких дощок робив прикраси для спинок на ліжка. Мабуть, тому мені самому захотілося столярувати і я почав працювати ще в ранньому віці. Та я часто псував батьків інструмент, наприклад, коли хотів

обточувати дерево, як мій батько, що робив так званий «шляховий стовп» [?]. Токарний верстат був не такий, як тепер, а дуже простий точильний прилад, закріплений на верстаку. Згодом токарні головки були прикріплені до власної рами, так що вони завжди були готові до повороту. До стелі в якості пружини був прикріплений гнучкий стрижень, на кінці якого – ремінь, один раз обведений навколо кругляка, який мав повертатися. Інший кінець ремня прикріплений до педалі – вузької планки довжиною три фути⁶². Місце прив'язі знаходилося на 1½ фути над землею. Отже, коли я наступав на педаль однією ногою, переклада зверху піддавалася й ремінь, обвитий навколо дерева, повертав його й воно оброблялося. А коли я потім відпускав педаль, переклада поверталася у попереднє положення. Отже, усе налаштоване – я міг почати. Я завжди хотів робити щось нескладне – якісь невеличкі ручки, наприклад. /С. 19/ І треба було бути обережним, слідкувати за різакон, щоб він не підходив занадто близько до ремня. Легко можна було виправити неточний рух та коли справа доходила до обточування, коли я увесь зосереджувався на своїй роботі, ремінь раптом розрізався подібно до блискавки. Так що зв'язати його не виходило і треба було брати новий. Пружинна планка вдаряла по стелі й ремінець рвався. В батька завжди був запас щоб поміняти або доводилося різати якусь цілу шкіряну річ. Все ж таки я часто отримував на горіхи. Те ж і з рубанком: те, що я робив, завжди мало бути простим у використанні, бо рубанок часто чіплявся за гачки верстака, те ж було й з пилами, й ще багато з чим. Я маю сказати, що через мою «роботу» мій любий батько мав багато клопотів, але зі мною він був дуже терплячим, мабуть тому що бачив, що я хоч чимось зайнятий. Він дуже хотів щоб діти працювали, щоб у нас було менше часу на байдики. В нього була приказка: «Неробство – джерело всіх вад».

У моїх старших братів теж були свої обов'язки. Петеру доводилося допомагати любій мамі по господарству /С. 20./ поки сестри були маленькі. Він

мав бути прибиральником і кухарем. Мати гарно його навчала. Як він смажив рибу, яку ми з Йоганом ловили, варив суп і пік коржики! – звісно, під маминим наглядом. Вони обидва не могли спокійно прилягти, бо в такому хлопчачому натовпі, в нашому одязі було багато дір. У такій великій родині – що прати, що плести, що штопати панчохи, й ще чого – не знаю... З раннього ранку до пізнього вечора в моєї любої мами завжди було так багато справ: вона вчила, лаяла, обшивала нас, хлопців. Ми ж повинні були вечорами штопати панчохи, та все ж таки роботи, яка чекала маминих рук і допомоги, в неї залишалося більш ніж достатньо. І сварити нас ніколи забагато не було – це завжди було дуже потрібно, бо ми завжди поводитися так, що заслуговували.

Брат Якоб був конюхом, займався худобою: годував її, напував і робив усе решту. Раніше влітку коней не тримали в стайні. Коли навесні закінчували польові роботи, всіх коней виганяли на пасовище. І коли ви хотіли кудись поїхати, коней доводилося приводити звідти, що не завжди вдавалося, бо коні без пастуха по степу /С. 21/ ходили, через що ставали дикуватими, й бувало, що від подорожі часто доводилося відмовлятися. Трохи пізніше ми завжди тримали влітку в стайні двох коней. Це були два мерина, рудий та бурий. Бурій трохи вищий за рудого, та обидва вони, турботами брата Якоба, були доволі великими, вгодованими й широкими: гарних кормів нам завжди вистачало, що було рідкістю в ті часи. Я часто ходив з братом у Геппнерс Легт [Heppners Legt]⁶³ за травою для коней, котру Якоб подрібнював сокирою. Потім, коли справи пішли краще, батько купив подрібнювач. Оскільки в батька було багато коней, корів та овець, нам з Йоганом часто доводилося допомагати брату. Та годував Якоб сам, бо в нас не дуже це виходило. В той час у нас була тільки невеличка стайня, тому молодняк, цьоголітки та вівці годували зігнувшись, у так званому «сарай» [Sarei]⁶⁴. Цей сарай знаходився збоку, за будинком. Це була видовжена прямокутна будівля, оточена високим парканом й з двох боків частково вкрита

дахом – так, що посередині залишалося трохи простору без даху. Тут взимку годували худобу. Для водопою батько влаштував так, що вся худоба й вівці могли вільно підходити до поїлок. Туди завжди доводилося доливати воду. /С. 22/ На ніч уся худоба заганялася до сусідньої вівчарні, а залишки корму, так званий «орт» [Ort]⁶⁵, згрібали й використовували на обігрів. Цю роботу ми з Йоганом виконували разом з хлопцями-чабанами. Точніше, це були діти чабанів, яких наймали пасти худобу сільської громади на наступне літо. Вони, ці хлопці, жили у нашому селі навіть узимку. Я не зовсім розумію, як так виходило, що хлопці зазвичай залишалися в нас під час канікул й допомагали нам у прибиранні. Це завжди було чудово – скільки галасу, біганини, часом і боролися! Це займало багато часу, але відбувалося вже увечері, тому ми не турбувалися. Все ж таки любі тато й мама кілька разів заглядали подивитися чи ми ще живі. – Звісно, живі. Та не тільки ми, люди, а й інші «мешканці», що з'являлися на тілі та в одязі. Їх знищення було ще однією турботою матері.

Брат Йоган почав займатися ковальством. У нас були друзі в Айнлаге – Корнеліус Нейфельд, його батько був дядьком нашої мами й жив там, де сьогодні живе крамар Ремпель. В нього була торгівля залізом та кам'яним вугіллям і кузня. Він майстрував вози на продаж. Наші батьки /С. 23/ часто їздили туди гуляти на човні. Мені з Йоганом доводилося допомагати веслувати, тоді ми могли спостерігати за роботою коваля цілий день. У цих Нейфельдів було два хлопці нашого віку та кілька дівчаток. Там ми з цікавістю роздивлялися весь реманент. Ця кузня підштовхнула Йогана до зайняття ковальством. І коли взимку в піщі було гарне вугілля з овечого кізяку він робив драки [dracki]⁶⁶ – гачки для риболовлі; сировиною були залізні скабки [skabki]⁶⁷, витягнуті з лісових байдаків. Ці байдаки [Bogdacken]⁶⁸ були своєрідними кораблями, що навесні, коли рівень води був високим, спускалися Дніпром навантажені лісом. Саме з таких скабок й були викувані ці гачки. А оскільки на

цьому вугіллі не можна було зварювати, нам доводилося обирати ті, які були щільними. Ось тоді ми й взнали залізо від FF [?]. Я допомагав у ковальстві, що потім стало мені у великій нагоді. Трохи пізніше Йоган зробив міхи на дерев'яній рамі й обтягнув їх старими непотрібними овчинами. Потім ми займалися кузнею в пекарні на горі. Прийшов час кувати. Ми збирали деревне вугілля з усіх пекарень по всьому селі. В таких пекарнях завжди топили дровами. Незабаром у нас з'явилися постачальники. Хлопців нашого віку було багато, навіть дівчата брали участь. Озброївшись міхами та вугіллям, ми почали: що це був за вогонь, підсилений вітром міхів, як він тріщав і шипів – іскри так і летіли! О, як ми пишалися творінням наших /С. 24/

18 грудня 1891

рук! А скільки глядачів було в неділю, коли від пекарні підіймався дим! Мій брат Йоган в уяві вже бачив цілу валку зроблених ним чумацьких возів⁶⁹, що їде у Бердянськ за сушеною рибою. О, це був час, коли запалювалися вогники стількох надій, багато з яких згодом здійснилися!

Мені треба ще дещо додати. Кожен з нас мав свій коник. Брат Петер любив в'язати мотузки та об'їжджати молодих волів. У нас було двоє-трьох смирних, яких потім продали. Батько мав основний прибуток зі скотарства, конярства та вівчарства. Сани в нас були усіх розмірів – великі та маленькі. Сіно для худоби взимку ми возили на ручних санях. Одного разу Петер, після того, як прибрав долівку (а це не зайняло багато часу), коли батьки пішли гуляти, витяг сани, вивів двох однорічних телят, запряг їх і давай ганяти навколо стогу сіна, так що у всі боки летіло! Багато разів усе йшло не так, як хотілося, та витривалості в нього було більше, ніж у телят. Він починав знов і знов, багато разів. Мабуть, погонич втомився більше самих волів, та чого не зробиш заради задоволення?

Одного разу, коли батьків не було вдома /С. 25/ (вони не мали подібного бачити, бо інакше б облаяли, хоч я гадаю, таки лаяли)... Отже, одного прекрасного зимового дня, коли сонце світило так приємно, все було підготовлене, віжки натягнуті й мені довелося сісти на сани. Тепер можна із задоволенням покататися по вулиці. Та тільки-но заліз і Петер, воли рвонули й тут почалося: хвости задрані, вуха нагострені – геть зі двору! Звернули ліворуч на вулицю, далі – у двір сусіда Петера Вінса, а там – раптом стали. Все у порядку – я навіть не вилетів із санчат. Подорож воістину чудова, та як на мене – дуже мало! Тільки-но я зупинився, як Петер опинився біля мене. Тітка Вінс посварила Петера за те, що він дозволив кататися мені, такому маленькому хлопчику. Петер не відповів, а тільки повів додому своє «захоплення».

Брат Якоб тримав голубів. Та із цим у нього було багато горя, бо коти з дому вбивали багатьох. Він поклявся їм помститися – деякі з котів теж загинули, та що це значить, коли у 18-и господарствах по три кішки? Отже, брату довелося «витягти коротку соломинку» й невдовзі він відмовився від голубиної справи. Тим міцніше він прив'язався /С. 26/ до коней, а оскільки вони ходили в поля без пастиря, йому часто доводилося провідувати їх верхи, тим більше, що лошата тоді ще доволі часто користувалися попитом у вовків. Часто влаштовувалося полювання на вовків – стріляли або робили облогу з «вовчими тенетами». Вовки навідувалися часто й для того, щоб їх спіймати, сільська громада любила ставити тенета. Я не можу згадати, чи спіймали ними коли-небудь хоч одного. Мабуть, вовка таким чином заганяли, та перш ніж його могли вбити, він прогризав тенета й тікав. Та все ж таки багатьох підстрелювали.

Йоган спочатку теж тримав голубів та з ними сталося те саме, що в Якоба, й тоді він змайстрував собі вітряний млин. Невдовзі й він кудись подівся, й тоді Йоган став ковалем. А позаяк мені часто доводилося йому допомагати, я захотів

стати годинникарем. Коли батько чистив годинник, я завжди був поряд. Як же ж прекрасно виглядали маленькі коліщатка з зубчиками, всі зроблені з латуні й такі блискучі – я не міг надивитися! Я так сильно хотів стати годинникарем, що негайно взявся до справи: почав майструвати настінний годинник зі старих полушок⁷⁰ та копійок знайдених на острові. Вісі робив із цвяхів, каркас з міді, тонким напилком випилював зубці годинника та примусити його ходити все одно не зміг.

Та повернуся до кузні. За ковадло нам був камінь або батькова сокира, /С. 27/ в нього ж брали кліщі, долота, пробійник. Якщо ми псували батьків інструмент, він ремонтував його в Абрама Дрідгера з Розенталя, а нас лаяв. Що ж ми робили в кузні? – Ну, ми розжарювали шматки заліза, плющили його, гнули, округляли, обрізали, обпилювали, одним словом – працювали. Результатом нашої роботи до вечора було те, що ми кували.

Зрештою виходили якісь речі, наприклад, вуздечковий штир або дужка для відра чи язичок пряжки. Через деякий час в нас сталося нещастя – міхи згоріли. Це для нас була біда, та ми одразу ж узялися майструвати нові. Вони мали бути навіть більшими. Сказано – зроблено. Знайшлося й достатньо старої овечини для міхів. Це вже було щось інше! Ці міхи теж використовувалися на кухні в оле хус. Коли їх надували, а це була моя робота, вони були схожі на пихатого індики й вогонь так і гудів. Коли наш дідусь Петер Гільдебранд почув про нашу кузню, то сказав, що він і сам розведе такий вогонь старою шкурою. Ми на це обралися. Та одного дня з ним сталася прикрість – його мерин розігнався й погнув залізяку на возі. Й полагодити її він поніс нам. Я побачив його здалеку й кажу: «Дідусь іде з роботою!» /С. 28/ Почувши це, брат одразу наказав мені підсипати більше вугілля й сильніше піддути. Й за мить до того, як дідусь зайшов у двері, виникла справжня пожежа, й одразу після привітання ми попросили його сісти, щоб зігрітися. «Ну, ну, хлопці, – я бачу вогонь у вас

горить по справжньому – я цього не очікував». Ці слова нас підкупили й ми з найбільшим завзяттям виконали його прохання полагодити гнуте залізо й обидва набули слави вельми вмілих майстрів.

Коли я ходив до школи, у вільний час я зробив пташину клітку, де тримав непогано дресированого горобця. Можливостей його спіймати було достатньо – в батьківському домі було чимало закутків. Я тримав очі широко відкритими, видивлявся сліди пташиних нічліжок. Потім я тихенько підкрадався до того місця й хапав пташок. І в дуплах їх було дуже легко спіймати. Отже, цей мій горобець був у плащі, застібнутому на білі гудзики, збоку в нього була блискуча шабелька, на голові – так званий генеральський кашкет із загнутим назад пером півня. Він сідав у маленьку рамочку, в лапці в нього був гніт з паличкою для зробленої мною гармати, й за моїм /С. 29/ сигналом заряд запалювався, а коли гармата стріляла, мій капітан підскакував так, що перо на його кашкеті гойдалося, а його оченята спалахували. От радості мені було! Взагалі, я дуже любив птахів – які гарні були їхні гладкі пера, які різнокольорові! Якщо придивитися – як же гарно й тонко складена пташка й як влаштоване гніздо! В середині на м'якій підстилці – прекрасне яйце. Я часто крав їх у птахів, здебільшого у крупних – гав, сорок, яструбів. Тільки батьку про це не обов'язково було знати, бо тоді отримував... Все ж таки був у мене такий великий гріх, правильно мене за це карали.

Повернуся до кузні. Коли батько побачив, що в нас щось виходить, купив нам ковадло; різак і штирі в нього були, зробив і раму для нових міхів. Потім побудував у саду кузню й тепер ця справа пішла вперед. Спочатку ми спеціалізувалися на виготовленні та ремонті кінської вузди. Загалом – купа дрібниць, лагодження дужок на відрах та інше, що було в наших силах. Згодом прийшов час, коли нам знадобилися гроші та в нас їх не було. Бо це деревне вугілля, що ми збирали у пічках, просто здувалося нашими міхами. Наш

двоюрідний брат Петер Классен та Йоган почали займатися ковальством одночасно. В нього були такі самі міхи, як у нас та /С. 30/ зроблені зі шкіри спеціально відібраних овець, вовна попередньо вищипана, шкіра змащена й відбита молотком. Це було якесь незвичне дублення. Підготовленою таким чином шкірою він обтягнув каркас міхів. Увечері, коли він починав кувати, вогонь просвічував крізь цю шкіру й це було схоже на сучасний електричний ліхтар, тільки не так яскраво. Все ж таки це дуже нагадувало тодішні ліхтарі з конюшні, котрі в ті часи обтягувалися свинячою шкірою⁷¹, бо скло було занадто дорогим.

Отже, двоюрідний брат Петер Классен, нинішній старійшина громади Нойкронсвайде [Neukronsweide]⁷², мешканець Нойшенвізе [Neuschönwiese]⁷³, теж потребував якіснішого вугілля. Тому випалювати деревне вугілля ми стали разом. Батьки додавали нам дрова. Ще було дуже багато гілок зарості [Sarost]⁷⁴, які ми збирали, пиляли, кололи, а у нашому дворі складали в купи, зверху засипали землею, а зсередини запалювали – так робилося вугілля. Вночі за ним спостерігали й перевіряли, щоб не було забагато повітря, інакше вугілля не утворювалося б. Щоб отримати хороше вугілля, воно мало тліти повільно. Таке вугілля було кращим, бо його шматки більші й важчі, ніж вугілля з пічок. Та не дивлячись на те, що воно було якіснішим, жару для заліза все одно не вистачало. Тоді двоюрідний брат Петер купив кам'яне вугілля, яке давало кращій вогонь. Було набагато більше жару й /С. 31/ не потрібно так часто підсипати свіже паливо. Та в нас самих не було кам'яного вугілля, бо не вистачало грошей. Отримати їх від батька ми не могли, бо в нього гроші були тільки на найнеобхідніше. Тоді мати порадила нам заробити. Але наше ковальство нам нічого не давало, й за порадою мами, ми посадили огірки й продали їх у Айнлаге так званім купельвайбер [Kupelweiber]⁷⁵. Вони продавали айнлагцям булки [Bulke]⁷⁶ та сушену рибу. Торгівля починалася з того, що коли

ми діставалися туди на човні, Йоган вирушав на пошуки покупців. Перед цим мені давали поради, як вести торгівлю й справа процвітала. Заробляли не дуже багато рублів, та все ж таки мали кам'яне вугілля, десь до двох мірок [Mirke]⁷⁷, ще й трохи заліза. Купували в дядька Нейфельда. Щоби купівля виглядала по солідніше ми обирали залізо тонше, зате шматки довші. Ми не завжди могли так робити, бо незабаром нам довелося купувати щось, що дійсно підходило для роботи, яку треба було виконати.

...У цих подорожах з огірками в човні завжди було щось романтичне. Одного разу ми поїхали на торгівлю, щоб поповнити запаси заліза та вугілля по руському боку⁷⁸ уверх за течією, повз старих дворянів [Dworaniw]⁷⁹. Там, на камені з руського боку сиділи 15 руських хлопчиків і ловили рибу. Щоби не злякати їм рибу, ми трохи відійшли від каменя й пройшли якомога обережніше. Тільки ми пройшли, як ті хлопці /С. 32/ почали лаяти нас за те, що ми відганяємо їм рибу. Та ми ж знаємо, що це не так – ми ж самі рибалки. Йоган розсердився на те, що хлопці лаються без причини й пообіцяв покарати їх на зворотному шляху. Й це було зроблено. Коли ми там вже продали й купили, повертаючись вниз за течією ми підійшли до берега так, щоб хлопці не побачили нас – вони ж сиділи за каменем. Отже, коли ми підійшли поближче, тихенько зупинилися та, як і домовились, кинулися на них. Вони ж, нічого не чекаючи, сиділи за каменем під лагідним сонечком – їм було про що побалакати й над чим посміятися. Та як тільки ми кинулися на них з веслами напереваги, вони оніміли. В одну мить вони кинулись навтьоки, тільки двоє залишилися сидіти. Мабуть вони не вважали себе винуватими. Давши їм кілька хороших ляпасів, ми ще й примусили їх допомогти нам відшукати тих, що поховалися. Таким чином, одного за іншим, ми повитягали їх зі скельних щілин, а після кількох ляпасів продовжували пошук. Так було з кожним, хто потрапляв до рук брата. Мало того, що їх били, так ще й змушували просити вибачення [Probe]⁸⁰.

Кожен падав на коліна, знімав з голови кашкет й хрестячись просив. І кожен з хлопців після покарання миттю кидався геть вгору. /С. 33/ Тут почав збиратися чималий натовп, що для нас могло бути небезпечним. Ми захопили з собою ще кілька вудок – і гайда в човен! Тепер час було тікати й нам, бо щойно ми влізли в човен і відштовхнулися від берега, як натовп кинувся на нас з гори та ми вже були у безпеці. Нам услід посипалися прокльони та ми тільки сміялися.

...Отже, вугілля палало вогнем – а яке було полум'я! Та ми не давали йому розгорітися і завжди обдавали водою, як це робилося в кузні дядька Нейфельда. Ще був дим – так приємно пахло, наче в тій кузні. Ну, тепер за роботу!

Коли я не був у школі, по суботах та увечері, я завжди допомагав. Це також давало мені трохи грошей і це мало для нас велике значення. Ми домовилися: брат Йоган бере собі срібні гроші, а я візьму мідні. Що ж, я був цим задоволений. Щойно було укладено угоду з'явився сусід Петер Вінс, забрав своє відро для свиней і заплатив мідяками. О, моє серце заспівало в грудях – тепер у мене теж є гроші! Яке це було чудове почуття, скільки всього я міг би собі дозволити з часом! Я був на сьомому небі. Та після того, як сусід пішов,

29 грудня 1891 р.

/С. 34/ брат сказав: ти не одразу ж отримаєш ці гроші – тобі треба почекати, коли назбирається ще трохи, щоб від них була якась користь. Це мені не сподобалося. Та оскільки він був набагато старший та сильніший за мене, мені довелося погодитися почекати. Робота тривала далі. Ми часто заробляли, проте завжди не сріблом, а міддю, котра хоч і призначалася мені та я її не бачив.

Я став робити «скриньки для пер» [Federdosen] з небаченими прикрасами. Наприклад, одну я зробив з ясеня: деталі всі латунні – леви, тигри та птахи, прикріплені з боків у вигляді прикраси чи пластини для замкової щілини; її можна було продати за 25 копійок (7 копійок сріблом)⁸¹. Непогано, та тільки

серед моїх знайомих було мало дітей з грошима – такі були взагалі рідкістю серед таких, як я. В той час, про який кажу, Йоган міг уже доволі гарно кувати й майструвати інструмент, навіть виготовляти потрібний батьку інструмент для його роботи. Наприклад, криві ножі або ножі для різання. В ті часи перероблялися рушниці: крем'яні замки⁸² заміняли на капсульні⁸³ й тому батьківську рушницю віднесли годинникарю Леппу в Хортицю. Батько отримав її від свого батька й ця рушниця була нам дуже дорога – її ствол був багато прикрашений сріблом. Після переробки батько віддав рушницю Йогану. /С. 35/ Після цього він став полювати. Восени, після васпи⁸⁴, ми часто ходили на зайця. Мені доводилося травити їх із шелюгу під рушницю Йогана й ми рідко приходили додому без здобичі.

А тепер повернемося до кузні. Першою справжньою роботою, що виконав Йоган, був циркуль [Zickel?]⁸⁵ з випиляними подвійними шарнірами та сталевими вістрями. Він виготовив декілька, ще рушниці міняли різні, старі французькі та саксонські, я теж допомагав і потім дещо заробляв. Робили ми й залізяки для возів, уперше для нас, хлопців. Батько робив коробки для них; спочатку для себе, а потім і для інших.

Мушу повернутися на кілька років до того. У кузні я так працював років у 15, тому хочу продовжити розповідь з тих пір коли мені було 11. Бо ще у 1844 році в мене з'явився вчитель Якоб Епп, мені подобалося малювати, кататися на ковзанах, купатися в Дніпрі та рибалити. В той час я вже мав брати участь у жнивях у степу. Мені це зовсім не подобалося. Була така спека й сіно з чортополохом так сильно кололи крізь одяг... Це – також і для овець, бо їх у нас завжди було багато. Після сінокосу переходили до зернових, спочатку жита. Часто воно виростало настільки високе, що заходячи в нього, я не міг звідти виглянути. Довелося поки працювати граблями. Петер та Якоб мали косити. Батько теж часто косив та здебільшого допомагав Йогану /С. 36/ в'язати снопи.

Трохи пізніше мені довелося збирати скошене за обох братів, а Йоган в'язав. Батько носив снопи у стіг та підгрібав. Вранці вдома хутко снідали та їхали у степ. Спочатку було ще прохолодно, ми всі були свіжі та відпочилі, так що я ще працював з певним задоволенням. Та це швидко минало. Невдовзі батько питав нас, чи не час приступити до другого сніданку. Це завжди вирішував Якоб – він вказував яку-небудь мітку в житі, наприклад, стебло люцерни чи ще щось помітне – та чомусь занадто далеко від мене! Й дійсно, ми доходили до того місця, а можливо, ще й далі. Й там, нарешті, був сніданок. Мені це було більше до вподоби. Та після обіду робота тягнулася довго, й так щодня. Та це не те, чого я хотів. А хотів, щоби кожного дня був дощ по сильніше, чи ще щось таке, щоб ми по швидше йшли додому, чи порибалити, чи вволю покупатися. Отак би краще. Та ці мої бажання рідко здійснювалися. Навпаки – ми завжди багато працювали, й зрештою мені довелося сказати собі: батько та Якоб все ж таки були праві.

Мені ці перепочинки приносили величезне задоволення. Якщо, наприклад, ми починали раніше, люба матуся сама приносила нам полуденок. Як довго я видивлявся її – чи скоро вже з'явиться /С. 37/ синя парасолька з-за тополь? І ось, нарешті, вона! Я, мабуть, завжди помічав її першим. Як усе змінилося в одну мить! – Колишня нестерпна спека перетворилася на приємне тепло, вранці майже не розмовляли – тепер почали жваву бесіду – наче ми одразу опинялися в іншому світі! Хтось починав, і кожен розповідав щось приємне. Що тільки не зробить поява такої прекрасної мами, як наша! Те саме було й тоді, коли я хворів – жодні ліки так не допомагали, як мамина турбота й надія на одужання. Взагалі, коли ми були дітьми, в нашому домі ніколи не з'являвся лікар. Навіть коли ми хворіли, то завжди одужували без лікаря.

...Так мати підходила все ближче, часто несучі щось важке, а батько йшов їй на зустріч і допомагав. А коли обидва підходили й мама питала, як справи, –

ми відповідали: все чудово! Й це було дійсно так. Тоді ми їли: рулет і сливовий кисіль або інші солодощі – мама вже знала, чого ми бажаємо. Покінчивши зі столом, Петер мав помити посуд. Ми зі свого боку були уважні – якщо в Петера з’являлася шкідлива усмішка, ми розуміли, що зараз він виллє воду нам на ноги й коли вчасно /С. 38/ не відскочимо – будемо мокрі. Батько й мати часто сміялися й лаяли нас.

Коли мати знову йшла, в нас був обідній відпочинок. Для мене його було завжди замало, та не те, щоб я лягав спати. Ні, в мене не було часу на це. Бо стільки було балок з деревами й кущами, зі своїми секретами – все треба було ретельно обшукати. Одного разу, коли ми були на Гінтерфельд й усі послули, я пішов на Шанценграбен [Schanzengraben]⁸⁶, де було багато густих бур’янів та кущирів. Кущі терену зверху наскільки рясні, що всередину не можна зазирнути. Навколо багато трави, а в неї веде наче коридор – значить там щось має бути. Тоді я, як міг, поліз туди навкарачки. Там було так темно, що я майже нічого не бачив. Я повз майже на животі. Раптом, повернувши в бік, я опинився серед галасливих птахів, молодих яструбів – великих та ще поки білоперих. Вони лежали на спині, кричали, дряпалися й кусалися так, що мені довелося вилізти навіть не взявши жодного.

В той день в мене була ще одна невдача. Я поліз на дерево, хотів подивитися, що там у гнізді, та не міг піднятися достатньо високо через густе гілля. Щоб дізнатися, вирішив помацати рукою. Та тільки-но сунув руку в гніздо – пальці запекли, як від вогню! Один ривок – і я жбурнув /С. 39/ щось із гнізда на землю. Я побачив, що це був молодий сокіл. Кров текла з моїх пальців, я хутчіше зліз із дерева, щоб роздивитися птаха зблизька. Я хотів було повернути його у гніздо та не зміг, бо птах кусався, до того ж його батьки підняли крик. Я все кинув і пішов. Тим часом обідній сон завершився й ми повернулися до праці.

Нарешті наблизився вечір і жита на полі ставало все менше й менше. Потім знов сталася пригода. Молоді зайці почали кидати свої укриття у залишках жита. В ті часи у полях було ще досить багато дичини й досить часто можна було побачити різних птахів, диких качок, лисиць та вовків. У кущах теж було багато дичини, яка там могла ховатися й плодитись. Отже, бережись, молодий заєць – я біжу за тобою! Схопити його дуже складно – біжить і скаче то в один бік, то в інший. Та ловив я їх доволі часто, але для чого? – подивитися, а тоді відпустити...

Увесь тиждень ми працювали, щоб у неділю вранці залишитися вдома й піти на рибалку. Зазвичай ходили на Кетель-глатт [Ketel glatt]⁸⁷. Там ставили вудки, залишаючись на ніч, рано вранці збиралися та йшли додому. Так було майже щосуботи. Рибу їли у неділю на обід, а часто – більше одного разу, а решту /С. 40/ віддавали сусідам.

На першу рибалку з ночівлею ми домовилися їхати з братами Классенами. Вони теж підуть, а ми вийдемо вперед, так і сталося. Йоган поставив перемет [Prämad]⁸⁸, а я захопив дві вудки на судака й виглядав чи не йдуть молоді Классени. Та вони не з'явилися, хоч ми дуже на них розраховували. Вже настав вечір, а наших товаришів [Tawaresche]⁸⁹ усе не було, тому нам усе довелося робити самим. Ми витягли перемет, бо вітер і течія були такими сильними, що я не міг правити човном, як хотів Йоган. Він дуже розсердився й ми так сильно посварилися, що почалася бійка. Що ж це за вечір на Дніпрі такий?! – Вітер бушує, ми, брати, сваримося, товаришів нема й до села так далеко... О, це було жахливо! Тої ночі ми розпалили вогонь, повечеряли та не перекинулися й словом. Я страшенно образився, а Йоган, мабуть, теж вважав себе правим. Та годі! Ніч минула, швидко настав день. Ми прокинулися одночасно. Не кажучи ні слова, ми подивилися на вудки. На кожній був симпатичний судак! Тоді язик трохи розв'язався, проте тон, як і раніше, був холодним. Далі ми вийшли

забрати перемет. Оскільки там великий пляж, Йогану довелося вести човен, а я мав піднімати перемет, та не виходило. Коли ми дісталися до Крукобант [Krukobant]⁹⁰, я мав схопити його, та не зміг, бо він зайшов під рахе [Rahe]⁹¹, /С. 41/ знову прокинулася стара образа. Нарешті вийшло. Ось розв'язав мотузку, трішки підняв, а риби зовсім нема. Йоган вже кілька разів питає – чи нема там чого. Я кажу – нема. Раптом мотузку потягнуло в глибину. Течія була дуже сильна й мені здалося, що справа в цьому. Я все тягнув, та ніяк не міг витягти мотузку. Нарешті показався чималий лящ, а одразу за ним – великий сом! Тепер треба було діяти розумно. Сом не можна було затягнути у човен за гачок і мотузку – може порватися. Йоган каже: візьмемо великий сачок й витягнемо ним! Сказано – зроблено, бо він був під рукою. Одним рухом я схопив сома й затягнув у човен, а лящ, поки я відволікся, звільнився з гачка й стрибнув назад у Дніпро. Далі ми повністю підняли наш перемет. Він був невеликий – на 50 не товстих гачків. Тапер уся ворожнеча розвіялася. Мир відновився без поцілунків і рукостискань. Йоган сказав, що сом – «мій», а судак – «твій», бо це я спіймав маленького судака на вудку. Сом був таким важким, до 30 фунтів⁹²! Ми швидко зібрали весь улов і повезли додому. Який же це був прекрасний ранок! – Дніпро сяяв, наче скло і весь пінився, а як урочисто дзвонили дзвони з Вознесенівки... Справжній недільний ранок! Коли ми пристали до берега вдома, нас зустрів батько, який вже нас шукав. Він теж /С. 42/ з нетерпінням чекав на наш улов.

Іншим разом, може, два роки по тому, ми якось ходили на рибалку. Нас була ціла компанія, душ 15. Місцем збору був Айнлагіше Кампе. Прийшли рано. Тоді була осінь, час кавунів⁹³. Ми почали розставляти наші перемети з приманкою. І тут декому захотілося динь з того берега Дніпра, які так чудово виглядали на гарному жовтому схилі. Й почали радитися – як би отримати кілька штук. Це було б можливим, коли б у нас були гроші, та без грошей ми

мусили «жебракувати». Й домовилися, що Антон та Абрахам Геппнери, брат Йоган і я мають піти й подивитися, що можна вдіяти, а решта подбають про нашу рибалку. Отже, ми вчотирьох переїхали Дніпро й попрямували на баштан. Там двоє руських хлопців їли дині. Ну, ми попросили собі трошки, а вони питають – чиї ми хлопці будемо? Ми кажемо – Геппнерівські. Ну, вони кажуть – можете взяти стільки, скільки внесете. Прекрасно, ми цього й хотіли! Та оскільки людина може взяти до рук небагато, треба було щось придумати. Тоді Антон та Йоган стягли штани, зав'язали холоші – й подвійний мішок готовий! Коли руські це побачили, то аж засміялися /С. 43/, а ми здивувались, що вони зовсім не жадібні. Ми з Абрахамом повісили холоші собі на плечі. Коли скінчили й завантажилися коштовними динями, – щиро подякували, але й спитали – чи можна нам ще повернутися? – Хлопці аж розреготалися та дозволили нам прийти знову. Взявши дорогу здобич, ми були вражені щедрістю хлопців. Ми пішли до човна, спустошили подвійні мішки, поклали наш вантаж – було доволі багато. Ми тоді назад – на баштан, хлопці ще там – сидять і їдять. Ми хутко взяли за справу – двоє у штанях, а я з Абрахамом з колошами на плечах. Тільки ми скінчили й подякували, хлопці кажуть – а тепер забирайтеся геть звідси – он хазяїн баштана йде! – й самі тікати. Та ми ж так багато набрали, а кидати нічого не хотілося... Побігли щодуху, як могли, а хазяїн – за нами. На щастя, добігли до човна раніше руського. Хутко човен відштовхнули від берега – й здобич наша, хоч і крадена... Отаке з нами сталося. Ми принесли те, за чим пішли, усі дуже гарно наїлися й товариші нас вихваляли щиро.

2 січня 1892 року.

/С. 44/ Те, що я досі розповідав, закінчилося добре. Та було по різному. Пам'ятаю, одного разу, давно, коли я був набагато молодший, грався з Вінсовим Петером у піску на Дніпрі. Це бувало часто. Тут приходить Йоган, кличе мене

до батька. «Ти кличеш, бо просто заздриш, що я тут так гарно граюся!». Й брат зник, а за деякий час приходить і знову кличе мене – я маю негайно йти до батька. «Та ну, ще чого! Ти не бачиш – я тут граюся, а ти, мабуть, мусиш працювати. Ні, я не піду, бо ви мене вже так часто надували, а тепер, коли все йде так гарно, я не дозволю вам усе так просто зіпсувати!» І знов, утретє, пролунав набридливий крик порушника спокою: я маю йти до батька, а ні – мені щось буде. Й він знову зник. Тепер вже я затурбувався – треба б подивитися – правда це, чи ні. Й дійсно – це була чиста правда – йти я мав. Батько вже тримав хворостину й він мене добряче побив. Ой, як же ж було боляче! Мабуть, мене й раніше били та не так сильно. Що ж, я не міг звинувачувати в цьому батька – він кликав мене тричі, а я не приходив. Тому й заробив так багато. Якби ж Петер чи Якоб покликали, я б одразу прийшов. Та ми з Йоганом часто брехали один одному, тому я гадав, що й тепер буде так само. Й тому я підставив сам себе, бо тому, хто збрехав один раз, вже не вірять, навіть якщо він каже правду.

/С. 45/ Іншим разом я мав натопити пічку, так що довелося взяти з собою сокиру й колоду. Схопив колоду й перекинув її через паркан у бік пічки, далі й сам з сокирою поліз. Щоб зручніше було нести колоду, я загнав сокиру в неї, щоб нести за держак. Після кількох спроб підняти колоду таким чином нічого не вийшло – сокира випала. Це мене розізлило і я знов щосили загнав сокиру в дерево. Тепер вона трималася і я поніс колоду. Коли я дійшов куди треба, захотів витягти сокиру, та не зміг, бо застрягла вона добряче. Тому я розпалив вогонь у кузні, котра в той час все ще була у пекарні або у землянці. Тоді нагрів залізяку, щоби нею випалити лезо. Це теж не спрацювало. Після багатьох спроб прийшов батько – подивитися, чи скоро нагріється пічка та нагрівся тільки я, бо все ніяк не міг досягти свого, а вогонь у пічці майже згас. Коли батько спитав – чому пічка ще не топлена, я сказав, що сокира застрягла в колоді, а я не зміг її

витягти. А коли він побачив, що в мене вогонь у ковальському вогнищі й шматок заліза в ньому, то подумав, що я щось для себе кував, користуючись лезом, як ковадлом – ми часто так робили з батьковою сокирою. Я хотів щось збрехати – не розумію, як я міг бути таким дурним і не /С. 46/ казати правду. Так би було, мабуть, краще. В усякому разі, я отримав гарного прочухана й цілком заслужено.

Якось я зробив тачку, щоб возити землю. Віннсовому Петеру вона надзвичайно сподобалася й він її дуже захотів. Він пропонував мені всілякі послуги за неї та що мені потрібно? Нарешті я придумав: він мав возити мене в дитячому візку по саду – не знаю скільки разів. Ми це обговорили й він повіз мене, як і домовилися. Коли ж врешті він подумав, що отримає тачку, мені зовсім не схотілося віддавати її – мені здавалося все мало. А потім, на додачу до всього, він багато разів возив мене туди-сюди на двоколісному візку, щоб нарешті отримати тачку. І я йому її віддав. Та через це мені було дуже прикро і я заплакав. А тому що це було поряд із домом, моя мама почула це й спитала – що сталося. Я кажу – Віннсів Петер забрав у мене тачку. Петер з тачкою вже відійшов далеко й мати закричала йому, щоб він негайно віддав її. Він навіть не захищався, інакше був би побитий. Він кинув тачку на землю, а я її собі забрав. Сердешний /С. 47/ нарешті заслужив своє і мені було доволі гидко, що я не сказав мамі правду, бо боявся, що поб'є. Я збрехав і довго ще не міг забути цю історію з тачкою. Тим не менше – скільки разів ми, як гарні товариші, разом ловили рибу та купалися! Коли я був хлопчиком, із цим Петером у мене була дуже велика дружба. Ця тачко-історія – найдавніша з тих, що я можу згадати, де я так сильно збрехав і був не правий. Мені було років з десять.

Від мами я теж отримував. Та ті історії, які я зараз розповім – набагато давніші, ніж про тачку. Наскільки я пам'ятаю, це було вперше, коли я був покараний. Якось у нас була тітка Вібе. Я повадився не дуже ввічливо, тому

передчував, що коли тітка піде, я можу отримати. Так що подумав, як би цьому запобігти. У присутності тітки я спитав у мами: чи не отримаю я, коли тітка піде? Мати й тітка так здивувалися цьому, що аж розсміялися й усе скінчилося добре. Трохи пізніше в гості приїхала тітка Классен. На той час я вже мав досвід, як діяти, так що був готовий до нових капостей. А позаяк розумів, що вже накоїв щось «хороше», що заслуговує на покарання, – знов повторив у присутності тітки свій трюк. Та ефект був не з кращих. Достатньо сказати, /С. 48/ що коли тітка пішла, мене добряче відлупцювали і я відмовився від свого трюку, який більше не спрацював.

Чотири – п'ять років по тому мені дуже подобалося ходити в Плавні після збору врожаю. Я ще був занадто малий і мені не дозволяли багато працювати. Тому я міг ловити рубу, якої тоді було багато – для мене це було велике задоволення, так само, як готувати її, особливо плотву. Це риба з червоними плавцями й червоними очами. Найчастіше я рибалив на Гроссен Штайнер Вассер [großen Steiner Wasser]⁹⁴. В нас був сінокіс поряд із цим озером. В одному місці з цього озера стирчали камені. Вони були зарослі очеретом, де густіше, де рідше. Я шукав місце, де очерету було поменше, щоб зайти у воду з вудкою. Свій кошик я залишав у воді й накривав його очеретом, щоби спіймана риба не втекла. Коли я згодом закидав ліску й чекав, вудка не примушувала себе довго чекати й починала смикатися. О, яке ж це почуття в руці! Риба швидко з'являлася, і якщо я не міг одразу її витягти, якщо вудка ходила туди-сюди, так що знов і знов згиналася – це була вірна ознака того, що риба велика. Нарешті, коли я її втримував, то витягав її та клав у кошик. Багато я /С. 49/ так риби наловив. О, як гарно було тоді в цих Плавнях! Як розносилася луна від свисту кіс та співу безлічі різних птахів, як на легкому вітерці шепотіли між собою очерет і рогіз, як потішно риба стрибала у воді... Час від часу прилітає селезень зі своїми самками й сідає, гуляючи по воді. А за деякий час, не помітивши

небезпеки для себе та своїх качок, він подає свій цап'ячий голос і починає водити свій гарем по воді туди-сюди, а тоді шукає поживу, надану щедрою рукою Господа нашого. Жодному створінню не бракує їжі; скільки всього непомітного побачить смертний, коли має відкриті очі й слух для створінь Божих, що повсякчас нас оточують! Я мав дуже відкритий погляд на все це.

Так одного разу я виявив бджіл у порожнистій тополі. Я сказав про це батькові, а оскільки з нами була сокира, ми негайно домовились викрасти мед у бджіл. Тоді навколо розвели вогонь і дим, щоби бджоли нас не покусали. Та, незважаючи на вогонь і дим, старших братів дуже покусали; так, що коли закінчили й заволоділи медом, в одного з них була товста верхня губа, в іншого – ніс та підборіддя, так що їх було майже не впізнати. Проте, мед підсолодив нам цю шкоду.

Іншого разу ми косили сіно у так званому Вайденхок [Weidenhock]⁹⁵ біля /С. 50/ Ретренке [Rehtränke]⁹⁶. Там теж було чудово, коли сонце по-справжньому пекло й ми часто купалися у Рейтренке. А потім поверталися до роботи, згрібаючи сіно й роблячи копиці [Kapitzen]⁹⁷. Там було багато дерев, у тому числі так звані плакучі верби [Korfwiden]. На одній із цих плакучих верб брат Йоган виявив голубине гніздо з молодими голубами, що тільки-но вилупилися з яйця. Вони виглядали прекрасно. Вони належали до різновиду великих, так званих лісових голубів⁹⁸. Ну, й ми домовилися прийти сюди ж, коли пташенята підростуть і зможуть літати. Нарешті, цей час прийшов. Ми вирахували, що вже пора. Отож, одної неділі, коли батьків не було вдома, ми вирішили, що можна. Ми обидва, я та Йоган, вирушили в дорогу з наповненою сумкою. По дорозі було трохи витівок. Ми виймали так звані Оле [Ole]⁹⁹ з їхніх місць і клали їх упоперек стежини, щоби перший, хто за нами йшов, через них перечіплявся. Такі Оле використовували, як знак закінчення покосу певного виду зерна. Батько не дозволяв нам такого робити. Він казав, що це прийшло з язичницьких часів,

коли язичники висловлювали таким чином подяку й честь своїм богам, а ми, як християни, не поводимось так <тобто не ставимо Оле>. Однак те, що ми з Йоганом зробили з цими Оле, теж не було волею батька. Нарешті ми дійшли

6 січня 1892

/С. 51/ до голубів. Йоган піднявся, щоб дістати їх. Опинившись там, він побачив, що мати була з пташенятами. Вона, нібито, впала з гнізда й хотіла втекти та не могла. Я тоді подумав: це ще краще – ми заберемо її з собою й кинувся її ловити. Та не так сталося, як гадалося, бо я не зрозумію, як ця нібито скалічена голубка могла бігати й літати – ніяк не міг її спіймати, навіть щодуху продираючись крізь усе гілля верби та навколо. Тоді Йоган крикнув, щоб я повернувся, бо не спіймаю її – вона намагається відволікти нас, щоб ми не крали її діточок. Він був досвідченіший у таких справах. Я повернувся назад – голубка заманила мене досить далеко. Молоді голуби були вже в руках Йогана. Якими ж гарними й великими вони стали за цей час! Вони були для нас великим скарбом. Далі ми довго проवेशталися туди-сюди, нічого цікавого не знайшли, тому рушили назад. Ми вже пройшли Плавні, сіли при дорозі поїсти й нагодувати голубів, але вони не хотіли дзьобати хліб, як це робили кури, а тільки дивилися на нас своїми сумними червоними очима, ніби кажучи: «Погані хлопці, що ви наробили?». А потім кожен з них пішов стежкою до Плавнів. Тоді Йоган каже: /С. 52/ якщо вони так підуть, то прийдуть до своєї матері. Й тут Бог сказав: «Бешкетники, хлопці, несіть голубів назад!». І ми блискавично скочили з цими голубами й понесли їх назад у гніздо. Вся наша недільна робота була частиною цього. Та годі – від гнізда й додому!

Великим задоволенням для мене була також зима – катання на ковзанах та спуск з гір на ручних санчатах. В неділю пополудні я міг гасати скільки душі завгодно. Мати настійливо просила мене не бруднити свій недільний одяг. Я, звісно, свято обіцяв бути дуже обережним. Зазвичай спочатку йшли до

Абрахама Классена, бо на їхній землі були найбільш підходящі схили. Там каталися на санях і час від часу перевіряли одяг. Він був, наче, ще чистим і так тривало до самого вечора. Ну, а там вже треба йти додому. На прощання ми обговорювали майбутнє й подальші подорожі та ще раз оглядали недільний одяг. Та коли я вирушав додому, то розумів, що він виглядає вже не так «недільно», так що повертався я не дуже швидко – щоб трохи стемніло, поки я не потрапив перед очі мами. Тоді вже помаленьку темніло, та чим ближче я підходив додому, тим темнішими були сліди від катання на санях. Тільки-но мама бачила мене, вона одразу помічала сліди від санчат – і теж дуже мокрі. /С. 53/ Всі мої вибачення й запевнення, що незадовго до того вони були чистими, але тепер повними бруду й мокрими, не допомагали. – «Ну, почекай в мене – наступної неділі ти залишишся вдома!» Після такого пояснення я заспокоювався. Скільки там залишилось до неділі? – ось, нарешті, знову неділя! Одяг вже давно сухий та чистий і знову має недільний вигляд. А там і лід достатньо зміцнів для катання на ковзанах. В цьому я собі відмовити не міг та й одяг не міг забруднити. Тож, набравшись мужності, попросив у мами дозволу йти на ковзанку. Й дійсно – дозвіл я отримав і гайда – на лід галопом! Все, що було попередньої неділі, мати забувала, бо пам'ять на такі речі в неї була не дуже довга. В той час двір мого батька для мене був набагато міцнішим за фортецю, наїжачену гарматами, так що, коли я, стикнувшись з негараздами, ховався там – то що б нені зашкодило? Там були батько й мати, тож фортеця була неприступною.

Вечорі гуляти нам не дозволялося, хіба що коли до нас приходили дядько й тітка Классени, тож ми, хлопці, могли тоді піти до Классенів. Трапилось так, що до нас приїхали Геппнери, тоді їхні хлопці теж до Классенів пішли. Зібралася компанія з одинадцяти хлопців. Тут не всидіти на місці! Зазвичай /С. 54/ грали в квача – тоді жоден предмет меблів не залишався на своєму місці.

Ми мали бути дуже обережними, щоб щось не зламати, і переконатись, що коли Классени повернуться додому, щоб усе було як слід на своїх місцях і також, по можливості, витерте на чисто. Тітка Классен була суворою мамою, яка любила порядок, тому, якби ми зробили щось не так, вона б нас вилаяла. Все ж таки ніде не було так приємно, як у Классенів, де нас завжди приймали з любов'ю. Я також ніколи не відчував, щоб коли-небудь була неприязнь між моїми батьками та Классенами; тітка була татовою сестрою.

Піша подорож з батьком до Кронсвейде. Мої батьки були землеробами, тато був старійшиною церкви в Нойкронсвейде. Ми жили на відстані 20 верст¹⁰⁰ від церкви й мали долати Дніпро під час кожної поїздки туди, а це означало, що батько вимушений був вирушати в дорогу трохи раніше. Навесні, коли вода в Дніпрі була висока, він часто їздив туди напередодні служби. Також, під час сівби він ходив пішки, бо в той час коні багато працювали й він вважав за краще прогулятись. Він міг і був добрим ходоком і неодноразово ходив у Шенвізе та в Кронсвейде. Ще маленьким школярем я брав участь у кількох таких піших подорожах до Кронсвейде. /С. 55/ Ми вирушали пополудні в суботу, йшли вгору повз наш наділ і через зарості шелягу коло Фіхтенхоку [Fichtenhock]¹⁰¹. Наскільки я пам'ятаю, тамтешні ялинки були ще дуже маленькими. Висотою 1/9 фута, але досить зелені, вони виглядали чудово. Звідти ми вирушали до переправи. Перевізник переправляв нас на човні через Дніпро¹⁰². Потім ми їхали над Швайнскопфом [Schweiskopf]¹⁰³, де одного разу зустріли так багато білих пролісків, що я в захваті вигукнув: «О, скільки квітів!». Я завжди бігав трохи попереду свого батька. Побачивши безліч квітів, батько завжди нагадував про те, що треба вихвалити й звеличувати їхнього Творця за те, що Він так чудово усе облаштував заради людей. Тому я ніколи не повинен забувати дякувати Богу. Дякувати за все, бо те, що людина отримує, – це все від Господа Бога.

Далі ми йшли через Зандлеґт [Sandlegt]¹⁰⁴, там де зараз Царський Прістан [Zarskig Pristan]¹⁰⁵, на гору. Спочатку батько був занадто обережним зі мною – завжди трохи відставав, а я був трохи попереду. Я думав, що тато прискорює крок та насправді він, імовірно, не швидив. Це я трохи втомлювався, бо бігав без потреби. Й чим ближче ми підходили до Айнлаге, тим швидше, як мені здавалося, йшов батько.

/С. 56/ Прибувши в Айнлаге, ми зупинялися в так званого Шовкового Нойфельда¹⁰⁶. Мені та моєму батькові ця зупинка дуже подобалася. Там була фабрика з різними ткацькими верстатами та прядильними машинами, де виготовляли так звану мішковину для млинів. Виготовляли там також і шовкові шарфи. Пам'ятаю, в мамі теж був шарф цієї фабрики¹⁰⁷. Скільки шпинделів і маленьких коліщаток оберталося там – було чудово спостерігати! З цим усім управлялися дві-три дівчини, а також син хазяїна – Генріх Нойфельд, який, мабуть, був майстром. Він завжди все мені показував і кожного разу пояснював, наскільки я можу зрозуміти – а ми часто там зупинялися. О, це гудіння й двиготіння – я все ще чую його зараз, коли вже досить старий! Ті візити викликали в мене бажання зробити щось подібне. Мене таке дуже приваблювало. Батька, я гадаю, теж. Проте, на відміну від мене, він більше проводив часу зі старими Нойфельдами, котрі обоє були ще живі; щоразу, коли мені доводилося пити з ними каву, це були релігійні бесіди. Це також мене цікавило, бо розмови завжди відрізнялися від того, що я чув зазвичай. Тоді я вже ходив до школи, тож знав, що всі вони – про блаженну смерть. Про це говорили багато відомих людей /С. 57/ того часу та їхні пророцтва. Вони, мабуть, були спорідненими душами, бо їхні обличчя сяяли найчистішою любов'ю та дружбою. Змістом розмови було Тисячолітнє Царство.

Випивши кави, тепло попрощавшись й пообіцявши завітати при наступній нагоді, ми продовжили свій шлях до Альткронсвейде [Altkronsweide]¹⁰⁸. Там

жив дядько Якоб Фрізен з тіткою. Він, дядько Фрізен, був брат моєї матері, а інший дядько – Герхард Фрізен, також її брат, був під опікою старшого брата <у тексті К. Гільдебранда – «у хлібі зі старшим братом»>. На той час у Фрізенів було троє хлопчиків – найстарший, Якоб, мого віку, потім Корнеліус та Йоган, обидва молодші за мене. Тут ми досягали цілі нашої подорожі. Потім, в неділю вранці, дядько з моїм батьком їхали до церкви в Нойкронсвейде, там була служба. Поверталися опівдні, тоді обідали й тоді завжди багато розмовляли. Я все ще чую хриплий голос мого дядька з його частими «Хм-хм-хм» – це була його звичка. Тітка була повнотілою жінкою, вона згодом осліпла на одне око через поганий зір. Дядьки були худими, дядько Якоб Фрізен мав рушницю, він був мисливцем. Хата, стайня, сарай та навіс були зведені в одну лінію, як зараз – усе пов'язане разом. За задніми дверима була балка¹⁰⁹ з паростю та деревами верби, а також сад з різними деревами. Все це було нами, чотирма хлопцями, /С. 58/ належним чином обстежене й хтозна скільки разів обшукане. Зазвичай грали в «мисливця та зайця»¹¹⁰. При цьому дуже страждав одяг – в ньому було багато дір. Гратися було так приємно, а тітка – така червонощoka, гарна, – вмiла пекти такі чудові тістечка, такі смачні після подібної прелюдії! Як же ж вона вмiла пригостити! Ніколи в житті не забуду їхню чудову гостинність! Та були й мінуси, наприклад, коли штани репалися. Це й не дивно, що коли гасаєш по долинах і пагорбах, на штанях з'являються дірки, так що тітка дратувалася й справедливо нас лаяла. Та що це таке в порівнянні з незмірною добротою, якою насолоджувались ми? Нарешті ми повинні були попрощатися й повертатися додому. Тому дядько запрягав у зелений віз двох добрих жеребців і зазвичай довозив нас до Царської Пристані. Звідти наша дорога додому скорочувалася навпіл. Я здійснив кілька таких пішохідних подорожей до Кронсвейде та Шенвізе разом із моїм дорогим батьком. Тато був хорошим пішоходом.

Тепер до господарства в батьківському домі. Коли зима закінчувалася, нам з Йоганом доводилося пасти овець, тоді їх було до 200 голів. Спочатку це було дуже приємно – не те, що сидіти в школі.

16 січня 1892 року.

/С. 59/ Гуляти в полі було чимось зовсім іншим, тим паче, що Йоган часто носив із собою рушницю, й ми час від часу стріляли – це було справжнім задоволенням. Та оскільки порох був дорогим і в нас не було грошей на його придбання, ми виготовляли його взимку, в оле хус. Це потрібно було робити таємно. Можливостей не бракувало. Там же була слюсарня. Як я казав раніше, найкраща можливість була зробити це ввечері, бо тоді батько там не працював, а натомість, якщо він не ходив до сусідів – сидів у домі з матір'ю й читав книгу. А тим часом робилося щось, що не завжди було добре, часто в компанії. Це були пастушки й кожухар Гума <Хома?>, що наймався працювати в нас якийсь час взимку. Хутро овець, які здохли або були забиті, віддавали у Вознесенку на фарбування, а потім з них шилися для нас кожухи. Цей кожухар міг співати для нас, хлопців, таким самим високим і прекрасним голосом, як співачка. Це завжди було дуже цікаво. От у такому товаристві ми виробляли порох. Сірку й селітру потрібно було купувати. Вугілля ми брали з кузні. Все тонко перетирали на фарбовій плитці, а потім перемішували й протискали крізь сито, щоб отримати зерно, й сушили. Із цим треба було поводитись дуже обережно, щоб воно не спалахнуло. Останнє трапилось одного разу, так що вся хата була повна диму, й тоді цей Гума дуже лаявся й хотів розповісти батькові, /С. 60/ чим ми тут займаємося без його дозволу. Й від того, що поряд ми перевіряємо якість свого пороху, в нього, наче, скоро болітиме голова... Та благаннями, обіцянками й деякими лестощами ми вмовили його. І коли це вдалося, ми почали все спочатку. Одного разу цей Гума приніс із собою «Образ» [Obroß]¹¹¹ та дзеркало, щоб шити за своїм вже готовим зразком. Ну, ми давай використовувати це, як

мішень і стріляти в неї без його відома. Тільки сліпі ми – порох був зроблений занадто грубо, тому на образі пропалилася маленька чорна дірка. Побачивши її, Гума дуже розлютився й цього разу збирався неодмінно «подати на нас позов». Але й тепер його гнів був приборканий – щоб заспокоїти його, нам довелося використати все своє красномовство.

Отже, озброївшись цим порохом, ми вівчарювали добре. Майже не залишилося хутрини, яка б не була продірявлена чи іншим способом пропалена. Йоган також зміг підстрелити багато кроликів. Та тому що їхнє хутро навесні не годиться, його викидали. Такі вівчарі, як ми, коштували нашій матері багато одягу. Тож батьки вирішили зробити хутряні штани для нас. Їх зробила Ленхен Вібе. Ми отримали їх для того, щоб пасти вівці, хоча насправді вони більше годилися для зими. Я не хотів їх носити, а особливо тому, що /С. 61/ Петер і Якоб глузували – що це за пани ми будемо у таких білих штанях!¹¹² Та наказу батька й матері довелося підкоритись. Коли я одягнув свої й спробував, що це за ходьба була, коли повітря в них накачувалося й ноги обдувало так, ніби ти стояв на вітрі, а які білосніжні! – нам це зовсім не сподобалось. Ну, на все є порада. Тож першого дня, коли ми вигнали овець, тієї білизни позбавилися. Для цього ми просто покачалися в багнюці. Це допомогло – наш вигляд набув вражаючої схожості з вівцями. Коли ми повернулися додому, нас дуже лаяли, але ж ми й багато виграли. Одного разу пройшов сильний дощ і наші штани дуже змокли. Вночі їх ретельно сушили. Вдягнені вранці, потім, під час ходьби вони виявилися доволі жорсткими. Коли ми дійшли до степу, почали кататися з гори так, що жорстким штанам довелося стати більш м'якими.

В цьому вівчарстві для нас важливою справою була їжа. Оскільки наша мати не завжди мала щось підходяще для нас, що ми могли взяти з собою поїсти, Йоган часто вранці запікав нам шнетке [Schnetke]¹¹³. Вони смакували чудово. Вони дуже нагадували прісні хлібці з Біблії, бо невідомо, чи в них було

масло, а в нас його також не було. Кілька разів у нас був /С. 62/ шматок шпику з сирою картоплею. Їх смажили на вугликах з кінського гною. Це давало королівську страву й навіть трохи краще! Це був час, коли ми могли добряче закусити, проте, це ніколи не траплялося занадто часто. Під час вівчарювання ми спілкувалися з усіма руськими хлопцями, грали в різні ігри – «Юшку» [Huschke], «Кліща» [Zegke] та «Hafen gad»¹¹⁴ і хто знає, які там ще, – так само, як з усіма німецькими¹¹⁵ хлопцями. Тим часом наші вівці перемішувалися з чужими, а потім їх доводилося розділяти. Отож, одного дня зі мною сталася халепа. Це було ось як. Ми всі, товариши, були зі своїми вівцями у Кетельглед [Kätelgläd], і серед пастухів був руський та ім'я Пилип з одною ногою без онучі. Він казав іншим хлопцям, що може мене покласти, тобто сильніший за мене. Це було для мене занадто, тим більше, що всі хлопці з цього глузували. Ми з ним ще ніколи силою не мірялися, але я, безумовно, усвідомлював, що маю бути набагато більшим та сильнішим. Тож я поведився нахабно і зневажливо сміявся з Пилипа та ніяковів від того, що він міг наважитися казати про мене подібні речі. Годі – треба спробувати! Довелося зібратися й що ж сталося? – Цей маленький Пилип наче нічого мені не зробив, але ось вже мої ноги стали дибки! Й ще раз – і він зробив те саме навіть швидше. О, який це був для мене сором! /С. 63/ А всі мої товариші від душі сміялися над цим... Ні – це було занадто для мене, особливо після того, як я так знущався з цього Пилипа. Проте, пізніше для мене цей випадок був дуже корисним. З нього я збагнув велику істину – не вихваляйся передчасно.

Нарешті, коли всі вівці окотилися, їх пустили в громадську череду, і ми були звільнені від вівчарства протягом року. Пізніше, коли я підріс, мені довелося пасти худобу на самоті. Доглядаючи за вівцями в степу, в редутах¹¹⁶, або на обдутих вітром місцях, ми нерідко робили знахідки. Це були наші піки, металеві стріли, латунні пряжки з кінської вузди і частини рушниць. Старі

срібні гроші та круглі свинцеві кулі також знаходили часто. Одного разу брат Йоган у Кетельлеґт [Ketellegt]¹¹⁷ знайшов кістку ноги з трьома залізяками, що сиділи в ній – стрілами. Він розламав кістку навпіл, щоб дістати стріли. Коли він прийшов додому, показав стрілки й сказав нам, де і в чому він їх знайшов, – батько дуже пошкодував, що він не приніс їх додому з кісткою, бо це було би прекрасним предметом для музею старожитностей¹¹⁸. Батько вже віддавав туди кілька стріл. Тому, навіть коли йшов сильний дощ, я завжди ходив у такі місця, щоб перевірити, чи щось /С. 64/ не вимило.

Взагалі, коли мені доводилося пасти овець наодинці, я зі своїми вівцями відходив від товаришів подалі у балки, й там міг більше приділяти уваги різьбленню. Це було краще й для мене, й для овець, й мені не доводилося надто наглядати за ними. Після того, як овець узяв громадський вівчар, мені довелося повернутися до школи.

Потрібно додати щось про хутрянні штани. Коли ми перестали пасти овець, ми мусили прибирати вдома. Тоді мати зрозуміла, що у нас в штанях воші. Щоб їх знищити, ми з Йоганом закопали штани в землю, а потім викопали й поміняли на сливи. Їм теж прийшов кінець.

Ходити на полювання було для мене завжди цікаво, особливо коли йшло велике полювання й дядько Якоб Геппнер зі своїми хлопцями, я та Йоган, та сини Классена, коли ми зустрічалися в Геппнера, їхня літня кімната була повна рушниць. Більшість із них були покладені в ряд на підлозі, у передній, в кутку, завжди було кілька заряджених, готових до стрільби. Бачачи стільки рушниць, не маєш сумніву в успіху полювання. Перед тим, як вирушати в дорогу, дядько Геппнер збирав раду з охочими мисливцями. У нього завжди був план, заснований на недавніх спостереженнях. Завжди було дуже /С. 65/ дивно слухати, що він нам розповідав. Наприклад, напередодні він, як той, хто вранці та увечері завжди стоїть з відкритими вухами та очима, виявив свіжі сліди вовка

та лисиці й по них навіть точно визначив, який буде вітер та погода, які у звіра особливості та наміри. Коли він все це викладав, ми всі отримували його вказівки й вирушали в дорогу. Він походив трохи туди-сюди, за ним пішли старші, так би мовити, головні стрільці, а ми, хлопці, з боків, як молоді собаки. Окрім рушниць, кожен мав мисливський мішок зі стрілецьким спорядженням та провіантом, що було обов'язково. На цих мисливських мішках були пришиті талісмани, й чим вищий ранг мисливця, тим значніший цей клопот. Тобто найкращі мисливці мали талісман зі шкіри голови вовка, а нижчі рангом – шкіру голови собаки. Це так само, як дикі лісові жителі Америки носять на поясі скальп, знятий з голови своїх переможених ворогів. Але що це був за похід! Ми йшли майже військовим маршем, так що тільки мисливські мішки з їхнім вмістом та клапанами зверху мірно стукотіли. Ви маєте самі відчувати це на собі, пройти через це, бо я не можу передати всю принадність цього сповненого очікувань товариства. Як же далеко це стоїть від тих компаній, що ведуть усілякі брудні балачки й дістають свою «мужність та кмітливість» з коньячної пляшки! /С. 66/ Хтось тут може сказати – кожен пастушок вихваляє свій ціпок, – та все ж я залишаюся при своєму. Після того, як ми залишили за собою балку, кожен зайняв своє місце. Яюсь, коли я вперше взяв участь у цій «грі» з короткою рушницею, що її зробив брат Йоган, – у Абрахама Геппнера теж була рушниця, й нам обом та іншим довелося травити дичину. Ми удвох пішли до Плавнів. Коли ми прибули до Кормієн [Kormien], там, на Дніпровому пляжу були зарості шелюгу, й вітер підняв у кущах пісок. У заростях виявився заєць – ми побачили його одночасно. Хто ж має стріляти? Я сказав Абрахамові: стріляй ти! Я не хочу потім таскати його цілий день. А він мені відповідає саме. Та все це була брехня, бо ми обидва боялися стріляти. Нарешті, заєць втомився чекати й пішов геть. Ми були звільнені від мук і пішли далі. Раптом перед нами почувся постріл, тоді ще один. Отже – вперед, до товаришів-мисливців!

Опинившись там, ми побачили дядька Геппнера, що сидів на роздвоєнні гілок невисокої товстої тополі. Одразу запитали в нього, чи він щось вистрелив? Так, сказав він – ви тільки погляньте на цей кущ... І правда – там була чудова лисиця з таким гарним хвостом! Він вбив її на місці, навіть не встаючи /С. 67/ зі свого трону. Ми у Плавнях, пам'ятаю, здобули ще одну лисицю й кілька зайців. Обшукавши всі Плавні, з'ївши обід, ми вирушили в Бютендік [Buitendick]. Пройшовши через нього, ми потім пройшли вздовж Швайншоксуфер [Schweinshocksufer]¹¹⁹. Ми, два герої, спустилися на берег Дніпра. Раптом бачимо: високо на схилі, під коренем дубу, сидить заєць і дивиться на мисливців, що йдуть повз нього, тоді вже ми зібралися стріляти. Опівдні це, мабуть, спрацювало б, але вечір вже заявив про себе. А заєць мабуть, подумав: «Тобі краще втікати, щоб ці недільні мисливці не зіпсували тобі хутро». Так і вийшло, що цього разу ми ніяких талісманів собі на мисливські мішки не заробили.

Трохи пізніше ми з Йоганом вирушили на полювання на качок у Плавні. Опинившись там, кожен після обговорення пішов своїм шляхом. Коли я підійшов до води, там було багато диких качок. Мені довелося проповзти велику відстань накарачках, щоб підібратися до води. Я вже хотів стріляти, та трохи затремтів від напруги й подумав, що доведеться трохи почекати, поки я зможу перевести дух. Тож, я ліг на траву й качки мене зовсім не помітили, бо сильно шуміли на воді. Я нарешті отямився, знов почав цілитися й затремтів. Мабуть, винні були самі качки. Я знов заліг

28 січня 1892 року. Зроблено 20 записів.

/С. 68/ і хотів почекати, поки бойова лихоманка не охопить мене. На це знадобилося багато часу, а качки почали свій спектакль – селезні, як мені здалося, сварилися через своїх самиць. Тоді я подумав: «Тобі пора стріляти!» – й повністю випростався... й качки піднялися теж. Я сказав це, бо лихоманка

знову схопила мене. Й так – я був радий, що ніхто не залишився лежати. Пізніше було б інакше, та все ж таки я ніколи не стріляв багато дичини.

Якось я ходив на полювання набагато раніше – це був мій перший раз. Ще я зробив рушницю з дерева. Дядько Абрахам Классен, його син Петер, я та наш Петер – в нього була батькова рушниця. Отже, він пройшов через піщані кущі¹²⁰, потім до Генералслегт [Generalslegt] і далі до Струнклегт [Struncklegt]¹²¹. Дядько спустився до Дніпра біля дубів¹²². Трохи вище, на Штіх [Stich]¹²³, пішов Кузен Петер, а ще вище, на Рандберге [Randberge]¹²⁴, пішли брат Петер і я. Раптом унизу почувся тріск, одразу ж почувся крик: «Увага!» Й дійсно – по балці, де ми стояли, піднімається заєць. Бах! – вистрілив Петер Классен. Бух! – вистрілив брат Петер. Але тепер заєць встиг сховатися у піщані кущі. Мабуть, це було для нього занадто пишно, що через гонитву за ним піднялося скільки галасу. Тепер рушниці знов заряджені й обидва Петери зробили зауваження, /С. 69/ що кролику прийдеться відмовитися від його міху. І я отримав зламані навпіл кришки запобіжників [Zündkappen], які також дуже добре поєднувалися з моєю дерев'яною рушницею. Вони виглядали гарно і яскраво блищали міддю на моїй рушниці й тепер вона дуже нагадувала справжню.

Приблизно в той час, коли я і Петер були на полюванні з дядьком Классеном (можливо, трохи пізніше), увечері ми всі збиралися вдома й сідали за столом біля олійної лампи, яка була наповнена риб'ячим жиром чи олією Хедеріка [Hedericksöl] бо в той час нафта була ще не відома, – кожен займався своєю роботою. Петеру та Якобу було що пришити на своєму одягу або прив'язати латунні гудзики до штанів маленькими ремінцями. Йоган планував трохи по чоботарювати – прибити підошви до зіпсованих черевиків. Мені доводилося штопати панчохи – ми, хлопці, мали це робити. Мати була за столом серед нас і давала вказівки про все. Батько зазвичай сидів за своїм столом, писав чи читав книгу. Вже тоді в нього була добре розроблена лампа.

Вона насправді була предметом розкоші й дорога, та він все ж таки купив її, щоб краще бачити. Її торшер давав доволі яскраве конусоподібне світло, з іншого боку, ця лампа на риб'ячому жирі, коли вона горіла одна у кімнаті й хтось приходив увечері, – доводилося добряче напружити очі, щоб впізнати його, якщо не впізнав, коли той казав «добрий вечір».

/С. 70/ Ми робили й сальні свічки з забитої нами власної худоби. Вони також не завжди зручні. Коли запалювалося таке світло, з'являлося синьо-зелене світіння, а коли горіло насправді погано, свічка починала тріскати й бризкати, а потім згасала, через що переривалася робота. Пізніше наші саморобні свічки удосконалилися, та все ж таки нічого іншого в родині не було. Коли приходив час лягати спати, нам, хлопцям, доводилося стояти разом на вечірній молитві, молитись вголос, склавши руки, й тільки потім ми йшли до ліжка. Вранці ми завжди ставали рано. Петер розпалював вогонь у печі, збирав попіл й робив усе, що треба по дому. Під час своїх клопотів він часто заходив до кімнати, щоб перевірити, чи працює вже його комин. І це було не даремно, бо в кімнаті зазвичай чувся тріск і шипіння дубових або інших дров у поєднанні з добрим овечім гноєм, що давало потужний вогонь. Його манометр полягав у плювках на пічну трубу, які добре шипіли. Задоволений шипінням, він продовжував свою роботу.

Мати вже розливала багато кави, а також готувала пшоняну кашу на сніданок. В цей час батько ще трохи лишався у ліжку. Хлопчиків тоді в основному годували крупою. /С. 71/ Увечері була запарена ячна крупа, тобто крупа до – крупа після. Пізніше в нас була ячмінна кава. В ті часи їжа була для батьків значно дешевшою, ніж зараз. Ми всі були завжди здорові, а хліб відмінний. Його пекли у спеціальній духовці, а в неділю додавався ще й штрізель¹²⁵. Його робили з пшеничного борошна, яке мололи на вітряку. В якості дріжджів використовували свіже жито. Мати дуже ретельно готувала їх.

Перед тим, як садити хліб у пічку, мати збивала жовтки з анісовим насінням і цією глазур'ю змащувала штрізель зверху пером. А якщо піч була занадто гарячою, зверху штрізель накривався захисним аркушем [Lodigsblatt], щоб не було пухирів. О, як це гарно виглядало і який чудовий запах йшов із пічки за деякий час! Часто ми залишалися там після того, як хліб був посаджений, і час від часу заглядали в піч, щоб дізнатись, як там справи. Батько був завжди поруч, бо така піч, повна хліба, 10–12 штук, була великим капіталом для родини, тому потрібно було уважно слідкувати. Нарешті отвір печі замазувався й через три години все було готове. Коли хліб витягали, нам доводилося допомагати його нести. Коли всі заходили в будинок, по-перше куштували штрізель. Якими очима ми спостерігали за мамою, коли вона брала лискучий ніж і підходила до штрізеля, щоб різати його! /С. 72/ На це було приємно дивитися, бо він вийшов так добре – жовто-коричневий, з багатьма зернами зверху. Й одним рухом мати відрізала добрий кусень. З приємним лускотом зернини падали на стіл, й тоді кожен отримував свій шматочок. Решта залишалася до неділі. Протягом тижня ми їли лише хліб і нам він тоді дуже подобався. Й наші зуби тоді були в доброму стані, так що коли я вгризався в тверду кірку, вона просто розліталася!

Щоразу, коли до нас приходили гості, що траплялося досить часто, їм завжди подавали гарну їжу, бо мати могла готувати дуже смачно. Молоко завжди наливали в білі миски на десерт або лєпелькост [Läpelkost]¹²⁶. А коли щось залишалося, я часто отримував решту. Таке гарне на смак, що кожного разу я казав своїй мамі, щоб і нам давала молоко з білих мисок, адже «з білих мисок молоко набагато смачніше». Після такого мого пояснення мама завжди посміхалася. Я казав, що якщо сам коли-небудь матиму власне господарство, завжди їстиму молоко з білих мисок. Тоді я не знав справжньої причини, чому молоко таке смачне, але трохи пізніше, коли потайки дістався до молока, то дізнався причину...

Шкільні дні. Якщо я повертався зі школи взимку, то повинен був /С. 73/ увечері розігрівати піч відходами або соломою, одночасно вивчаючи біблійні вислови та уроки, а також ласуючи шматком грубої ковбаси, яку я потайки тягав. І коли ковбаски сильно заморожувалися, а тоді я трохи відламував, то виходив гучний хрускіт. Це мене щоразу лякало, тому що це могла почути мама. Якщо при цьому відламувався шматок побільше, я з одного боку вважав це дуже приємним; з іншого боку – ні, бо злочин занадто великий. І все ж таки я ніколи не прикривав його, навпаки – тим швидше я все з'їдав.

Я мушу розповісти ще один випадок зі шкільних часів, від якого в мене тоді волосся стало дибки. Це було десь так року 1846, коли громаді приписали пофарбувати всі огорожі та будинки. Отже, стіни батькового дому були поштукатурені, а фронто́н був пофарбований. А оскільки я міг добре лазити, це було покладено на мене. Дві пожежні драбини були зв'язані між собою, і так я зміг дістатися до вершини фронто́ну й тоді почав його старанно фарбувати. На даху за фронто́ном виявилось багато дірок й мені закортіло побачити чи відчути, чи нема там маленьких пташенят. Всі діри в даху були обшукані. Раптом у дірі щось заверещало й укусило мене за палець. Ривком я витягнув руку й кинув щось на землю. Тоді швидко зліз назад і що ж я там побачив? – Небачену ніколи істоту! Звісно ж, це був маленький диявол, /С. 74/ бо саме такого я бачив зображеним у «Книзі серця» [Herzbuch] мого батька – якраз такі лапи з маленькими пазурами... А які жахливі зуби в пащі! Він все ще маленький, але з часом мав стати жахливо великим. О, який я був наляканий, як боявся, бо так часто батько застерігав нас від гріха, щоб не служити дияволу, а служити Богу-Отцю на небесах, що візьме нас у рай, а не служити дияволу в пеклі. А хто з нас не хотів піти на небо? Тож тепер я побачив, що маю справу з дияволом. І дотепер я пам'ятаю, як я тремтів і вагався і мої кістки були в жаху. У такому стані я почувався справді покинутим Богом. Хто міг мені допомогти? І

хто позбавить від такого сусідства? – Ніхто інший, як батько! Коли я побачив, що жахлива маленька істота не рухається, мабуть через мій поспішний кидок, я взяв старий розбитий горщик, що стояв поруч, і поставив його над чудовиськом. Я пішов і з тремтінням у всіх членах розповів батькові про це страхіття – про те, що сталося під час фарбування, та на яку тварину я поставив горщик. Через свою роботу він не міг бачити мене, поки я розповідав свою історію, інакше неодмінно помітив би щось у мені, але сказав, що вірогідно це був кажан. І коли я почув ці батькові слова, /С. 75/ з мого серця впало набагато більше ста фунтів. Це, виявляється, не диявол, а інша істота! Ось так і в нас, старих людей, трапляється, що іноді ми боїмося, що все втрачено, але почувши кілька слів доброго друга, ми повертаємо собі попередню мужність. Завдяки кільком батьковим словам монстр втратив свою жахливу репутацію – думка, що це був кажан, підтвердилася. Просто я його ніколи до того не бачив. І все ж ця, мабуть, випадкова подія довго впливала на мене, бо я був надто переляканий.

У 1845 році у Дніпрі була дуже висока вода¹²⁷; нас теж залило, незважаючи на те, що наш дім був на високому фундаменті – у кімнаті вода стояла на 11 дюймів¹²⁸, і нам довелося перейти в оле хус. В Айнлаге прорвало дамбу¹²⁹ й кілька будинків звідти було змито. Зверху Дніпром плило багато чого, наприклад пором, повний волів та возів від Айнлагського перевозу¹³⁰. Воли стояли по животи у воді, пором був повний води. Людей врятували на човні. Цей човен трохи раніше зайшов до Кампу [Kamp]¹³¹. Люди з нього питали наших батьків, чи не допоможуть вони виловити їхніх синів разом. Але це було дуже небезпечно, бо течія була надто потужною. І все ж таки хутко обговорили, що робити. Результатом наради стало те, що кожен господар мав швидко принести свою сінну мотузку.

7 лютого 1892.

/С. 76/ Ця сінна мотузка була довгим та міцним канатом для збирання сіна докупи, утворення так званих кьоппен [Körpen]¹³². Оснащений такою кількістю мотузок, човен зі знаючими людьми був спрямований трохи вище за течією від порому, що наближався й прив'язаний до порому, а потім спрямований на берег. Й коли закінчувалася одна мотузка, до її кінця прив'язували наступну, й так далі – до самого берега. Зібралися багато людей, які взялися за мотузку й потягнули пором з волами та іншим вантажем на берег – над гроссен Штайн [großen Stein]¹³³, де зараз гребля¹³⁴. Якби пором не був схоплений перед гроссен Штайн, його б, мабуть, зовсім унесло, бо за скелею це було б неможливо, тому що через цей гроссен Штайн течія відхилялася до руського боку <лівого берега Нового Дніпра>, а далі вниз – розлогі Плавні, всі залиті водою, й сильна течія – так що все було б втрачено. Коли пором підійшов до берега, волів вигнали на землю, гарби та візки витягли, а тоді вийшла вода. Тож пором мали повернути назад. Треба було трохи почекати, поки течія трохи вщухне. Я не знаю, чому воли залишались у поромі, поки його не виловили. Вони легко могли вплисти, однак через боаден [Boaden] або бортів порому /С. 77/ нічого не було видно, окрім перил, мабуть вони лякалися й залишилися разом. Вдруге пором з возами та волами прийшов повністю завантажений, але не наповнений водою. Поромники [Lotsleute]¹³⁵ вже вийшли на берег у Кетельглед і мусили там трохи затриматися. З цього порому ми взяли собі на постій цілий віз волів. Один дворянин відправив його з провіантом в Айнлаге для Корнеліуса Нойфельда. Він, дядько Нойфельд, який був ковалем, взяв кілька людей поміщика до кузні на навчання і придбав для них провіант. Тож Нойфельд написав батькові, що він має зробити ласку й узяти цих двох волів з повозом¹³⁶. І я з Йоганом часто виганяли цих волів на поле [Hofacker], а не на вулицю, куди ми зазвичай їздили, бо вона була повністю вкрита водою. І ми об'їжджали Кампе, збираючи речі, які

траплялися на березі. Нам було дуже приємно ганяти цих волів так само, як це роблять руські.

Це була велика вода висотою 25 футів, тобто це від осіннього рівня, коли вона зазвичай є найнижчою, вважається за нуль. Дуже багато будинків затопило в Розенталі. Побоювалися, що їх також знесе, як айнлагські. З цієї причини пізніше збудували дамбу в Зандлегт¹³⁷, щоб туди не проходила течія. /С. 78/ Зандлегт тоді була повністю замулена. Раніше там був дуже гарний сінокіс, тепер уже ні. У 1877 році у Дніпрі теж була висока вода, але приблизно на 2 фути менше, ніж у 1845. Минулої весни вода була висотою 15 футів, а цього, 1892 року, мабуть тому, що тут не було снігу, й майже ніде, вода просто залишилась низькою.

До цього моменту я розповідав про найважливіші й найпам'ятніші події. З юності я завжди був здоровий, за винятком кількох лихоманок, які часто відвідували молодь у часи моєї молодості. Тож, триденна лихоманка була найбільш стійкою, пізніше про неї вже менше чули, вона теж має свій час.

Оглядаючись назад у часі, я маю сказати, що батькам доводилося виховувати нас, дітей, і разом з тим продовжувати займатися господарством – багато клопоту й роботи. Тоді я це не відчував так, як згодом – після того, як у мене теж з'явилися діти, котрі приносять багато болю й хвилювань, так що я часто думаю – чи й ти теж завдав так багато горя своїм батькам? – І маю відповісти: «так». Тепер я від щирого серця хотів би подякувати вам, батьки, за всі ваші зусилля – та вас вже нема. Мої діти, мабуть, почуватимуться так само, коли ми вже давно помремо – тоді вони захочуть подякувати нам – а нас вже нема... І я /С. 79/ теж не тужу про це, я бажаю лише одного – щоб усі мої дорогі діти хотіли б померти благословенно, і, хвала за це Богу, що всі ми хочемо знову зустрітися одного дня перед престолом Бога – і це станеться.

Тож, наскільки я можу згадати, коли треба було рахувати гроші, рідко бувало так, що ми знали, де їх взяти, й батько з матір'ю часто радилися, що робити. Зерно ми рідко продавали. Була худоба, та купець не завжди був під рукою. У таких випадках було добре, коли батьки щось знали про виплати заздалегідь. Ймовірно, це були поточні гроші – позика, яку наші батьки отримали від корони, коли переїжджали до Росії¹³⁸ – про це завжди дбали успішно. Коли приходив час платити, я ніколи не чув, щоби батьки сплатити не могли, навпаки – були раді, що про все подбали й упевнено поверталися до праці зі свіжою мужністю. Батьки покривали свої грошові витрати вирощуванням великої рогатої худоби, коней та овець.

Пізніше з'явилося шовківництво. Процес виготовлення був дуже красивий, збиралося багато фунтів, а з ними й багато рублів. Шовк намотувала сестра Аганета. Його намотували не тільки для нас, а й для сторонніх. Це також приносило батькам кілька рублів. Пізніше шовкові черв'яки почали вмирати, перш ніж вони /С. 80/ дозрівали. Після багатьох невдалих спроб підняти шовківництво від нього відмовились.

Любий батько мав надзвичайно насичене життя, працюючи на посаді старійшини, оскільки парафіяни жили розсіяно – у Шенвізе, Кронсвейде та Кронсгартені [Kronsgarten]¹³⁹. Помічників-проповідників було лише декілька. Тож щороку йому доводилося їздити до Кронсгартена, щоб провести там хрещення¹⁴⁰ та причастя. Був там вчитель Петер Блок, який служив громаді з проповіддю. Пізніше він перестав проповідувати, я вважаю, через сварку. Згодом там був обраний проповідником Йоган Классен, який досі живий і який досі там керує.

Тоді батькові доводилося їздити до Кронсвейде кожні 14 днів, що теж було важко. Наприклад, навесні, коли вода в Дніпрі була високою. Зовсім недавно становище трохи змінилося, бо на острові Хортиці <через одруження>

з'явилися парафіяни <з інших громад> і їхні діти змусили їх їздити до церкви в Хортиці. Переправа через Дніпро спростилася, бо стало більше людей одночасно. Проте, ще треба було пройти 20 верст, так що батькові доводилося вставати щодня рано. В Розенталі жив ще один проповідник – Генріх Полс. Довгий час він допомагав батькові /С. 81/ працювати в його громаді.

Час від часу доводилося їздити туди-сюди в Шенвізе. Отож, я пам'ятаю – одної осені – я був ще зовсім маленьким – моєму батькові доводилося часто їздити туди через якогось Янцена, та не знаю, через що саме... Та годі. Батькові доводилося подорожувати туди дуже часто і переважно пішки. Парафіяни та друзі часто возили його назад. А через те, що тоді часто дув сильний вітер зі сходу (дуже холодний, ми називаємо його «москальським батоном»), а мої брати ще не були такими великими, тож батько й брати часто опинялись у смертельній небезпеці під час переправи через Дніпро. Скільки разів люба матуся стояла на вулиці із заплаканими очима й молилася, щоби Бог милостиво та щасливо скерував переправу й дозволив всім знову пристати до берега! Дійсно, потрібно було, щоб Господь змилювався над усіма нами, бо хвилі часто піднімалися настільки високо, що човна зовсім не було видно. Тож, одного разу я дізнався, що моя мати подумала, наче все вже пропало, але через деякий час човен знову показався. І таких подорожей з такою небезпекою було здійснено безліч, і все ж добрий Господь явив усе чудово – хвала і подяка й честь йому в віках. Амінь!

Через кілька років у одній громаді на Молочній [Molotschna]¹⁴¹ (я маю на увазі Гнаденфельдську [Gnadenfelden]¹⁴²) виникли суперечки через старійшину Ланге. Не знаю точно. До батька часто

13 лютого 1892 року

/С. 82/ приїздили звідти. Чого їм було треба – я не знаю. Але завжди було багато суперечок, і батько завжди був радий, коли гості йшли. Тому що, як я пам'ятаю, вони вмовляли його визнати свою правоту, а він цього не міг.

У 1846 році в нас було багато сліз – наша люба мама захворіла. Деякий час вона лежала в ліжку. Одного разу вночі нас усіх, дітей, розбудив батько й сказав, що мати помирає. Батько вимагав, щоб ми всі молились Богу за матір, щоб вона не померла. Я та інші брати й сестри – всі ми дуже плакали. О, й що ж міг вдіяти батько, що ж йому лишалося робити, як не молитися й плакати? Старшим братам довелося привести бабусю, дідуся та родичів. Коли вони прийшли, то заплакали, побачивши мертву матір. Тож, якщо вона померла, заговорили про похорон. Аж ось – милостивий Господь зглянувся – мати знову повернулася! О, як гаряче батько дякував Богу за чудесну допомогу, що її він так ясно явив у нашій любій мамі! Згодом мати розповідала, як добре вона почувалася і як чула все, що казали навколо неї.

/С. 83/ Ще один спогад з мого чабанського життя про куріння тютюну. Оскільки багато хлопців-вівчарів курили, я теж хотів побалувати себе чимось подібним. Я зробив собі люльку з бузку, як у хлопців. Подрібнив дубове листя і забив ним люльку, запхав також сухий кінський гній, потім розпалив вогонь і задимив. Язик припекло – наче нічого хорошого... Я їсти після цього не зміг, мені це не сподобалося. Тоді я поскаржився на це своїм товаришам, котрі сказали, що коли я хочу приємного смаку, то це має бути тільки справжній тютюн. А його ні в кого не було, бо батьки моїх товаришів не палили. Мій батько теж не палив, інакше б ми трохи мали. Аж ось я подумав, що таки дістану тютюн, бо в садовій огорожі дядька Вібе достатньо стебел тютюну з примороженим та засохлим листям. Отож, одного ранку я прокидаюся дуже рано, ще навіть було темно – біжу до Вібе, хутко хапаю кілька листочків і тікаю, щоб не схопили, як злодія. Коли я опинився на пасовищі зі своїми вівцями –

спробував тютюн. З першою затяжкою пішов синій дим і такий запах, «ніби руський курить». Мені це сподобалося, але невдовзі я відчув себе кепсько, мене нудило й хотілося пити, ясне небо почало хитатися, схили просто танцювали.

/С. 84/ Довелося бігти до Дніпра, щоб втамувати спрагу. Я радше подумав, ніж зробив це, бо зовсім не міг стояти на ногах від всього цього хитання. Нарешті, після сильної блювоти, я дістався до каменів на березі. Найперше, що я тут зробив – це викинув куриво якнайдалі у Дніпро. Потім я випив води і ліг на камінь на сонці, щоб оклигати. О, яке це було почуття, – почуття, яке знову напало на мене... Минуло багато часу, перш ніж я зміг повернутися до свого стада. Прийшов назад – овець не видно. Ну, я на тремтячих зігнутих ногах пішов шукати свої вівці. Мені пощастило, що я зібрався покурити там, де поруч не було інших овець. Отже, я пішов шукати й через деякий час знайшов, порахував ягнят, і вони всі були на місці. Тепер мені стало трохи легше, бо вівці все ще були там і не змішалися з жодною іншою отарою. І я поклявся ніколи більше не палити, навіть тютюн – і дотримав слова.

/С. 85/ До бабусі й дідуса мені завжди хотілося щось взяти з собою, наприклад, рибу, або, якщо батьки різали овець – трохи м'яса. Кожного разу за це я отримував п'ятак [Pittag]¹⁴³ (5 копійок-банко). Як я вже повідомляв раніше, бабуся й дідусь мешкали в будинку, зведеному моїм батьком. Дід побудував курник, сарай для гною та маленький дров'яний сарай. Хоча він був і старий, та тримав усе у повному порядку. Він обкошував будинок кілька разів на рік, а потім все гарно розгрібав, а я робив маленькі скирти. Пізніше, коли він був уже слабким – це була зима з 1847 на 1848 – я мав йому допомагати. В ті дні я ходив до школи звідти.

Дідусь був дуже старий. Він народився в 1754 році, 3 березня, в Західній Пруссії в Тіге [Tige]¹⁴⁴ (не вдалося знайти жодної інформації з цього приводу, навіть по Тіге), виріс в Брьоске-Гінтерфельді [Bröske-Hinterfeld]. Належав до

Ладекопської¹⁴⁵ церкви [ladekorpschen Kirche], лютеранської релігії. Прийшов з Якобом Геппнером (депутатом) з Бонсака [Bohnsack]¹⁴⁶ у Південну Росію, перейшов до менонітської громади і охрестився у 1791 році. Одружився з Геленою Геппнер 8 лютого 1793 року. Ця бабуся померла з 18 на 19 липня 1833 року. Вона тихо покинула свій будинок, її знайшли мертвою на мілині у Дніпрі¹⁴⁷, поховали 20-го на цвинтарі острова Хортиці¹⁴⁸. Дідусь вдруге одружився на вдові Якоба Фрізена зі Старого Кронсвейде, матері моєї матері, у віці 81 років. Їхнє весілля відбулося у серпні 1834 року¹⁴⁹.

/С. 86/ Мій дідусь став проповідником у 1810 році, 10 липня, у Альт-Кронсвейдській церкві. Він помер у 1849 році, 27 березня, у віці 96 років. До самого кінця він не потребував догляду. Покинута ним дружина, моя бабуся, померла 17 серпня 1851 року; обидва поховані на цвинтарі острова Хортиці.

Я повинен був супроводжувати моїх бабусю й дідуся і, коли потрібно, бути хлопчиком на побігеньках. Часто траплялося так, що коли дідусь ішов, він раптом зупинявся і казав, що бачить попереду себе в землі велике провалля, й що далі він іти не хоче. У нього завжди була палиця в руці, тож він мацав нею, чи дійсно там діра, й оскільки я про нього дбав, я брав його за руку й казав, щоб він сміливо йшов – нема там ніякого провалля. Та він часто все одно відсувався у бік, коли йшов далі, й говорив, що хоч і відчуває палицею – та там усе одно діра. Очі його, мабуть, на той час були дуже слабкими, та після цього він ще багато читав і молився. Часто йому приходили листи з Пруссії від його тамтешніх трьох сестер на ім'я Марія Гільдебранд, одружена з Якобом Шнайдером, Регіна Гільдебранд, одружена з Паулем Кампе, Фрезіна Гільдебранд, не знаю з ким одружена. У мого прадіда по лінії мого батька, Міхаеля Гільдебранда та в прабабусі Марії, уродженої Бьорнс, /С. 87/ рік народження та рік смерті невідомі; йому було біля 54, їй – 48 років.

Восени після уроків, коли ще було тепло, я часто рубав чагарник на господарському подвір'ї маленькою дідусевою сокирою й таскав з гори в'язанки для обігріву кімнати бабусі й дідуся.

Мій батько народився у 1795 році, 3 вересня, на острові Хортиці. Моя мати, Катаріна вроджена Фрізен, народилася навесні 1806 року, точна дата невідома, – в Альт-Кронсвейде. Шлюб уклав старійшина Генріх Янцен із Шенвізе – у 1823 році, 16 серпня, в будинку бабусі й дідуся в селі Острів Хортиця.

Спогади про діда до його подорожі в Росію. За три роки до того дід Петер Гільдебранд хотів поїхати в Америку, щоб уникнути обов'язкової служби у війську. Найнявся робітником на корабель і забив ногу, завантажуючи на судно різні товари, й це зробило подорож до Америки неможливою. Так що, як кравець, він працював у Пруссії на менонітів, тож вирушив до Росії, коли імператриця Катерина II покликала їх до Росії, щоб з їх допомогою розвивати сільське господарство. Я маю повідати ще одну історію, котру розповів мій дідусь. Коли йшов караван з Пруссії, люди питали дідуся: «Петер, а де ж твоя дружина?» або «Де ти її візьмеш?» А він, оскільки був з депутатом Якобом Геппнером /С. 88/ і допомагав йому в поїздці, – він ніс на руках його дочку Гелену. Тож він і каже: «Це буде моя дружина». Він сказав це жартома, та так воно й сталося. Він також став менонітом і проповідником.

/С. 89/ У 1848 році, за два тижні до Різдва, я приїжджаю до Хортиці, щоб зустрітися з Герхардом Хаммером, годинникарем, в якого буду підмайстром протягом п'яти років. Заробітна плата в перший рік становила 11 рублів 50 копійок. Після цього був підрахований банко. Це було 35 рублів банко й щороку надбавка в 1½ рублі сріблом. В останній рік я отримував 30 копійок сріблом за кожен виготовлений настінний годинник, тож вся моя зарплата за п'ять років становила 75 рублів сріблом. За останній рік я виготовив 37 настінних

годинників. Їжу я отримував від господаря, прали й обшивали мене батьки на острові, куди я ходив кожні 14 днів, щоб змінити одяг. Це був дуже гарний час для мене. Коли пізно ввечері я діставався Дніпра й мене переправляв поромник, я хутко йшов. Уночі було трохи моторошно йти степом, але в мене часто була компанія. Її складали коні, що паслися вздовж дороги й пирхали – так що такої компанії мені завжди вистачало. Я також знав, що поблизу немає ані вовків, ані якого іншого небезпечного звіра. Я приходив у батьківський дім, де мене завжди чекали, й моя люба мама завжди готувала для мене гарний перекус. Це був час, коли я, навіть прокинувшись серед ночі, міг добряче поїсти. За винятком прання та ремонту одягу, мої любі батьки /С. 90/ мало чим допомагали мені з ним, бо вдома було вісім братів і сестер, одяг яких був невічний, та всі вони допомагали батькам у роботі, а я ні. Батьки, правда, не хотіли, щоб я йшов на навчання, та мої настійливі прохання – я точно хотів стати годинникарем – були задоволені. – За умови, що я вдягатимуся сам, за винятком згаданої нижньої білизни й латок. Батькам мені доводилося допомагати щоліта у врожайний місяць, який я теж проводив дуже добре, й хоча мені доводилося страждати від раптової зміни тіні на сонячне сяйво, все це в тисячу разів урівноважувалося любов'ю батьків, братів та сестер.

Я маю зробити порівняння між часами мого учнівства та нинішніми, після 45 років. Щодо трирічної зарплати та їжі – її господар не дає, і це не добре. Зарплата учня тепер 485 рублів сріблом, а по закінченню трьох років він ще й у боргу на 100 рублів сріблом.

Закінчивши навчання, я разом з майстром виготовив свій робочий інструмент годинникаря. Мої стосунки з родиною господаря були чудовими.

Під час навчання я завжди був цілком здоровим, за винятком лихоманки, що була в мене кілька разів. Оскільки я все-таки не міг так працювати, я пішов /С. 91/ додому до батьків. Там я міг рибалити або робити різні дрібниці. Тож

одного разу навесні я поїхав до Кампе з гарячкою. Майстер сказав, що це не є добре, бо на воді лихоманка дужча, ніж на суходолі. Та оскільки я хотів повернутися додому, він все ж таки дозволив. Коли я вже був удома, одного разу до батьківського берегу прийшов плотте [Plotte]¹⁵⁰ (дерев'яний пліт). У плотогонів був дуже маленький каюк [Kajucke]¹⁵¹. Я попросив його, щоб покататися вгору-вниз по Дніпру. Він був настільки маленький, що всередині могла сидіти лише одна людина, але ж як легко він ішов! Від нас до Вінсів і назад – дуже швидко пройшов. Правда, мені довелося багато балансувати, щоб не зачерпнути води. Але я так осмілів, що раптом, коли повертав, зачерпнув-таки й плюхнувся у воду з головою – і втопив свою гарячку!

В Хортиці в мене були друзі – Петер, син Герхарда Крана та Абрахам, син вдови Давида Еппа. З цими двома я часто ходив рибалити на Дніпро й залишався там на ніч із суботи на неділю. Абрахам ще ходив до школи. В нього була гарна пам'ять. Коли він читав історію, то міг добре її переказати, а ми слухали й це нам дуже подобалось. Одного разу у неділю ми почали рибалку дуже рано вранці. Коли ми прийшли на Дніпро, було ще трохи темно. Почалася риболовля, /С. 92/ наловили хорошої риби. Тоді нам закортіло юшки, домовилися готувати, та не було солі. Був хліб, була посудина для черв'яків. Ми її вирішили використати, як казанок для приготування їжі. Куховарив я, бо вже не раз готував юшку. Далі назбирали на деревах дикі яблука й теж приготували для різноманітності. Через те, що солі в нас не було, юшка була не дуже смачна. Проте був голод, все було приготовлене, й усе з'їдене з апетитом. Там було двоє руських наймитів, я, Абрахам та Петер. Після їжі ми деякий час спокійно сиділи на камені, насолоджуючись сонячними променями й відпочивали. Аж раптом вся наша сита компанія один за одним повалилася вниз зі свого кам'яного ложа й розтягнулася на землі, звиваючись від болю, наче змії. Я позбувся цієї недуги, скуштувавши юшку, коли готував – бо відчув, що з цією їжею щось не те. Все

сталось так, як одного разу в Біблії, коли в Гілгалі за велінням пророка Єлисея був нагрітий на вогні великий казан /С. 93/ й приготовані овочі для своїх дітей. Тоді хтось пішов у поле збирати трави й знайшов дикі повійки, і зібрав повний поділ колоцинтів¹⁵². А коли прийшов, він розрізав їх у горщику з овочами, бо не знав, що це таке. І коли вони налили це їсти людям, і вони трохи їли цих овочів, вони кричали та казали: «О Божий чоловіче, – смерть у горщику, бо цього не можна їсти!». А через те, що борошна в нас не було¹⁵³, щоб зробити їжу смачною, то моїм товаришам суп не сподобався.

Оскільки під час риболовлі я розірвав свої штани, я пішов до Кампе, щоб їх зашити, а рибальські снасті віддав своїм хворим товаришам. Взагалі я дуже часто бігав додому під час навчання і мій майстер теж часто зі мною ходив. Також бувало, що я міг піти тільки доволі пізно, бо годинник часто забирали по суботах. Тож я радів, коли перевізник ще не спав. Я здобув його прихильність, зробивши для нього ліхтар. Цей перевізник був Клас Леткеманн. Він часто знав, коли я прийду, тому він мене чекав. Той ліхтар був з латунною ручкою й коли вона ламалася, я знов і знов її замінював, і тому я міг переправлятися через Дніпро безоплатно.

/С. 94/ Взагалі, я заробляв копійчину й після роботи, інакше б не потягнув із зарплатою. Я часто до опівночі робив мідні прикраси на дерев'яні сопілки для чабанів [Schabans]¹⁵⁴. Мені доводилося купувати власні свічки для своєї роботи, я також робив на продаж багато ліхтарів, латунних кілець для ручок зубил (доліт), а також ножі для карнизних рубанків, залізні кути та різні інші речі.

Після двох років у підмайстрах я зміг виготовити настінний годинник. На четвертий рік я виконував по дві роботи за тиждень – це вже щось значило. Кілька разів у мене це виходило. Кожні чверть години були на рахунку. В понеділок вранці я робив дві рами, отвори просвердлював, форму підточував і на верстаті вирізав і виточував зубці на шестерінках. Після обіду кував осі для

двох годинників і клепає рами. У вівторок різав і точив коліщатка і шестерні, заклепував і катав їх. Потім на прокатному верстаті робив якорі та маятники. У середу робив пружини, протигаги і всі деталі встановлював і підлаштовував у рами. У четвер приробляв циферблат, валики й лінзи, виточував вилки і піни. У п'ятницю робив гирі й маятники. У суботу – хвилинні й годинникові стрілки, налагоджував усе /С. 95/ й полірував, чистив, налаштовував, тестував, шнур для підвішування прилаштовував і два настінні годинники були готові. Майстер сам малював циферблати, зроблені мною з листового металу, а тоді я їх приладжував. Мені дуже подобалася моя робота.

Моє учнівство закінчилося у 1854 році, під Новий рік. Завдяки роботі я заощадив трохи грошей, за які придбав латунь, а з неї виготовив два настінні годинники. А продавши їх, я за отримані гроші придбав собі костюм. Навесні мене хрестив батько в Кронсвейде, а влітку, 25 липня, я одружився з Анною Епп, дочкою вдови Давида Еппа, який був проповідником в церкві у Хортиці. Заручини були в домі зятя Мартіна Діка, тому що там була моя мати і майбутня дружина. Весілля відбувалося з моїми батьками на острові. Нас обвінчав проповідник Корнеліус Аманн з Ной-Кронсвейде. Та оскільки ми жили в Хортиці й наші діти згодом були хрещені в Хортиці, а мій батько, який був старійшиною церкви в Кронсвейде, помер (цю Ной-Кронсвейдську парафію називали фризською), тож я та моя дружина перейшли до фламандської громади.

Тож, одружившись ми переїхали до будинку любої свекрухи. Це була довга будівля,

1 березня 1892 року

/С. 96/ та маленька. Перш ніж ми змогли вселитися, мені спочатку довелося полагодити підвал, який завалився. Теща пішла жити до свого зятя Мартіна Діка. Він був теслярем, який робив дуже гарні речі, й він вже обзавівся своєю землею тут, у Хортиці. Потім я почав працювати. Хоч я був і бідний, та

мені завжди вдавалося розширити свою улюблену справу – годинникарство. Ми обидва були здорові й дужі, я вже забув, скільки годинників зробив за перший рік. Їх було лише декілька, я думаю, 17 штук, й за кожен я отримував у середньому 15 рублів за годинник з однією стрілкою, з двома стрілками – 18 рублів й з трьома – по 22 рублі. Отже, 17 помножені на 18 рублів дає 306 рублів, а може ще й 50 рублів за усякі дрібниці. Ось так і виходило. З цього доходу у 356 рублів 150 рублів йшло на матеріали та обладнання, тоді як 206 рублів залишалося на їжу та одяг. Потрібно було узгоджувати потреби з прибутками. Наші батьки з острова протягом року давали нам житнє борошно.

Поступово сім'я збільшувалася й тому мені довелося – та я й хотів – більше працювати задля моєї дружини й дитини. Озираючись з нинішнього часу до початку мого ремісництва, я маю визнати, що Бог зробив усе добре – хвала йому, подяка й честь.

Ми жили в будинку матері (батьків) багато років. /С. 97/ Потім, у 1857 році, я купив будинок удови свояка Мартина Діка. Свояк Дік помер 2½ роки до того від холери. Він їздив до Катеринослава за деревом та склом. А коли він приїхав додому й проходив повз нас, то покликав мене на вечір. Він приїхав до нас під час вечерні. Того дня було дуже спекотно. Він приніс те, що я замовив. Тож увечері ми вирушили, щоб зустрітися з нашим любим другом та свояком. Прийшовши до нього, ми побачили що він прихворів і в нього був понос. Ми подумали, що це від пиття води у спеку, бо це було на початку літа. Йому ставало все гірше й гірше й незабаром в нього почалися сильні судоми. Прийшлося розтирати його оцтом. Я побіг до лікаря; в той час у Хортиці була лікарня для хворих солдатів з Криму¹⁵⁵. Та лікар поїхав на ніч до Олександрівська. Тоді – до доктора Крьогера, та він пив горілку із шевцем Кнельсом й ходити не міг. Отже, нічого не вийшло – я пішов додому з дружиною, а біль усе посилювався й до сьомої години ранку свояк був мертвий.

О, який це жах був для всіх нас, особливо для нашої любої невістки з трьома дітьми! Як вона жалілася й плакала! Мій любий свояк, відчувши, до чого йде, настійливо просив дружину /С. 98/ виховувати дітей у страху Божому. Він казав: «Як я далеко був від смерті вранці, а тепер так близько...». І всі ми, що були поряд із ним, засвідчуємо, що він помер упевнений у Господі, з щирою вірою в Ісуса.

Тепер невістка з її двома дочками, Ленхен і Маргаретою вже давно мертві. Єдиний син, Мартін Дік, проповідник у Гезіке [Gesike], все ще живий. Тож я придбав будинок моєї невістки (яка вийшла заміж за проповідника Петкау з Хортиці) за 645 рублів сріблом. Та грошей не було і я зміг виплачувати їх потроху моєму своякові Петкау, так що через п'ять років з гаком все владналося; з відсотками вийшло 840 рублів сріблом. Одразу після угоди з будинком я взяв свого кузена Петера Вібе з острова підмайстром, тож ми обоє працювали на раз-два-три. Пізніше я взяв більше учнів. У міру того, як родина все росла й росла, годинникарство вже не могло забезпечити нас. Тож я почав займатися сільським господарством, орати й збирати врожай, зробив собі плуг і молотарку, землю орендував у вівчарській фермі Лукашевича. Тоді справи пішли краще і я обнадіявся та пішов угору. Аж раптом коні мої почали гинути. Один, два, три – ті що працювали; їх доводилося заміняти, якщо я хотів продовжити оранку. І ця біда не зупинялася, /С. 99/ поки за рік не пропало 13 голів. Останні померли в посівний сезон, який з цієї причини я не зміг закінчити. Тепер я думав, що всьому кінець. Я вже позичив кілька коней і за них треба було заплатити. І все ж вихід знайшовся. Знайшлися співчутливі люди, й коли вони закінчили свою посівну, то й мені допомогли завершити мою роботу своїми кінями, й урожай був хороший. З цього врожаю в компанії дядька Герхарда Брауна я купив на ярмарку в Михайлівці руського «лиса» <рудого коня>, невеличкого, за 25 рублів сріблом, а в Генріха Мартенса з Хортиці –

старого білого кунтера (мерина), 18 років, та все ще в доброму стані й придатного до роботи, якщо його не дуже навантажувати й добре годувати – за 10 рублів сріблом. Із цими двома кіньми я зібрав урожай на степу Лукашевича й таким чином з Божою поміччю життя тривало.

Приблизно в цей час була створена фабрика Леппа¹⁵⁶. Він, Петер Лепп, також був годинникарем, в якого вчився мій майстер. Там, на фабриці, робилися молотарки, крупорушки, різноманітне млинове устаткування – це був лише початок. Попит у цієї фабрики був гарний, так що коли я хотів орати, то в мене не було ні плуга, ні молотарки – я продавав усе за вигідними цінами. Завдяки цій торгівлі я також почав майструвати молотарки й продавати їх. Рік у рік /С. 100/ моя справа, хоч і повільно, потроху покращувалася й розширювалася. Тому від ферми ми відмовились, бо я вже мав хліб з фабричного виробництва. Й ось сьогодні, коли я це пишу, з нашого весілля минуло 38 років, у нас 7 живих дітей та 6 померлих, двоє синів та три дочки одружені, а двоє наймолодших – дочка Елізабет і син Корнеліус – досі з нами. До цього часу одружені діти все ще займаються моєю справою і всі вони разом мають дуже хороший хліб. На моїй фабриці також є найманці, близько 50 душ інших робітників – менонітів, іноземців та руських. Виробляємо косарки, одно- й трилопатні плуги, молотарки та багато іншого.

Озираючись назад, до того моменту, як я починав, я повинен зізнатися – Господи, я занадто малий для всіх благ, які ти зробив мені, грішному чоловікові, – хвала і дяка Тобі, амінь.

Оскільки радість і печаль чергуються між собою в людському житті, я все ж таки мушу розповісти вам про печаль. Я повертаюся до 1877 року, коли, в тому році, нам довелося пережити багато горя й болю, й це сталося з незначної дрібниці. 4 червня за нашим дорученням Герхард Нахтігал і підмайстер Шмід Андре купили 1¾ фунти білуги [Beluga]¹⁵⁷, солоного /С. 101/ осетру. О 9 годині

його з'їли з оцтом. У трапезі взяли участь Герхард, Андре, син Якоб, Рудольф Міллер, дочки Ленхен та Катаріна. Перш за все про отруєння свідчило те, що вказані особи скаржилися на поганий зір та велику втому і скутість в кінцівках, також спостерігалася блювота. На питання доктора Шалленберга Нахтігал одразу відповів, що хвороба – від вживання риби, й ніхто не зможе йому допомогти – лише смерть покладе край його болю. З ним був син Якоб, він сказав йому, що вони ще хочуть помолитися, а тоді він помер, що й сталося 5 червня о 7 ранку, в неділю вранці. Дочка Катарина вночі сильно блювала. Моя дружина сказала їй, що це від того, що в суботу вона з'їла щось не те, й звеліла їй відпочити. Тієї ночі мене не було вдома, бо я їздив на риболовлю до Кампських Плавнів. Мене привів син Якоб. О, який це був жах! Герхард був давно мертвим, дочка Катаріна померла о 4 годині дня. Дочка Гелена прожила до середини й померла 8 червня о 10 ранку. З Шенвізе привезли доктора Рендовського, а доктора Сребреннікова з Катеринославу громада залучила за рахунок Колонії – робили все, що могли. Кілька разів здавалося, що стає краще...

/С. 102/ Спочатку не було відомо, чи зможе вона <дочка Гелена?> ще вижити. Трохи згодом вона сказала: «Зрештою я помру» – що й сталося. З самого початку хворі не могли розплющити очей. Це виходило, тільки якщо я допомагав пальцями по повіках, на початку всі також скаржилися на тиск в очах.

Якби ми знали причину, з якої ці діти мусили померти через 1¼ фунт риби, коли в нас вистачало хліба та іншої їжі! Майже ніяка втіха не могла нас заспокоїти, й ніяка з них не могла примирити серце з тим, що те, що зробив Бог – є добре, та все одно ми маємо лежати під могутньою рукою Бога, тому нам не залишається іншого вибору, як молитися.

Господь, душе моя,

Будь вірним Господу.
Йому я віддаюся!
Він завжди допоможе.
Не впадай у відчай!
Ось ранок розквітне,
Й нова весна
За зимою прийде!
У всіх штормах,
У всіх бідах
Він тебе захистить,
Відданий Бог.

Вік дітей котрі їли рибу й померли, був таким: Ленхен або Гелена Гільдебранд – 20 років, Герхард Нахтігал – 19 років, Катаріна Гільдебранд – 10 років.

6 березня 1892 року.

/С. 103/ [порожня сторінка]

/С. 104/ Сімейне життя.

За шість-сім років після нашого одруження, живучі в шлюбі, моя дружина час від часу стала жалітися на поганий зір, іноді дуже поганий. Й через те, що в ті часи лікарів ще дуже бракувало, ми самі докторували, як могли і як люди нам радили. Тож, коли було зовсім тяжко – брали глину між двома ганчірками й накладали це на око, що загасало запалення. Трохи пізніше в нас з'явився доктор Берnard Шелленберг. Тоді все стало набагато краще. Він, Шелленберг, став нашим свояком, одружився на сестрі моєї дружини Катарині. Ну, а якщо в нас знов було погано з очами, я приводив дружину до нашого свояка Шелленберга на лікування. Він завжди нас лікував і завжди допомагав. Хоча хвороба очей кілька разів була дуже стійкою, за деякий час, якщо моя дружина залишала дім задоволена і впевнена, що там усе гаразд, то лікування допомагало. Та так було не завжди, бо кілька разів у нас не було гарного кухаря чи покоївки, які могли б доглядати за мною та дітьми, так що лікар не завжди мав найкращі результати щодо очей моєї дружини. Та нічого /С. 105/ не

поробиш, нам з нею і з дітьми доводилося підкорятися цій обставині, бо вдома серед дітей, доктор не був таким точним, як у лікарні, так що моя дружина була на кілька тижнів далеко від дому. В неї були виразки на обох очах. Через ці виразки з'явилися невеликі заглибини й зір погіршився. І все ж їй зараз 58 років, вона може читати при гнівному світлі без окулярів. А я цього вже давно не міг робити – тобто читати без окулярів. Три роки тому в мене також дуже захворіли очі, в результаті чого в мене з'явилася матова пляма на лівому оці, що суттєво заважає мені бачити. Доктор Езау вилікував мене, та зір не зовсім відновився. Коли я виходжу на вітер, очі в мене завжди сльозять. І все ж, коли я їздив із дружиною до Харкова, до відомого очного лікаря Гіршмана, то побачив там, як багато приходять із такими жахливими очима, що їх ведуть під руки двоє людей, а на додачу їм доводиться терпіти стільки болю... Раніше мені було дуже боляче, та Езау заспокоїв мене. Тож я і моя дружина були дуже вдячні Богу за те, що нам обом все ж таки було не так погано. Коли ми розмовляли з Гіршманом, той сказав, що він мені нічим не може допомогти, й він не певен, чи допоможе, коли він оперує очі моєї дружини, в очах якої через шрами завжди росло б /С. 106/ волосся, котре мені або комусь із дітей довелося б висмикувати пінцетом, щоб позбутися цього. Тож ми впевнено поїхали назад із невеликою кількістю ліків у кишені та заспокоєні, побачивши в Гіршмана нещастя й страждання інших. Така вже людина: доки не побачить, що іншим гірше, хоче позбутися своїх незначних недуг. Та як швидко хвиля обертається, коли побачить страждання більші за свої власні. Задоволені своїм становищем, та подякувавши Богові, що наші очі все ще такі гарні, ми поїхали додому.

У 1863 році в моєї дружини були судоми на правій гомілці. Це завдавало їй сильного болю, багато ночей вона не могла заснути, їй доводилося сидіти в ліжку й терти ногу, та все одно вона скаржилася, як сильно болить. Жоден доктор не міг допомогти, хоча свояк Шеленберг дуже старався. Вона часто

вставала вночі – було літо – й виходила на подвір'я й сиділа там, тримаючи ногу в руках і скаржачись. Як часто я вставав рано вранці, щоб подивитися, як там жінка – й що ж я бачу? – Тримається за ногу й жаліється... Нарешті я домовився з братом Йоганом Гільдебрандом – його дружина також хворіла – й ми поїхали на Молочну до лікаря Льовена у Фюрстенвердер [Fürstenwerder]¹⁵⁸. Коли ми потрапили до нього, /С. 107/ він подивився на мою дружину і приготував ліки, щоб мазати не лише гомілку, а й стегна. Й що ж трапилося? – Першої ж ночі, яку ми провели в Льовена, моя дружина змогла заснути, чого давно не було. О, це було таке полегшення, за яке ми не знали, як віддячити Льовенові! А як же я був здивований цим лікарем, коли дізнався про нього – Гільдебранд сказала – що цей лікар – це лікар Льовен. Бо він був у саду в не дуже чистому костюмі й дещо повнотілий. Я не надто йому повірив, особливо тому, що він дуже славився, як фахівець із жіночих хвороб. І його медицина теж була дуже простою. Основним інгредієнтом була ляна олія з додаванням ще чогось. Ну, як це допомогло?... Велика дяка Богу й дядькові Льовену! Брата Йогана Гільдебранда, його дружина, також була зцілена Льовеном, та їздити туди довелося їй ще кілька разів, а нам – лише один раз.

По дорозі додому, в Гальбштадті [Halbstadt]¹⁵⁹, загинув кінь, якого я запряг. Це було дуже сумно, бо ми були доволі бідні. Та все ж невдовзі я забув про коня через допомогу, яку отримала моя дружина.

Взагалі, я завжди дуже турбувався про свою дружину з того часу, як ми одружились – Бог міг забрати її у дітей. Я маю сказати, що всі мої думки, /С. 108/ більшість із них, оберталися навколо жінки, яку я хотів би зберегти. Й слава Богу – ці думки й досі в мене коли я пишу це. В цьому я вбачаю милість Бога до нас, який, у відповідь на мою молитву, дарував мені підтвердження й залишив мою любу дружину тут, зі мною. Не так вже й багато шлюбів тримаються так довго, як ми – понад 38 років, – і все ж це такий короткий час (я

хочу сказати – дуже мало є шлюбів, у яких партнери були б разом скільки років). З нашого шлюбу вийшло семеро живих дітей, і всі вони, так би мовити, вже подорослішали. І все ж я маю до Бога прохання – щоб Бог дозволив нам прожити разом ще кілька років. Після стількох прикромів і турбот, тепер, коли в нас є онуки, життя все ще прекрасне. Та все ж я хочу скоритися тому, що звелить нам добрий Бог. Він – Господь, хай буде воля Його.

Після 25 років подружнього життя ми відзначили срібну річницю весілля – свято подяки з оглядом на минулі часи, що ми пережили в турботах. На срібну річницю весілля були запрошені брати й сестри та добрі друзі, котрі пережили разом із нами радості та горе. Свояк і старійшина Генріх Епп провів службу подяки.

Я майже завжди мав гарне здоров'я, за винятком незначних недугів.

12 березня 1892 року.

/С. 109/ Тепер я хочу розповісти щось про наших друзів та братів і сестер, наприклад, про старшого брата моєї дружини, Дітріха Еппа з Юденплану [Judenplan]¹⁶⁰. З 1850 року він був начальником [Natschalnick]¹⁶¹ над понад п'ятьма єврейськими селами. Його дружина, Катаріна Зіменс, і три роки тому, 24 серпня 1889, вони відсвяткували золоту річницю свого весілля. Раніше вони часто приїздили в Хортицю. Зараз менше, хоча вони все ще здорові. В них прекрасна родина, мають шестеро живих дітей, за винятком молодшого сина Ісаака всі одружені.

Другий брат, Якоб Епп, який колись був моїм шкільним вчителем, переїхав у далекому 1851 році на Юденплан, як зразковий господар, прожив певний час у селі Вітебські [Witebski]¹⁶², був проповідником. Пізніше колонія придбала там землю Боратов [Boradow]¹⁶³, за 20 верст від Подольська [Podolsk]¹⁶⁴, де мешкали Дітріх Епп і Якоб Епп. Якоб від першої дружини – уродженої Марії Классен, звідси, з Хортиці, яка вже давно, у 1866 році

померла, – мав від першого шлюбу вісім живих дітей. Уклав другий шлюб у 1863 році з Юдіт Дік з Остервіка [Osterwik]¹⁶⁵. Від цього шлюбу живі троє дітей. Він помер у 1890 році на власній Боратовській землі в селі Ной Гнаденталь [Neu Gnadenthal]¹⁶⁶. Вона, Еппова вдова, живе там зі своїми дітьми. Тепер за віком йде Гелена, одружена з Мартіном Діком, який, як я вже повідомив раніше, помер від холери. Вона, невістка, три роки залишалася вдовою, а потім, у 1857 році, вийшла заміж за проповідника Якоба Петкау з Хортиці.

/С. 110/ Від першого шлюбу син Мартін Дік, живий, фермер і церковний проповідник на своїй землі Гезіке в селі Францфельд [Franzfeld]¹⁶⁷, від другого шлюбу живі четверо дітей. Її невістка померла 25 січня 1873 року. У свояка Петкау тепер четверта дружина. Він, Петкау, 1816 року народження, 28 січня, досі в доброму здоров'ї зі своєю дружиною.

Старійшина Генріх Епп – він був учителем у Центральній школі¹⁶⁸ протягом 19 років – був обраний церковним проповідником у 1864 році та старійшиною в <пробіл> році. Його першою дружиною була Анна уроджена Сіменс, яка померла від віспи в 1863 році. У 1872 році він одружився з удовою Петера Леппа, уродженою Елізабет Перк. Від першого шлюбу в нього син Давид – проповідник і шкільний вчитель серед менонітів у Катеринославі. Від другого шлюбу – двоє синів і дочка, які мешкають тут, у Хортиці. Купили собі господарство.

Йоган Епп, колишній шкільний вчитель у Кронсгартені, згодом приїхав до Хортиці й пропрацював багато років бухгалтером колонії. Його дружина Гелена, уроджена Сіменс, отже три сестри були дружинами трьох братів. Він помер 14 березня 1888 року. Вдова Йогана Еппа живе в Розенталі, у своєму будинку, що його чоловік придбав раніше; вона мати п'ятьох живих синів.

Далі йде моя дружина Анна Епп, про яку я вже все розказав.

Абрахам Епп, перш ніж одружитися, був шкільним вчителем /С. 111/ у німців у Катеринославі. Пізніше, у 1856 році, він одружився з Анною Фрізен з Подольська, став там шкільним вчителем, у 1860 році переїхав до Айнлаге, де вчителював, і там же у тому ж році помер.

Катаріна Епп, одружена з Бернардом Шелленбергом у 1862 році. Лікар і мій свояк Шелленберг помер у 1888 році, в них четверо живих дітей, троє одружені, одна дочка Анна досі з матір'ю.

Була ще зведена сестра Барбара Епп, одружена з Перером Ремпелем з Шенхорсту [Schönhorst]¹⁶⁹; він, Ремпель, помер у 1859 році. Вона одружилася вдруге з удівцем Йоганом Заватскі з Розенталя, він помер у 1890 році, вона померла у 1891 році.

Свояк Бернард Шелленберг закінчив навчання тут, у Центральній школі Хортиці, і оскільки він хотів стати лікарем, колонія оплатила йому учнівство в Нагатові, в лазареті, в Херсонській губернії. Час для навчання там він використав добре. Повернувшись, він одружився зі своєю жінкою <так у тексті>, сестрою <милосердя> Катаріною та розпочав докторську роботу. Спочатку вони жили в Саду Колоній¹⁷⁰, пізніше, коли мій сусід Давид Гаме помер і його вдова вийшла заміж повторно, він купив будинок сусіда Гаме. Тепер ми жили поруч один з одним і дуже багато спілкувалися між собою. Як часто ми їздили до Дніпра разом ловити рибу влітку та взимку, варити там і пити каву...

/С. 112/ Дядько Герхард Браун, кузен моєї благословенної матері, все ще є у нашому товаристві. Він та його дружина були нашими друзями й це ніколи не переривалося. Після нашого весілля ми завжди жили з ними в ідеальній гармонії. Вони живуть на тому кінці Хортиці, що в бік Нойендорфа [Neuendorf]¹⁷¹, у так званому Шлелегт [Schlelegt]¹⁷². Тепер Брауни стали набагато рідше відвідувати, бо вони хворіють. Він, дядько Браун, страждає на

захворювання грудей. Він казав, що застудився, коли одного разу йшов у Айнлаге за сильного східного вітру – так він вважає. Але я думаю, що це має іншу причину – бо є такі люди, яких роблять хворими або дужими навантаження. Він насправді з тих, кому корисна спека, а холодна зима робить його хворим. Бо коли зима закінчується і стає тепло, дядько знову буває жвавим і дужим. Він давно хотів поїхати звідси на зиму до Італії чи навіть далі – в пустелю Сахару чи Єгипет, але все одно залишається тут.

Із цим «дядьком Брауном» я часто взимку бігав на ковзанах в Айнлаге, Кампе, Олександрівськ чи Шенвізе і при цьому милувався схилами¹⁷³ з льоду; ми обидва гаряче раділи творінням нашого любого Господа; він, дядько, з тих, /С. 113/ які скрізь бачать сліди правління люблячого Батька на небесах. Як часто ми розмовляли про це, з нетерпінням чекаючи цих походів...

Зі свого боку я ніколи не забуду духовного задоволення, яким я насолоджувався у таких подорожах. Бог дає нам сили, щоб викупити час, який нам ще доведеться прожити тут для Його честі й нашого добра – саме цього Він хоче.

Він, дядько Браун, народився 21 квітня 1824 року, його дружина, Гертруда народжена Гамм, – 17 вересня 1824 року.

Окрім вищезазначених друзів, ми також підтримували зв'язки з кількома друзями, з братами та сестрами з мого боку. Другий брат, Якоб Гільдебранд, придбав собі спільно з іншими землю поблизу Онмецова [Onmezow], 12 верст від Олександрівська; це поселення називається Ной-Шьонвізе, оскільки більшість поселенців були з Шьонвізе. Його дружиною була Катаріна Шелленберг з Острова Хортиці, в них 3 живих дітей. Він, брат, помер від віспи у 1874 році.

Єдиний <іхній> син живе в будинку свого батька в Ной-Шьонвізе. Його дружина – дочка Аб. <Абрахама> Янцена з Гуляйполя¹⁷⁴. Старша дочка

Катаріна вийшла заміж за Генріха Гертце з Ной-Шьонвізе, живе на землі Ігнатівка [Ignazhofs]¹⁷⁵, куплений Колонією. Молодша дочка, Анна, вийшла заміж за Якоба Геппнера з Острова Хортиці, придбали господарство в Розенгарті [Rosengart]¹⁷⁶. Моя невістка, вдова брата Якоба, вийшла заміж за брата Йогана після смерті його дружини, /С. 114/ Сари, народженої Петерс, дочки колишнього члена правління Йогана Петерса з Кампе. Брат Йоган купив батьківське господарство на Кампе, має чотирьох живих дочок і всі вони одружені. Мій старший брат Петер живе там, в Оле Хус, живе за рахунок <у тексті – «є в хлібі»> брата Йогана й ніколи не одружувався. Друга жінка Йогана Гільдебранда померла у 1888 році.

Зараз я продовжую те, про що я вже писав раніше. Тепер про сестру Катаріну, вона вийшла заміж за Петера Унрау з Ной-Кронсвейде, зараз живуть у Ной-Шьонвізе. Він, свояк Унрау, вже купив досить багато землі, в них чимало дітей – шість синів та дві дочки; двоє синів та одна дочка одружилися.

Друга сестра, Аганета, вийшла заміж за вдівця Юліуса Генрікса з Айнлаге. У сім'ї два сини та чотири дочки. В його першій дружини, уродженої Янцен із Шьонвізе, двоє синів і дочка; загалом 9 дітей: восьмеро одружені, а молодша дочка Марія досі з батьками в Айнлаге. Він, Генрікс, має багато землі.

Наймолодший брат, Бернард Гільдебранд, живе на Кампе. Його перша дружина, вроджена Петерс – сестра першої дружини Йогана – померла в 1881 році. Діти від першого шлюбу – син і три дочки. Друга дружина з Розенталя – вдова Классен, вроджена Мартенс, яка мала одну дочку та трьох синів, а тепер /С. 115/ від другого шлюбу два сини та дві дочки. Дочка від першого шлюбу вийшла заміж за Абрахама Классена з Кампе – братового, Бернарда Гільдебранда, проповідника у Кронсвейдській церкві.

Третя сестра, Гелена, одружена з Генріхом Пленертом з Кронсгартена. Вони переїхали на землю, яку батько купив, коли був живий, у поміщика

Глоби – за 40 верст від Катеринослава у зворотному напрямку від Хортиці. Сім'я складається з чотирьох синів та трьох доньок; двоє синів та одна дочка одружені й також купили землю.

Наймолодша сестра, Марія, одружена з Генріхом Паулсом з Розенталя. Його батько – церковний проповідник у Кронсвейде, живе в Розенталі, має багатодітну сім'ю – п'ятьох синів та п'ятьох дочок; одна дочка одружена.

Всі ті, про кого я оце написав, є моїми та моєї дружини Епп братами та сестрами. Є багато інших – не кровних родичів – з якими ми спілкуємося, наприклад, Герман Нібур¹⁷⁷, тутешній, з Хортиці. Він власник трьох парових млинів: одного тут, у Хортиці, другого в Шенвізе, а третього – в Нідерхортиці. Петер Браун – землероб, Андреас Вальман¹⁷⁸ – фабрикант, також Абрахам Копп¹⁷⁹ – фабрикант. Ми утрюх – Вальман, Копп і я – побудували школу разом і залучили до неї двох вчителів – одного російського та одного німецького. Школа /С. 116/ для навчання дітей робітників заводу. Побудова та утримання цієї школи коштує нам трьом чималих грошей. Шкільні внески від дітей робітників (близько 8 рублів <з дитини на рік>) забезпечують нам половину потрібних коштів. Будівництво школи коштувало нам понад 12000 рублів. Будівельний майданчик ми придбали в Хортицької громади за 600 рублів сріблом.

/С. 117/ Я ще маю розповісти про дорогого друга, Бернарда Гардера з Гальбштадту на Молочній, проповідника. Він відвідував нас кілька разів (зі своєю другою дружиною). Він помер давно, в 1884 році, 30 вересня. Він був дуже приємною людиною, а також вмів чудово проповідувати. Востаннє я розмовляв з ним в Олександрівську, в Агенстві¹⁸⁰ на Дніпрі. Я прийшов туди, щоб подивитися, чи ще не надійшов наш товар з Одеси. Коли я зайшов у контору, там сидів брат <у Хресті> Гардер. Який він тоді був щасливий, що зустрів мене! Він збирався їхати на місіонерське свято в Заградівку

[Sagradowka]¹⁸¹ й пообіцяв мені, що коли він повернеться, він відвідає нас і Шелленбергів, як він планував зробити, їдучи з дому. Ще він дав мені два абажури – один для нас і один для Шелленбергів – подарунок від його дружини. Тоді ми пішли до пароплава, яким він збирався їхати. Я замовив їжу. Він узяв сухарі, які дала мені дружина, а потім сказав мені: «Я сприймаю зустріч з Вами, як привітання від Бога. Тепер поїмо випічку й від моєї дружини, й давайте їсти так, ніби з нами наші дорогі дружини». Так ми й зробили. Прощаючись, він кілька разів обійняв мене й зі сльозами на очах пообіцяв завітати до нас на зворотному шляху.

/С. 118/ Я мав приїхати до Царської Пристані у визначений строк на своєму фургоні, а він прибуде на маленькому пароплаві, який ішов сюди. Я поїхав туди в той час, як було призначено, але він не прибув. Я подумав, що він, можливо, пробув там <у Заградівці> довше, або, можливо, поїхав десь проповідувати. Він був мандрівним проповідником, а там, на Молочній, була компанія багатих людей, й оскільки Гардер був відомим проповідником, йому доводилося їздити туди-сюди за їхній рахунок і проповідувати людям про розіп'ятого Христа, що він робив із великим завзяттям.

Тож дядько Гардер не приїхав. Аж ось до мене завітав гість по справах з Молочної. Він їхав через Гальбштадт. Там жив його свояк Янц і з цим Янцем писався похоронний лист на Гардера. Й наче між іншим мій діловий гість Герхард Губерт з Вальдхайма [Waldheim]¹⁸² сказав мені, що проповідник Бернард Гардер помер. Він захворів у Заградівці зі своїм товаришем Генріхом Раймером і через кілька днів помер. Для нас це був шок. Ось нещодавно я розмовляв із ним живим-здоровим, а тепер він мертвий!?

Коли я розповів дружині про смерть Гардера, вона побігла прямо до Шелленбергів і повідомила їм новину. /С. 119/ Вони не хотіли вірити в це, бо незадовго до цього я передав їм привітання та абажур від його дружини; вони

прийшли до нас розпитали про все мого гостя. Це була правда – Гардер був мертвий. Ми одразу вирішили поїхати на похорон у компанії зі свояком Шелленбергом. Ми поїхали туди наступного дня й прибули туди ввечері у переддень похорону. Як же ж плакала фрау Гардер, хоч і зраділа, що ми прийшли! Вона запросила нас листом, і якщо б ми хотіли дочекатися цього листа, ми б спізнилися. Цей похорон був надзвичайним. По кількох селах носили папірець, наче сільську громаду запрошували до шульца¹⁸³ – прийшло дуже багато гостей. Власне похоронну промову виголосив старійшина Абрахам Гьортц з Орлова [Ohrlof]¹⁸⁴, а в церкві – Унрау. Після того, як тіло поклали в могилу (він, Гардер, був дуже товстим, огрядним чоловіком), віко домовини ще не закривали, бо чекали на сина з Криму. Він прибув того ж дня, тоді могилу й закопали. На цвинтарі кілька викладачів та учнів виконували різні піснеспіви. Випивши кави, ми повернулися до церкви. Тоді місіонер Генріх Діркс із Гнаденфельду, котрий пропрацював 19 років на Суматрі¹⁸⁵ серед батаків¹⁸⁶, проголосив ще одну поминальну /С. 120/ промову приблизно такого змісту. Він почав так: «Коли я два роки тому повернувся з Суматри в Європу і поїхав до Суецу¹⁸⁷ в Червоному морі, я побачив гори й піщані пустелі, де колись був Божий чоловік Мойсей із дітьми Ізраїлю. І я згадав труднощі, яких вони зазнали. Й вітер доносив до нашого корабля дрібний червоний пісок, який нас так дратував, що пасажери спускалися в задуршливі каюти, щоб врятуватися від цього дрібного піску, який покрити усе шаром завгрубшки у палець. Тож, коли я побачив гірке джерело «Мара»¹⁸⁸, яке видно було з корабля, я подумав про спрагу, яку відчували ті мандрівники. Про те, як всі тужили по воді, а її не було, і кроки втомлених мандрівників по піску з вантажем на плечах, коли з кожним рухом нога сповзає назад... І сонце так нещадно пекло на піску, й не було видно жодної істоти, крім цього дивного каравану, жодної зеленої травини – лиш де-не-де окремі стебла, що в гарячому піску ледь тримаються коренем і гойдаються

вітром туди-сюди, шукаючи опори. Й, кажучи по людськи, чи могли б люди не бути незадоволеними Мойсеєм? Коли зовсім немає води?

/С. 121/ Нарешті, після довгої туги і смутку, лунає вигук: «Вода!» Яка тут почалася тиснява й поспіх – всі воліли бути швидше біля води, сильні відштовхували та відганяли слабких і старих. А що ж сталося після цієї бійки? Як допомогло сильним те, що вони нещадно затоптали слабших? – Вода була гіркою, її не можна було пити... О, як збентежені герої, котрі ще недавно були такі могутні, потупившись в пісок! А що сталося після такого розчарування? – Бог зглянувся на людей – показав Мойсею дерево, від якого той відрубав гілку й кинув у воду, й тоді її можна було пити». Й ось Діркс сказав до фрау Гардер: «Ти стоїш біля гіркого джерела й ти не можеш втішитися, але Господь зробить з тобою, як зробив з тими людьми. Й так траплялося із самим дядьком Гардером багато разів у його житті, як із тими ізраїльтянами, коли він сповзав назад у гарячих пісках цього світу, де трохи відсувався назад з кожним кроком, який, як він думав, робив уперед. Коли, вважаючи, що харчується правильно, відчував гіркий смак. І так буває з кожним християнином у світі, бо належний відпочинок та тамування спраги будуть лише на небі для тих, хто блукав тут по Божій волі. Наш друг Гардер нічим не відрізнявся /С. 122/ в цьому світі: якщо він хотів освіжитися – смак був гірким. Але тепер він прийшов до місця, де його спрага воістину тамована».

Повернувшись із церкви додому до Гардерів, ми повечеряли, а тоді проповідник Унрау (другий) виголосив чергову промову, в якій похвалив друга Гардера, як християнина й прекрасну у всіх відношеннях людину. Після цього проповідник Едігер з Альтнау [Altnau]¹⁸⁹ виголосив промову на тему – «Закон людини полягає в тому, щоб померти один раз, а після цього – суд». Він зазначив, що для багатьох людей настає момент, коли вони хотіли б розпочати своє життя з початку, щоб прожити вдруге краще, ніж вони вже прожили. Та це

неможливо, бо померти можна лише один раз, а потім – суд. Цей проповідник Едігер сказав, що брат <у Хресті> Гардер був знаряддям його навернення. Я ніколи не забуду цю панахиду.

Бернард Гардер написав багато віршів для різних цілей та випадків. Коли він помер, Генріх Франц, який був учителем тут, в Хортиці, у Центральній школі, зібрав їх. Він приїхав з Молочної й повернувся туди після того, як був звільнений. Він, Франц, надрукував ті вірші. /С. 123/ Вдова Гардера отримала частку від прибутку цих віршів і вони є також серед моїх книг.

Приблизно за рік після смерті брата Гардера, до нас прийшла вдова Гардер й тоді ми обговорювали усю ту панахиду. В той час через велике горе вона не помітила всього, що казали усі проповідники, а у відповідь на наші розповіді фрау Гардер сказала: «О, якби ж мої дорогі брати так схвально говорили про його роботу, коли мій чоловік був ще живий – який би він був щасливий... Але в той час від них нічого такого не чули; навпаки – вони йому більше заздрили».

Взагалі, для кожного проповідника брат Гардер був людиною, яка заслуговує поваги й дуже корисна духовно – як вони й зазначали у своїх промовах. Вони, ймовірно, не хотіли визнавати це за його життя. Так що фрау Гардер заявила: «Дорогі брати завжди мали так багато скарг на мого чоловіка, та все ж я вірю, що в мене був найкращий чоловік і християнин, який тільки може бути».

/С. 124/ Під час поїздки до Кампе з братом Бернардом Гардером він запитав мене, коли я навернувся <прийшов до Бога>. Я мусив зізнатися та сказати йому, що не знаю, чи навернувся я досі. І, якщо я навернусь, я не знаю, коли це станеться. Мабуть, це все ж таки сталося, коли свояк Мартін Дік від холери <помер>. Це стало для мене і для всіх, хто стояв біля смертного одра, приголомшливою подією – бо так раптово йому довелося покинути це життя. А

як скоро прийде й моя смерть? Тому я від душі благав Бога про те, щоб Він був милостивий до мене, якщо я або моя дорога дружина помремо. Свояк Дік сказав, що помирає в благодаті. Це було великою втіхою для всіх нас. Це питання – померти прощеним – мене завжди хвилювало і я досі не маю однозначної відповіді на нього сьогодні. У I посланні Петра 3, вірш 15: «завжди будьте готові дати відповідь кожному, хто у вас вимагає звіту про вашу надію¹⁹⁰». Й далі у посланні до Ефесян, 2, вірш 8-9 сказано: «Бо спасенні ви благодаттю через віру, а це не від вас, то дар Божий, не від діл, щоб ніхто не хвалився¹⁹¹».

Отже, через віру в Ісуса Христа, в якому, як сказано в посланні до Ефесян, 3, вірш 12, ми маємо відвагу та доступ у надії¹⁹². У 2 посланні до Тимофія, 2, вірш 19, сказано: «Та однак стоїть міцна Божа основа, /С. 125/ та має печатку оцю: «Господь знає тих, хто Його»; і: «Нехай від неправди відступиться всякий, хто Господнє Ім'я називає¹⁹³». Без помочі Господа я не можу назвати це зреченням несправедливості й назвати ім'я Христа; мені нічого не залишається, як покладатися на Господню допомогу з великою впевненістю. Адже згідно з Посланням до євреїв, 8 вірш 12, сказано: «Буду бо Я милостивий до їхніх неправд, і їхніх гріхів не згадаю Я більш»¹⁹⁴. Й далі в Першому посланні Івана, 3, вірш 19–24: «Із цього довідуємось, що ми з правди, і впокорюєм наші серця перед Ним, бо коли винуватить нас серце, то Бог більший від нашого серця та відає все! Улюблені! – коли не винуватить нас серце, то маємо відвагу до Бога, і чого тільки попросимо, одержимо від Нього, бо виконуємо Його заповіді та чинимо любе для Нього. І оце Його заповідь, щоб ми вірували в Ім'я Сина Його – Ісуса Христа, і щоб любили один одного, як Він нам заповідь дав! А хто Його заповіді береже, той у Нім пробуває, а Він у ньому. А що в нас пробуває, пізнаємо це з того Духа, що Він нам Його дав»¹⁹⁵.

Що ще я повинен запитати й сказати? Чи я помру благословенним? Я нічого не заробив, усе навколо мене замазане брудом цього світу, але Господи Ісусе, будь ласкавий і до мене, й до моїх, і проведи нас своєю рукою через це земне життя, й не тільки мене й моїх,

21 березня 1892 року.

/С. 126/ але будь милосердним до всіх кінців Світу, які звертаються до Тебе, тож почуй їх та одягни нас своєю кровною праведністю, щоб ми всі були спасенні нині й повсякчас. І я також співаю з великою надією:

Милість мене спіткала,
Милість, мною не заслужена;
Це я вважаю чудесним,
Моє горде серце цього не бажало.
Тепер я зрозумів це й тому радий,
І славлю милосердя.
В цьому я маю, мій Боже, зізнатися,
Славлю це, якщо хто спитає мене;
Це я можу назвати лиш милістю,
Всім серцем я це говорю.
Вклоняюся Тобі й радий тому,
Й славлю милосердя.
І далі я мушу зізнатися, як пише інший поет:
О, гріховна провини, яка ти важка мені,
О, віро, яка ти мені легка!
Хто зрозумів цю таємну пораду?
Той, хто має дух віри,
Тому написано кровію агнця
Те, що було б роз'єднане навіки.
/С. 127/

Це божественне диво
Та Його сердешна увага
З нічого створений шедевр,
Досягнуто лиш кровію Христа!
Тут серафими шукають і прославляють,
Й пишаться нами, радіють і дякують Йому!
/С. 128/ [пуста сторінка].

/С. 129/ 1912 рік, у квітні.

Два рази по десять років знов поринули в морі Вічності з того часу, як я написав свою історію життя в 1891–92 роках; я й моя дружина все ще живі, майже 58 років у шлюбі, відсвяткували своє золоте весілля вісім років тому, у 1904 році; сестра моя, та що за Генріхом Паулсом, та сестра моєї дружини, та що за Бернардом Шелленбергом, досі живі. З наших дітей ще живуть п'ятеро – двоє синів і три доньки, але багато братів, сестер та друзів уже попрощалися...

Наші фабрики віддані дітям, живемо пенсіонерами в нашому домі й чекаємо поклику нашого Бога: «Йдіть до Мене, людські діти!»

Навколо нас стало самотніше, навіть серед дітей, які залишились – Ти, Боже-Отче, – велике спасибі Тобі за дітей, що залишились! Ми знаємо, що коли прийде наша безпорадність, ми можемо розраховувати на їхню підтримку – яка ж прекрасна ця перспектива... Та все ж таки – дорогі брати й сестри, друзі та знайомі, які постаріли з нами, відсутні... Куди вони поділись? – Поховані!

Мандрівник здалеку
Прямує до Вітчизни;
Там світять його зорі,
Там він шукає прихисток...
Його бажання згасають,
Й тіло опускається в могилу;
Вже й квіти проростають там,
І вже зів'яли квіти.
Хто цей мед
Вічного життя смакував
Мандрівник буде вдома,
Коли його закриють домовину.
/С. 130/

Так будить його там
Туга по дому допізна,
Шукає він там угорі свій мир,
Туди його бажання тягнуть.

Коли я розповідав, як протікало моє життя з дитинства, я особливо нічого не казав і мало натякав на межі, в яких усе відбувалося, а це мало свої межі.

Це було дуже давно, і все ж я все ще гарно пам'ятаю, коли пишу це.

Одного разу ми стояли, четверо хлопчиків (я був наймолодший з них), перед батьком і тримали відповідь за якийсь непослух, але вже не знаю, за що. Батько працював на лавці в маленькій кімнаті, я думаю – майстрував ліжко. Тож, відбувався «допит» – можливо, наша провина була не зовсім зрозумілою для батька – хто насправді був грішником, тому ми повинні були підійти усі четверо. Мені було може чотири–п'ять років. Батько запитував кожного по черзі – що він знає про те, що відбулося. Але вже сьогодні я не знаю, про що була мова. Та тоді я гарно зрозумів, що можу отримати по сраці й дуже плакав. Імовірно, мій рев (плач) вже, бувало, відвертав від мене ремінь. Та з батьком це не допомогло – мені довелося перестати плакати й слухати, що він нам каже. Я також не пам'ятаю, чи закінчився допит побоями, але з того часу я засвоїв одне: ми більше не могли далі жити в цьому світі за правилом: «нічого для мене», «нічого для тебе» <тобто життя без правил, без обмежень>. Тепер для мене існувала (старші брати, мабуть, отримали подібну заповідь набагато раніше, інакше це не могло нашкодити) «Заповідь /С. 131/ заборони». Тоді, будучи дитиною, я не міг сказати, що це було насправді, але в цьому було щось, за чим я мусив слідувати в майбутньому, та час від часу мені було боляче. Засудження, якого вимагала заповідь, не було здійснене до кінця, так що батько час від часу приводив нас на свій трибунал. І наші провини або виступи були проти заповіді «заборони», заповідь не важила однаково з нашими провинами – завжди залишалася решта. І ця решта кілька разів покривалася «покаранням», але переважно «прощенням».

Під цією заповіддю та забороною я прожив довге й щасливе дитинство в моєму такому рідному батьківському домі. Та я дуже часто з тривогою думав

про цю заповідь, що якби «загрожувала піднятим пальцем»: провин було так багато, а прощали так часто... Хіба ж не потрібно платити?

І було ще дещо. Я бачив, як віз із білою труною й тілом, покладеним усередині, їде від двору на кладовище й там труну опускають у землю. Це викликало в мене питання, як те, що колись ангел спитав у Хагар біля криниці в пустелі: «Хагар, звідки й куди?» – «Звідки» – я вже був там, але «куди»? Куди зі всім баластом? – Давно-давно Господь сказав Мойсееві та синам Ізраїля в Повторенні Закону 6:4: «Слухай, Ізраїлю: Господь, Бог наш – Господь один! І люби Господа, Бога твого, усім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією силою своєю. І будуть ці слова, що Я сьогодні наказую, на серці твоїм. І пильно навчиш цього синів своїх, і будеш говорити про них, як сидітимеш /С. 132/ удома, і як ходитимеш дорогою, і коли ти лежатимеш, і коли ти вставатимеш. І пов'яжеш їх на ознаку на руку свою, і будуть вони пов'язкою між очима твоїми. І напишеш їх на бічних одвірках дому свого та на брамах своїх»¹⁹⁶. Ці слова Господа, нашого Бога, не були написані видимими літерами, але вони були в батьківському домі. Коли ми переходили поле, й батько був там – що часто траплялося – він казав: «Дивіться, діти! Це – милість Бога нашого! Луки зеленіють, дерева прикрашені квітами, жайворонки співають хвалу Творцеві неба й землі, Дніпро шумить на славу Божу, любе Сонце проповідує усемогутність Божу». Скрізь він чув звук великого Бога – нема ні мови, ні слів, бо ніхто не чує Його голосу. Прошу, мова моїх вуст і слова мого серця будуть перед Тобою, Господи, мій притулок і мій викупитель. – Із цим Спасителем, піднесеним на хресті своєю кров'ю примирення, я разом виріс в будинку моїх батьків, і влада батьків над нами, дітьми, їхні борги та провини проти «заповідей заборони», даних нам, перейшли разом з останками в руки Всевишнього – звідки б вони не прибули, навіть без нашого відома – навіть ми, люди – все справа Його рук. Нам, дітям, вказали, де знайти допомогу, коли ми

визнаємо, що наші гріхи більше, ніж те, що може бути нам прощене. «Ні» – сказав одного разу Бог, наш батько Каїну. Ісус Христос зробив те, що робить вас, грішників, щасливими. «Де Я, там має бути й Мій слуга» – одного разу сказав добрий Спаситель своїм учням. Та я знов спитав себе: /С. 133/ «Чи ти його слуга?» – Відповідь на це питання мені завжди була незрозумілою, але остаточна відповідь була чітка – «так». Я давно знав історію Мойсея, коли він привів дітей Ізраїлю в пустелю, де вони згрішили через непослух Богу, Мойсею та через мізерність їжі, і Господь наслав на них вогняних змій, від укусів яких багато з них померли. Мойсей молився за людей, після того, як вони визнали свій гріх. Тоді Мойсею було повелено підняти на схрещеному стовпі мідного змія. Хто був укушений і подивився на піднятого змія, той зцілювався¹⁹⁷. Можливо, зцілення й не було миттєвим, але воно настало. Й згідно із цією настановою, я також виявив, що зцілений, і сказав услід за Петром: «Благословенний Бог й Отець Господа нашого Ісуса Христа, що великою своєю милістю відродив нас до живої надії через воскресення з мертвих Ісуса Христа на спадщину нетлінну й непорочну та нев'янучу, заховану в небі для вас»¹⁹⁸. – Але Ти, любий Спасителю, хто може зрозуміти Тебе й Отця? Щоб допомогти нам, грішним? – «Ось, Я також пошлю вам пророка Іллю, перше ніж день Господній настане великий і страшний! І приверне він серце батьків до синів, і серце синівське до їхніх батьків, щоб Я не прийшов і не вразив цей Край прокляттям!»¹⁹⁹. Та коли настав час, Бог послав Сина свого, народженого від жінки й сповненого закону, щоб також викупити тих, хто був під законом, щоб ми могли мати дітей. О, таке є слово, сини. – /С. 134/ А Твоє заступництво розп'яттям? «Та не тільки за них Я благаю, а й за тих, що ради їхнього слова ввірують у Мене» (Ів. 17:20). Яке широке поле віруючих у перспективі. Чи не має це приносити користь усім? Дай Бог! – «Я ж маю христитися хрещенням, і як Я мучуся, поки те сповниться!» (Лук. 12:50). «Отче Мій, як ця чаша не може

минути Мене, щоб не пити її, нехай станеться воля Твоя!» (Матв. 26:42). «Обгорнена сумом смертельним душа Моя! Залишіться тут, і попилнуйте зо Мною...

Отче Мій, коли можна, нехай обмине ця чаша Мене... Та проте, не як Я хочу, а як Ти...» (Матв. 14:36)²⁰⁰. «Дочки єрусалимські, не ридайте за Мною, за собою ридайте й за дітьми своїми!» (Лук. 23:28)²⁰¹. Нарешті, «це зроблено», сьогодні ти будеш зі мною в раю! – О, щаслива пісня радості! Для пастиря й для всіх, хто звертається до Ісуса. – Він поглине смерть назавжди і Господь витре сльози з усіх облич і зніме сором свого народу на всій землі; бо так сказав Господь. Хіба ти не чуєш, шановний спільнику? Господь витре сльози всіх, хто плаче, – бо Господь це сказав! – Колись Христос також страждав за наші гріхи, праведний за несправедливих, щоб Він міг вести нас до Бога, і був убитий у плоті, але оживлений по духу. В той же час Він пішов і проповідував душам у пеклі, тим, що у минулі часи /С. 135/ не увірували в минулі часи, коли Бог чекав і мав терпіння в часи Ноя, коли будувався ковчег, де було кілька людей – вісім душ, очищених водою; це тепер і нас також робить щасливими в хрещенні, що значить не знищення скверни у плоті, але заповіт доброї совісті з Богом через воскресіння Ісуса Христа, який пішов на небо праворуч від Бога, і янголи, могутні та сильні, йому підвладні. Воскреслий: «Не бійся! Піди та скажи Моїм братам – хай вони йдуть у Галілею, там вони Мене побачать. – І в День Вознесіння Він сказав своїм учням: «Мені дана вся влада на небі та на землі. Тож, ідіть і навчайте всі народи, і хрестіть їх усіх в ім'я Отця і Сина і Святого Духа; і навчить їх виконувати все, що Я вам наказав. І дивіться – Я з вами щодня до кінця світу».

Після розп'яття Христа.

Четверо євангелістів повідомляють простими словами про те, як розіп'яли Христа, не кліпнувши оком. Це було наче «І Я покладу ворожнечу між тобою й

між жінкою, між насінням твоїм і насінням її. Воно зітре тобі голову, а ти будеш жалити його в п'яту!». Це був останній укус змія, та його голова була розчавлена. «Направду ж Він немочі наші узяв і наші болі поніс, а ми уважали Його за пораненого, ніби Бог Його вдарив поразами й мучив... А Він був ранений за /С. 136/ наші гріхи, за наші провини Він мучений був, кара на Ньому була за наш мир, Його ж ранами нас уздоровлено! Від утиску й суду Він забраний був, і хто збагне Його рід? Бо з краю живих Він відірваний був, за провини Мого народу на смерть Його дано... І з злочинцями визначили Йому гроба Його, та Його поховали в багатого, хоч провини Він не учинив, і не було в Його устах омани... Та зволив Господь, щоб побити Його, щоб муки завдано Йому. Якщо ж душу Свою покладе Він як жертву за гріх, то побачить насіння, і житиме довгії дні, і замір Господній рукою Його буде мати поводження! Він через муки Своєї душі буде бачити плід, та й насититься. Справедливий, Мій Отрок, оправдає пізнанням Своїм багатьох, і їхні гріхи понесе. Тому то дам уділ Йому між великими, і з потужними буде ділити здобич за те, що на смерть віддав душу Свою, і з злочинцями був порахований, хоч гріх багатьох Сам носив і заступавсь за злочинців!» (Ісая 53)²⁰².

Ісая 60:4. «Здійми свої очі навколо й побач: усі вони зібрані, і до тебе ідуть; сини твої йдуть іздалека, а дочок твоїх на руках он несуть! Побачиш тоді і роз'яснишся ти, сполохнеться й поширшає серце твоє, бо звернеться морське багатство до тебе, і прийде до тебе багатство народів! Безліч верблюдів закрис тебе, молоді ті верблюди з Мідіяну й Ефи, усі вони придуть із Шеви, носитимуть золото й ладан та хвали Господні звіщатимуть. Всі отари кедарські зберуться до тебе, барани невайотські послужать тобі, вони підуть усі на Мій вівтар, як жертва приємна, і Я прославлю дім слави Своєї!»²⁰³.

Дивіться за віршем.

/С. 137/ Вірш тестя Давіда Еппа (проповідника) на похорон молодого чоловіка Генріха Тіссена, написаний 9 жовтня 1841 року. Похований на цвинтарі тут, в Хортиці.

Тут лежу я, бідний черв, У пилюці валяюся, Чекаю, що мене ось-ось Накриє пил і порох. Так, скоро квіти зів'януть, Зкошені смертю, Й візьме мене рука Його, Як сім'я, що висівають, Стигне, як пшеничний колос, Бурею не зламаний У прохолодній землі, Поки був я від Нього відділений. Христос, моя доля, З Ним я буду блаженний. Тут я вісімнадцять років – Там буду вічність я. Не довірай цвітінню юності – Вона не захистить від смерті. Сьогоднішнім часом скористайся,	Та знай одне, що в тому біда, Що я своє відвоював І шлях пройшов свій. Та й на тебе теж чекає Довга ніч смерті. Тому кажу тобі Зараз на прощання: Будь благочестивим і благодійним, Щоб не бути засудженим. Онови своє єство, Знай, що ти смертний, Слухай кожну годину свою, Й умреш ти з радістю. Живіть завжди пристойно, Що я тут залишу, Дім, обжитий вами, І дасть вам Бог мир, Дарований нам Ісусом, Що вмер за нас.
---	--

Скопійовано К. Гільдебрандом у 1895 р.

/С. 138/

До 13 вересня 1881.

1
 Ах, будь милостію Ти
 З нами, Господи Ісусе Христе!
 Щоб нічим не нашкодила нам
 Хитрість злого ворога

2
 Це прийшло мені сьогодні на думку,
 Сьогодні, у вирішальний час,
 Коли все біжить від нас
 Так стрімко у вічність

3
 Думи мої були

6
 Він бачив своєю душею
 Очами своєї віри
 Перш за все Царство Ісуса,
 Наше найвище щастя

7
 Що це Царство прийде,
 Як вчить нас слово Боже,
 Й на тисячі років уперед
 Блаженство запанує.

8
 А після цього часу

В минулому.
Вони закликають до вдячності
За доброту Ісуса

4

Господи – наш порадник
У всьому, що ми робимо.
Це сказав нам Батько,
Що давно спить в домовині.

5

Вже тисячі років минуло
Як Він відродився знову,
Й багато він пізнав
За цей свій час життя.

/С. 139/

11

У це вірив батько,
Він часто нам про це казав,
Це було його втіхою завжди,
У це він твердо вірив.

12

Тепер він пішов туди,
Господу на радість,
Й цим втамувалася його спрага
До вічного блаженства.

13

Та що злі дні
Й жахлива ніч
Зі страшними бідами й нуждою
Через владу сатани

14

Ще мають настати.
Царство Антихриста,
Як випробування благочестивих,
Й уже воно до нас близько.

15

Тому завжди бути пильним
Було його попередження.
Молитвами нас зробити
Готовими для цього місця.

/С. 140/

Гряде суворий вирок
Який дасть кожному
Чи радість, чи прокляття.

9

Тоді перетворені будуть
Через творчу силу Ісуса
Небеса й земля,
Він створить їх знову.

10

Тоді нова Земля
Стане спасенною – Рай
Та зцілене плем'я
Навічно в ньому оселяться.

16

Він до цього не доживе,
Він якось сказав мені
З тремтячим завзяттям:
Піклуйтеся ви, діти мої, про те,

17

Щоб через милість Господа
Ви були готові до того
На вашому життєвому шляху,
До цього важливого моменту

18

О, дай нам Твою милість,
Мій спасителю, Ісус Христос.
Не дай нам впасти жертвою
Хитрого й злого ворога.

19

Дай нам істинну віру
В Тебе, хрещеного!
Не дай її забрати ворогам
З їхнім страшним військом.

20

Будемо сміливо молитися
Через милість і вірність Твою.
Зустрінемо цей час,
Який до нас іде.

21

Де щастя й любов зникають,
І стає ясно
Що сім'я гріхів
Прокидається в нас.

22

Дай нам у цю чорну годину
Промінь Свого світла,
Й хай з Твоїми ранами
Ми будемо одужувати

23

Тоді ми захищені цілком
У всіх наших діяннях,
Й можемо без остраху
Упокоїтися в обіймах Христа.

Поезія свояка Якоба Еппа, Гнаденталь. Скопійовано Корнеліусом
Гільдебрандом, Хортиця, 29 січня 1895 року.

/С. 141/ Пуста сторінка.

/С. 142/ «Вони підуть усі на Мій вівтар, як жертва приємна, і Я прославлю
дім слави Своєї! Хто вони, що летять, як та хмара, і немов голуби до своїх
голубників? Бо до Мене збираються мореплавці, і найперше пливуть кораблі із
Таршішу, щоб привести синів твоїх здалека, з ними їхнє срібло та їхнє золото
для Імені Господа, Бога твого, і для Святого Ізраїлю, Він бо прославив тебе.

І мури твої побудують чужинці, а їхні царі тобі будуть служити, бо в
запалі гніву Свого Я був уразив тебе, а в Своїм уподобанні змилююся над
тобою! І будуть постійно відкритими брами твої, ані вдень, ні вночі не
замкнуться вони, щоб приносити до тебе багатство народів, і їхні царі щоб були
припроваджені.

Бо погинуть народ та те царство, що не схочуть служити тобі, і ці народи
понищені будуть зовсім!

Слава ліванська прибуде до тебе, кипарис, сосна й бук будуть разом, щоб
приоздобити місце святині Моєї, і місце ніг Своїх Я пошаную.

І зігнуті прийдуть до тебе сини твоїх кривдників, і кланятись будуть до стіп твоїх ніг усі ненависники, і тебе будуть кликати: Місто Господнє, Сіон Святого Ізраїлевого!»²⁰⁴.

Осія 13:14 «З рук шеолу Я викуплю їх, від смерті їх вибавлю. Де, смерте, жало твоє? Де, шеоле, твоя перемога? Жаль сховається перед очима Моїми!».

/С. 143/ Якими б славними не були ці обіти, та як швидко зникає усяка надія: «Спаситель мертвий і його понесуть у могилу!» «А ми сподівалися, що він викупить Ізраїль!» – сумують і плачуть. Тому що вони ще не знають Писань – про те, що Йому доведеться воскреснути з мертвих (Ів. 20:9).

Фактом є те, що після смерті Христа апостоли були абсолютно зневірені, пригнічені, безнадійні, й особливо враховуючи їхнє все ще недостатнє розуміння, вони не змогли б стати для людей проповідниками, не будучи впевненими у воскресінні Христа. Вони могли б виглядати лише ошуканими й посоромленими й воліли б сховатися у мовчазну таємницю.

Ісуса бачили після Його воскресіння

Матвія 28:9	Неділя, Марія Магдалина та Марія були привітані.
Марка 16:9	Марія Магдалина та Марія, мати Якоба, Саломон, Марія Магдалина, з якої Він вигнав сім бісів.
Луки 24:10, 13, 30	Марія Магдалина та Іоанна та Марія, мати Якоба, та інші з ними, хто розповідав про це апостолам.
Івана 20:16, 19, 26	І ось, Він щез 13, «Мир вам!» 36
	Марія Магдалена, увечері, при зачинених дверях, «Мир тобі!» І «Мир вам!» вісім днів
29:5	Тоді біля Тіверіадського моря: «Діти, чи маєте ви щось поїсти?» Мабуть, ще вісім днів пройшло.

/С. 144/ Ніде не повідомляється, що після Його воскресіння, як Він сказав до розп'яття, «світ більше не побачить його», дійсно ніхто не бачив.

Павла до Коринтян 5, 15 від Кіфи, далі від дванадцяти

Вірш 6 після цього від 500 братів, можливо, при Вознесенні.

7 Тоді від Якоба та всіх апостолів

8 Врешті, все ж таки Павло, як несвоєчасне народження [? – ред.].

Івана 21 біля Тіверіади

5 Діти, чи є щось поїсти?

12. Приходьте і їжте.

14. Це вже третій раз, коли Ісус відкрився своїм учням після воскресіння з мертвих.

Після цього послання в Євангелії учні, здається, бачили його лише кілька днів. Тепер виникає питання: «Де був Спаситель решту часу від сорока днів до Вознесіння?» – безперечно, виконував важливу роботу.

Корнеліус Гільдебранд

Хортиця, 21 квітня 1912 року.

/С. 145/ 1913 рік, 3 березня, неділя, 8 година ранку.

Я та дружина зібралися йти на богослужіння. Моєю ранковою піснею під час одягання була «Господи Боже, ми славимо Тебе!» Я маю визнати, що ми були одружені майже 59 років, й жоден з нас не хворів довгий час. Благодать нашого Творця – й сьогодні мало страждаємо. Та через вік ноги в мамі трохи німіють і зводять судоми, та натерши спиртом перед сном, можна терпіти. В мене тиск в очах. Вони цілі, та все ж не такі, як коли я був молодим. В моєї дружини очі хворіли багато разів, коли вона виховувала маленьких дітей; пізніше менше, й сьогодні все ще трохи болять, але вона все ще читає Біблію без окулярів. Я, навпаки, багато років користувався окулярами, до плюс 5 по силі лінзи дійшов, але <останнім часом знову> починаю навіть без окулярів читати грубий текст.

Наближається весна. Тюльпани в саду показують свої червоно-жовті кінчики із землі. Взимку невеликий мороз до 15-18 градусів тривав лише короткий час, але було багато багна й дощу. Як продовження літа, коли

хороший врожай ледь можна було зібрати й обмолотити. У власників великих маєтків багато врожаю залишилося на ланах і пропало – мабуть занадто багато.

Наш старійшина Ісаак Дік їздив до Петербургу з привітаннями: 21 лютого минуло 300 років з того часу, як сім'я Романових сіла на російський імператорський престол. Імператор, його син Олексій, а до того – стара імператриця <Марія Федорівна, дружина Олександра III> приймали депутації зі всієї Росії, й /С. 146/ милостивий імператор потискав усім руки, а мати імператора простягала всім руку для поцілунку. Кожен там отримав золоту медаль та частування, три дні тривало велике свято – прийом в імператора.

Нехай Бог благословить наш імператорський дім, з яким ми, меноніти, жили у спокої своєї віри.

Старійшина Кронсвейдської церкви, Йоган Классен, що мешкав у Ной-Шенвізе, також був з нашим хортицьким старшим Ісааком Діком на святі 300 річниці імператорського дому Романових у Петербурзі – обидва нагороджені подячними медалями. З Молочної жодного з менонітських старійшин не було – мабуть, не попиклувалися про запрошення.

<С. 147>

<Графічний малюнок трьох будинків>.

<С. 148> Спогади та малюнки з моєї юності, з того, як себе пам'ятаю й до 1848 року – з часу, який я провів у батьківському домі на Кампе. Намалював і записав Корнеліус Гільдебранд у 1900–1914 роках, коли мені виповнився 81 рік.

<С. 149-150> Малюнок будинку на березі Дніпра, по якому йдуть плоти.

<напис ліворуч> В цьому старому будинку я, Корнеліус Гільдебранд, народився 9 січня 1833 року.

<напис праворуч> у 1833 році мій батько купив цей будинок № 2 в Петера Краузе, Альт-Кронсвейде, який займався торгівлею лісом; колоди звідти спустили вниз <по ріці> і на піску, на Дніпрі проти батьківського господарства

їх розпиляли на дошки товщиною у 3 вершки²⁰⁵ для побудови дому. Будівельником був такий собі Андерс з Айнлаге. Маленький будинок, в якому я народився, із стайнею та сараєм, купив мій батько в Раймера у 1825–27 році за 650 рублів банко (1 срібний рубль рахується по 3 р. 50 к.), за підрахунками все господарство тоді обійшлося у 185 рублів сріблом. Сьогоднішня вартість такого господарства – 25000 рублів з гаком.

Садиба родини Гільдебрандів у 1830 рр. Малюнок К. Гільдебранда з рукопису «Наш життєпис», С. 149–150. Репродукція за виданням: A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp. 1851–1880. Translated and edited, with an Introduction and Analysis, by Harvey L. Dyck. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 1991. 456 p.

<С. 151> На малюнку на попередній сторінці, який намалював я, Корнеліус Гільдебранд, ви можете бачити Дніпро, як транспортний шлях плотів та барж (великі корабельні судна), які використовуються для сплаву дуже різних, не тільки дерев'яних товарів, але й чавунних виробів, таких як усі види чавунних горщиків, казани, листове залізо, цвяхи, скло, бочки з цукром,

дьюгтем, олією й ще багато чого. Готові сани, хомути, колісні вісі, клей для бочок, корита, консервні банки – все це в лісах Смоленської губернії, недалеко від Дніпра, який є судноплавним до Дорогобужа²⁰⁶, вантажиться в ці баржі, які одного дня будуть накриті дахом, а інші – без даху – переважно з деревом, фанерою, мостинами різних розмірів, березовими колодами, хомутами й тому подібним. Такий повністю завантажений човен вміщає багато кубічних футів, але вони мають різні розміри, залежно від краю та допливу, чи вірніше – витоку, з якого починається Дніпро, бо він виходить з багатьох долин²⁰⁷. З тих пір, як я себе пам'ятаю, а це було близько 1837–40 рр., – в ті часи плоти були дуже недосконалими в порівнянні з нинішнім 1913, оскільки Порог (Пороги, в кількості 13, від Айнлаге до Катеринослава)²⁰⁸ ще не мали жодних каналів. Останні будувалися в період з 1845 <С. 152> по 1850–52 роки²⁰⁹. Вони складаються з двох дамб, розташованих приблизно на 20 футів одна від одної, й побудовані настільки довгими, наскільки широкі Пороги²¹⁰. Порог (Пороги) складаються з безлічі більших та менших скель, що перегороджують Дніпро. Й коли навесні ріка Дніпро набухає талою водою, а через деякий час найбільші водні маси відходять, так що верхній тиск води дещо слабшає, – негайно здійснюється сплав лісу, бо тоді через велику кількість води більшість скель у порогах затоплюються нею й для проходу плотів та барж відкривається ширша дорога. Та багато чого й трошилося, тому що команди на плотах з їхніми примітивними веслами кидалися на скелі страшенною силою течії, й багато з них руйнувалось, і багато плотогонів також гинули.

Ці канали, у просторі яких були знесені всі скелі, дуже корисні, але потрібні принаймні спеціальні лоцмани²¹¹, які керують пропуском вантажів, оскільки тут течія дуже сильна й вимагає точних знань, щоб увійти в канал на його початку й не натрапити на дамбу, що також може трохи нашкодити. Швидкість залежить від рівня води й становить приблизно 1 версту на хвилину.

До цього – до того, як з'явилися канали, дерев'яні плоти пропускали лише тоді, коли погода була спокійною, або рано вранці, коли вітру не було. Тож, часто траплялося, що Дніпро був усіяний дерев'яними колодами. Нерідко бувало, що купець, якому належала деревина, плив у човні [Latka]²¹² <С. 153> посеред своїх «руїн» і гучно волав, що ми, острів'яни, маємо йому допомогти у вилові його колод. За кожну він давав по 50 копійок (15 копійок сріблом). Тож ми багато ловили й цим заробляли чимало рублів. Отже, навіть якщо на той час це була й невелика стаття прибутку, спорядження для неї трималося в належному порядку. Спочатку, наскільки я пам'ятаю, лісозаготівля була більше в руських руках. Потім євреї заволоділи нею. Й через це, я думаю, наші батьки нарешті відмовилися від цього виловлювання лісу, тому що ті більше не дотримували свого слова й не платили за деревину, яку виловлювали батьки, коли її забирали. Бувало навіть і таке, що їх, батьків, звинувачували у тому, що вони забирали (крали) її <деревину> у них <купців>. Так що, навіть якщо Дніпро був повний колод, то на прохання ніхто не приходив на допомогу. Бо ти просто не знаєш, чи не закінчиться усе погано, адже тому, хто збреше один раз, не вірять, навіть якщо він говорить правду.

З моменту побудови каналів Дніпровський шлях став набагато кращим, а особливо – після відомої Кримської війни 1854–1860 років²¹³. Завдяки цій Кримській війні в Росії стали відомі пароплави²¹⁴, тобто на Дніпрі перший пароплав (гребний пароплав) підійшов до села Інзель Хортіц у 1867–68 рр. Кажуть, що Йоган Геппнер був там лоцманом, бо він був рибалкою; й оскільки він сказав, що до Айнлаге було багато підводних каменів, він розвернувся й поїхав до Олександрівська. На цій ділянці Дніпро був менш небезпечним, бо містив менше скель, але більше піщаних мілин.

<С. 154> Сьогодні, у 1913 році, пароплави безпечно ходять до Айнлаге та Царської <Пристані>. Там, де це необхідно, встановлюються знаки, що показують маршрут, який часто змінюється, коли рівень води низький.

У відповідності до цього наказу зробити шлях для пароплавів упізнаним за знаками, над порогами тепер також встановлюються знаки, за якими човен або дерев'яний пліт спрямовуються ще задовго до порогу у правильний фарватер. Тобто тепер здебільшого судно керується якорями, що раніше робили більше веслами – на розсуд лоцмана й без будь-яких попередньо встановлених знаків.

В той час <до побудови каналів> перші дерев'яні плоти, що пройшли крізь пороги, залишалися лежати <на березі> проти села Хортиці до 4–6 тижнів, чекаючи приходу останніх. А тим часом рівень води у ріці значно падав й ті плоти опинялися на сухому березі. Тут залишалися <сторожити> один–два чоловіки, а решта вирушали назад, щоб довести сюди відсталі плоти. Часто траплялося, що охоронці не могли впоратися з тим, щоб утримати зв'язані на березі колоди у воді й вони сохли разом з тим, як спадала вода. Тоді плоти розбирали, окремі колоди котили у воду й там, на плаву, знову зв'язували. Ближче до цього строку наші батьки досить часто продавали верболіз <для зв'язування колод>. Для цієї торгівлі вони залишали найдовші й найтовстіші лозини, які не брали на огорожі, бо знали заздалегідь, що «цей тиждень проспав свій час», і власникам плотів ця невдача коштувала багатьох матюків. Та пліт **<С. 155>** не був захищений на піску й його треба було розділити й знову зв'язати за допомогою вербових пасків. Й батьки, посміхаючись, клали в кишені рублі за, як вони вважали, вдало проданий чагарник. В ті часи так званий піщаний кущ був набагато довшим, ніж тепер. Тоді це був густий ліс й усередині було лиш кілька місць або пунктів, де пізньої осені мисливець міг випростатися, щоб підстрелити наляканого зайця. Зараз, мабуть, ніде немає

місця, де б наляканий засць міг сховатися за кущем, щоб уникнути пострілу мисливця. А тоді між верболозом і трава не росла. Тоді його рвали для кошиків з корінням з чистого піску, а сьогодні майже весь чагарник за винятком кількох місць дуже низькорослий. Зараз, я вважаю, важко вирізати й так звану «хвостову вудку» в два сажні довжиною, яку в ті часи не потрібно було й шукати.

Така «жорстка вудка» у два сажні довжиною, із хорошою льняною волосінню, зі срібною блешнею, до хвосту якої приєднаний гачок і приманка, була в руках дядька Геппнера. Його штанини підкочені до колін, рукава сорочки чисто-білі, мають блакитну стрічку-китицю навколо рук, застебнуті на півкулястий «гудзик Лемке», нагрудник <жилет> ззаду з прорізами-вставками з блакитної тканини, голова сива, волосся кудлате, кашкет трохи набакир – теж синюватого відтінку. Стоїть дядько Геппнер на уступі Кетельштайну, де потік мчить із достатньою швидкістю, й тремтячим та різким рухом смикає свою «хвостову вудку» з рибкою на ній, і ось витягає <С. 156> з потоку величезну голову з іскристими великими лусками, негайно кидаючи її у «зікен» [Sicken] <маленький човен> – ловити ще багато. Іншого разу він виходить зі своїм човном, щоб очистити «кодол» [Kodol]²¹⁵, виставлений у Кетельштефе [Kätelstefe]²¹⁶, але на Мідлегштефе [Midlegstefe]²¹⁷ семифутовий сом разом із колодом сам підпливає до дядька. Проте такий «малий» не влізе до «Зікена». Тож вирушаймо додому, простягнувши свій повідець крізь зябра та горло «малого». Й ось «корінного корсиканця і француза» урочисто несуть, відрізавши ножем його хвіст. – Французи мають забиратися з Москви!²¹⁸. Іншим разом дядько сидів у своєму «Зікені» проти Айнлаге. Його шнур з подвійними сталевими гачками всипаний мушлями. Плюх-плюх-плюх – Дніпро блищить, як дзеркало, ні найменший вітерець не турбує поверхню води. На скелі трохи вище чути слабку луку: плюх-плюх-плюх – Ніщо не вказує на хвилювання... Та в

нетрях вод щось відбувається – чого не видно у спекотний час: наживка все ближче і ближче й деякі любителі йдуть за нею. Але є товариші, які благорозумно зникають – тут людська істота! Та ми теж розумні, й хоч щось із цих смаколиків нам не зашкодить, й ми дозволяємо собі розглядати цю можливість... Плюх-плюх... Трохи далі за течією, у глибшій ямі за камінням ховається щось напівдрімотне. Здається, це чорний шматок дерева, що лежить там роками. Але ні – це жива істота з великою головою. І присмокталися до неї схожі на неї саму маленькі істоти зі сплющеними голівками, <С. 157> його паразити. А вуса й щоки ворухаться – схоже, що він намагається від смоктунів своїх звільнитись, але як? Сердитий на своїх катів, бачить він, зголоднілий, як наближається ласий шматок, а позаду, мабуть, ще пливуть любителі – й клапс! – проковтнув наживку. Й миттю відчув: «Попався!» Й наш упертюх пірнає в глибину – а наверху дядько у своєму «Зікені», що ледь не заснув від меланхолічного плюскоту. Та ось він стрепенувся й одразу зрозумів, що треба робити – тягнути, бо дужий цей підводний легінь, по ривку його він точно вгадав його силу и швидкість. Дядько вже заздалегідь розраховував на такий екземпляр й прив'язав до волосіні «крукебрет» [Krukebret]²¹⁹, й цей крукебрет зник у глибині, але раз у раз виринав і показував цим самим шлях підводного монстра. Так що дядько не турбується, хоч і дуже збуджений – як пульсуюча поверхня води. Бо все у житті колись має свій кінець – та й витягнути й опустити волосінь теж вимагає свого часу. Людина думає, що вона панує над усім земним, та її, мокру, насправді тягне через його життя Всевишній – так само, як оцей сом.

Так було у 1840–50 роках. З тих пір багато чого змінилося – на краще чи гірше – я не можу сказати. <С. 158> Але лісосплав став багато кращім, ніж у минулому: дуже рідко можна почути, як баржі тонуть, або що плоти з колод рвуться, як тоді, коли лісосплавники втрачали багато колод, бо вони завжди

ходили крізь Пороги за високої води, коли Низовини <плавні Великого Лугу> під Порогами також були залиті глибокою водою. Й навіть коли ці колоди самі туди не потрапляли, багато з них було там витягнуто й сховано – бо злодійство є вродженою вадою серед дітей <цієї> країни. Тепер по каналах дозволено проходити влітку – аж поки вони не замерзнуть. Час від часу каналами йдуть німецькі пароплави, що раніше було неможливо. Ці кораблі приганяють з верфі Шихау [Schichau] в Ельбінгу [Ellbing]²²⁰. Якщо поглянути на наступну картинку, то життя на Дніпрі дуже пожвавилось завдяки торгівлі зерном. Кожної осені з ранку до ночі вода майже постійно вирує, так що й риба в ній ховається, бо всі, бач, стали розумніші – бо школи значно вдосконалились, а навчальних предметів стало не порахувати, тож і риба більше взнала. Бо де в наш час та хижа риба в кошику, що клювала на наживку дядька Геппнера (останнього теж уже нема), хай і дуже хитро зроблену? Або сом довжиною 7–8 футів на товстому гачку? О ні, ти, людське дитя, – чи став ти розумним у середній школі? Я навіть і без середньої школи впевнено плюхаюся, я не виходжу зі схованки, яку ось знайшов. А рибалки отримують лише тих невігласів, які не хочуть вчитися, бо вони вже, бач, занадто мудрі. Ось деякі з наших, котрі усюди відчують лихо, піднялися й подалися геть, мабуть, у Південний Саскачеван²²¹, в Америку, куди попрямували й деякі...

<С. 159> <картинка із зображенням плотів на Дніпрі>. <ліворуч> Восени 1850 року я допомагав батькові зводити задню будівлю. Будівельним майстром був кампський господар Йоган Вінс, а ми, четверо братів і батько, були теслями. **<С. 159>, <праворуч>** Тоді батьки були у повній силі, задня будівля була готова й утеплена до зими.

<С. 160> <продовження тексту С. 158> з їхніх переслідувачів. – Незважаючи на всю просвіту серед нас, бідних риб, сталося так, що скоростиглий сом вискочив зі своєї криївки, наляканий громом вибуху на

Кетельгледштайні²²², який ми так любили. Й він потрапив у світ без любові, й повинен віддати своє життя для голодних людей. Він не повернеться й це нам зайве попередження: «Соми, стережіться!». Й тому ми не дозволяємо собі турбуватися, навіть якщо у воду <С. 161> падає каміння та пароплави б'ють своїми колесами! 1838–48.

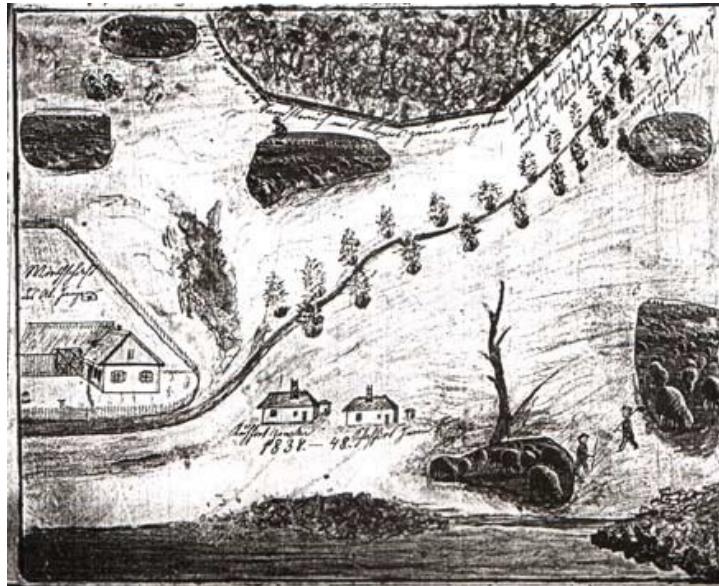

Садина родини Гільдебрандів у 1850 рр. Малюнок К. Гільдебранда з рукопису «Наш життєпис», С. 159. Репродукція за виданням: A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp. 1851–1880. Translated and edited, with an Introduction and Analysis, by Harvey L. Dyck. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 1991. 456 p.

Такий був тоді краєвид з верхнього кінця Кампе <тобто – з острова Хортиці на правий берег Старого Дніпра>. Дві руських хати: перша – на ділянці Аб. Янцена, для пастуха корів Славка, а друга – для вівчаря Йвана. В першого було дві дочки й син Василь. У вівчаря було чотири сини: Михайло, Василь, Федір та Герасим, дві дівчинки, які на той час були дуже маленькими. Михайло був трохи старший за мене. Він став солдатом десь у 1844 або 45 році (в той час забирали на 25 років) й зник – батьки, що його чекали, не отримували жодної

вісточки про його життя. Михайло, його дядько (брат його матері), повернувся з 25-річної служби ще до від'їзду племінника Михайла. Дядько був високим, служив у гвардії в Петербурзі, але також на Кавказі ганявся за Шамілем²²³. Та тоді це не вдалося – Шаміль зазнав поразки у 1859 р. Цей дядько не подавав жодних ознак життя впродовж усього періоду служби, поки не приїхав, коли його численні знайомі вже повмирали. Поки не минуло 25 років, батьки все ще сподівалися побачити свого сина Михайла, й що він покаже їм онуків, коли вони постарішають, та так ніколи й не отримали вістки від Михайла. – Пропав?...

<С. 162> <Малюнок із зображенням «двох руських хат»>. <Ліворуч, двір>: Господарство Аб. Янцена. <внизу, біля двох будиночків>: Пастух корів Славко. <ближче до двору Янцена> Вівчар Іван. <далі від двору Янцена>. <Зверху праворуч>: До 1845 року Колонію оточував піщаний кущ <шелюг>. З тих пір у Зандлегт побудовано зелену дамбу для захисту Розенталя від високої води.

Краєвид з верхнього кінця Кампе (острова Хортиці) на правий берег Дніпра у районі урочища Царська Пристань у 1838–1848 рр. Малюнок К. Гільдебранда з рукопису «Наш життєпис», С. 162. Репродукція за копією документу з фондів Національного заповідника «Хортиця».

Родина Гільдебрандів збирає врожай жита. 1849–1859 рр. Малюнок К. Гільдебранда з рукопису «Наш життєпис», С. 163–164. Репродукція за виданням: A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp. 1851–1880. Translated and edited, with an Introduction and Analysis, by Harvey L. Dyck. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 1991. 456 p.

<С. 163> <Малюнок з косарями> З 1849 по 1859 рік, як видно з цього малюнка, у господарстві в 65 десятин усе зерно косили двома косами з використанням граблів. Це ферма мого батька, Якоба Гільдебранда, острів Хортиця. Батько й ми, четверо братів, жнемо жито у Швайнхок. Петер і Якоб косять, я, Корнеліус, збираю до купи снопи, а Йоган усе в'яже разом. Батько складає зв'язані 32 снопи до купи. А кожен стіг складався з 64 снопів. Коні – ведучім був рудий мерин, а його товариш – коричневий мерин. Обидва багато років, довгий час служили моїм любим батькам. На цьому малюнку показано, як щороку проходили жнива.

<у центрі малюнка>

1. Батько Якоб Гільдебранд складає жито у снопи.
2. Старший брат Петер був переднім косарем.
3. Якоб косар.

4. Йоган в'язальник снопів.

5. Корнеліус згрібальник.

Збір жита у Вишневому Саду.

<С. 164> <малюнок з косарями>. По дорозі додому батько й син Якоб сиділи спереду на лавці, на якій був шкіряний мішок, наповнений волокном, просто як постіль. На спинці сидіння були дві вичинені шкіри – коров'яча або кінська, які ми розкладали під возом, як скатертину, коли обідали. Петер та Йоган сторч тримали коси у руках. Я був посередині ззаду й, коли я їхав туди, повинен був спостерігати за їжею, щоб не перекинулося молоко, налите у відро. Коли ж їхали додому, воно вже було повністю порожнє, тож і ні за чим слідкувати.

<С. 165> «Що нам сьогодні приготує наша люба матуся?» –

Коли всі зайшли у двір, коси, які тримали Петер та Йоган, підвішували над парканом біля криниці в саду, або часто високо на білій тополі – так, щоб, проходячи вниз, жодна людина чи тварина не перечепилася й щоб коси не впали. Брат Петер ішов допомагати матері – набрати води з Дніпра. У задньому дворі в батьків було чимале барило, можливо на десять або 12 відер, яке потрібно було наповнити, й свиням теж <дати води>. Якоб доглядав за кіньми, Йоган забирав кіз та телят з поля, де вони паслися. Я ніс порожній посуд, щоб наповнити його на наступний день. Батько одразу йшов до матері, можливо, щоб обговорити, що їсти протягом наступних кількох днів. Оскільки сало в тодішніх свиней на відгодівлі було товщиною тільки у два пальці, сала було мало – батько часто вранці різав барана; вівці були завжди, але батькам спершу їх потрібно було привести з загону. Овець кількох господарів увечері заганяли на розсуд батьків до когось у загін, а вранці їх виглядали на вулиці. Спочатку в мене було більше вільного часу. Пізніше в мене з'явилася робота, яку я мав зробити вчасно. По можливості ми купалися в Дніпрі перед вечерею, кілька

разів після їжі, але потім приходив час лягати спати, й коли наставала тиша, в конюшні, де ми всі спали, було чути лише жування коня.

Коли все зерно було скошене, його везли додому двома возами. Овес зазвичай складали у міттфах [Mittfach] <комора над током>, жито – купами поза коморою, так само й пшеницю. Ячмінь, якщо суха осінь або пізнє літо молотили відразу, а потім вже пшеницю, жито та овес.

<С. 166> <малюнок з возом, запряженим двома кіньми, озером>

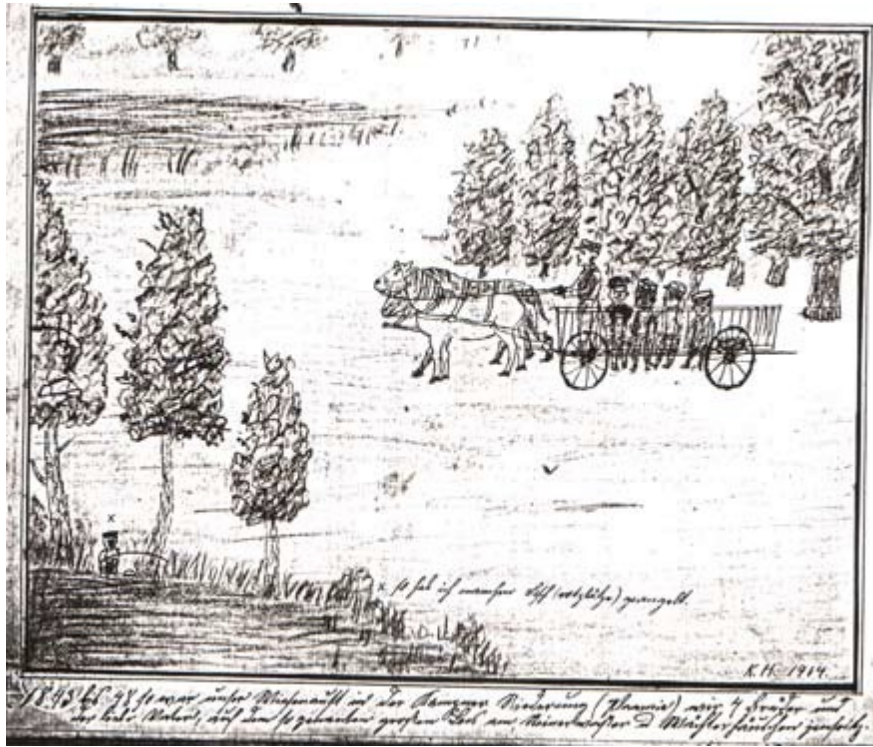
<В нижній частині малюнка – хрестик і текст>. Ось так я ловив рибу (краснопірку).

<Збоку від малюнка> З 1843 до 1848. Такий був наш сінний луг у Кампівській Низовині (Plawnie). Ми, четверо братів і наш любий батько, так би мовити, великою партією [großen Loos] біля Штайнервассер та сторожового будинку.

<С. 167> На зображенні на звороті від 1 квітня 1914 року <тобто намальованому 1 квітня 1914 р.> показаний стан місцевості, якою вона була в моєму дитинстві (під час риболовлі). Було тут кілька відрослих дубів, але великі тополі, а особливо так звана «гусино-орлина тополя», всі зникли, лишилися тільки кілька старих вербових пеньків, а колишні великі трав'янисті ділянки заросли великим чагарником і так званим «гаркапелем» [«Garkapel»], а великі площі трави з тих пір були засипані піском, а потім знову трохи вкрилися перегноєм і травою.

В той час траву, скошену косами, коли вона підсохне, згрібали у так звані «ряди» (валки), а потім, обгорнувши «сінну мотузку» навколо зібраного у валки сіна, й запрягши коней з обох її боків, стягували сіно докупи. При цьому двоє чоловіків ставали на мотузку, слідкуючи щоб підібрати усе сіно до останку. Після цього кожен згребену купу збирали в охайні копиці й зверху закріплювали їх зв'язаними між собою двома парами важких гілок верби, щоб

вітер не розніс копицю. А пізніше, коли сіно в копиці висихало, його відвозили додому. Тоді сіно не крали, а зараз крадуть, тому ви маєте одразу ж відвозити його додому. Чи ж це освіта?

Якоб Гільдебранд із синами їдуть на сінокіс у хортицьких плавнях біля озера Steinerwatter у 1843–1848 рр. Малюнок К. Гільдебранда з рукопису «Наш життєпис», С. 166. Репродукція за копією документу з фондів Національного заповідника «Хортиця».

<С. 168> 1914 рік, 15 квітня. Наше існування в цьому, видимому світі. Я, Корнеліус Гільдебранд, і моя люба дружина все ще тут. З 13 дітей, які народилися в нас, четверо живі, з моїх дев'яти братів і сестер – одна сестра, вдова Марія Паулс ще жива. Сестра моєї дружини, вдова Катарина Шелленберг (уроджена Епп), яка ще жива, часто відвідує нас.

Людина – двоїста істота: я засинаю й бачу сни, прокидаюся... А поки спав – там де був, бачив мисливців і розмовляв з деякими. Часом я точно знаю, і іноді щось плутаю – хто я?

Туга повертає мене до мого дитинства, де мої любі батьки, брати й сестри були для мене Небом на землі. Та я цього не відчував, бо тоді мені нічого не

бракувало, бо не думав про наступний день – жив щасливо цією миттю. Бажань було багато, але, оскільки вони були лише бажаннями, одне швидко гнало наступне далі, так що прагнення було майже їх виконанням і, мабуть, приносило задоволення ними, насправді без досягнення чогось, крім наступних бажань.

Кінець, мабуть завжди був: «Я в батьківському домі! – і з цим мене вкривають їх люблячі крила». Я сам того не знав, якими великими були мої янголи-охоронці! – Зараз, через 81 рік <С. 169> всі сказали «до побачення!», часто відвідують могили і починають розмову, а я ще тут. «Де ти?». Матв. 9:24: «Відійдіть! бо не вмерло дівча, але спить». «...на Авраамове лоно віднесли його Анголи» (Луки 16:22). «Віднесено додому, до Господа» (Фил. 1:29). «...маємо будівлю від Бога на небі, – дім нерукотвірний та вічний» (2 Кор. 5:1). Благословен поряд із Богом у вірній надії на воскресіння. У Раю вона кличе Бога до воріт, що ведуть туди, де будуть приготовлені нове небо та нова земля. Це показує нам наше Євангеліє! А ми стоїмо біля могили?! Кличте, як Стефан: «Господи Йсусе, прийми наш дух»!!!

Розміщене на наступній сторінці оповідання «Неділя у 1840 році на острові Хортиця» тепер з'явилося в «Boten»²²⁴. Я вважаю цю працю мого батька найкращою, й оскільки прочитану періодику, особливо газети, часто викидають, я подумала, що було б краще зберегти ці нотатки любого батька й помістити їх тут.

Харроу²²⁵, Онтаріо²²⁶, Канада, 10 березня 1933 р.

М.К. Гільдебранд²²⁷.

<С. 170> Неділя у 1840 році на острові Хортиця (з менонітського щорічника 1913 року).

Настав прекрасний травневий день. Природа купається у сонячних променях молоді весни. Схили та балки острова сяють у пишній, блискучій зелені оновленого існування. Життерадісні жайворонки проголошують на весь світ довгими трелями: «Життя відновлене, знову розквітає краса землі! Й ти теж, людське дитя, прокинься від свого незрозумілого сну байдужості до всього прекрасного й чудового, що відкривається тобі щодня в творінні Божому!»²²⁸. Уся гладінь широкого Дніпра сяє, мов щойно відшліфоване велетенське зеркало, дивовижно освітлене сонцем, що сходить. Де-не-де із темних глибин вистрибує жвава рибка в юнацькому розгулі, порушуючи бездоганну гладінь води низкою дедалі ширших кіл. Самотня біла чайка блискавично ширяє над нею й час від часу занурює свої гарячі груди у прохолодному потоці. – З димарів маленького острівного села, яке простягнулося попід крутим схилом, майже біля ріки, уздовж місцями перерваної скелями вулиці, піднімаються <С. 171> прямо, мов свічки, тонкі цівки блакитного диму – в абсолютно нерухомому повітрі, майже урочисто, як здобрений прянощами жертвний дим із багатьох домашніх вівтарів. – Жоден віз не їде по вулиці, ніяка робота, жоден шум не порушують урочистої тиші. Це неділя й недільний відпочинок, недільні свята огортають природу та істот, наповнюють стурбовані груди людини спокоєм. Слава Богу, що Він дарував нам неділю. – З іншого берега лунають звуки церковних дзвонів, які закликають далеких вірян до тихої молитви в освяченому місці. Урочисто поважний та мелодійно прекрасний звук поєднується з настроєм у природі. Острів'яни навіть не уявляють собі недільного ранку без цього металевого співу. Він тихенько торкнувся через вікно, відкрите до річки, вух немовлят у колисці, розбудив хлопчика й дівчинку до недільних радощів і повів прихожан шляхом благочестя. Так завжди, завжди буде (Примітка: батько ще побачив, що всі острів'яни вимушені були покинути острів у 1918 році).

Цього чудового недільного ранку <С. 172> у шкільній кімнаті на острові мала відбутися церковна служба, що саме по собі викликало побожний настрій у грудях цих простих людей природи. – Ще рано, але поважні батьки вже прямують до шкільного будинку. Одягнені в обов'язкові довгі сюртуки з синього сукна, які вони вперше одягнули багато років тому, коли приймали святе хрещення, і які втратили свою первісну форму внаслідок наступного збільшення тіла й тепер однозначно вказують на свій поважний вік незграбними швами та вицвілим кольором – чоловіки крокують повільно й гідно. Грубенська збірка гімнів, зроблена ще дідом у Пруссії, – у дерев'яній обкладинці, вкритій свинячою шкірою, що прикріплена п'ятьма латунними заклепками з кожного боку, з двома шкіряними скобами, колись прикрашеними темно-синім вирізом, – дбайливо тримається під пахвою. – Поруч із чоловіком дріботить «мухенка» <«Muhenska» – заміжня жінка> в зеленому чи синьому ситцевому одязі, у синіх панчохах з вовни від власних овець, самотрижених, самокручених, котрі сама в'язала й фарбувала в синій <С. 173> колір, а ноги вдягнені у грубі шкіряні черевики чи легкі корки. Поділ короткої кучерявої спідниці піднімається щонайменше на $\frac{1}{4}$ аршину від землі й таким чином не мете вуличний пил. Коричнева шаль перехрещена на грудях, кути простягнуті під руками й зав'язані на спині. Голову прикрашає чорний чепець лістріч, який вкриває усе – весь потік каштанового волосся молодих жінок, а також вуха й частину гладкого чола, й також проріджену верхівку старих баб. Попереду від вуха до вуха все обличчя оточене ніби суворим ореолом, множинним вінком з жорсткого кучерявого мережива. На верхівці ця «бабська міць» зовсім гладка, зав'язана під підборіддям довгими широкими стрічками.

Мухенка також має старомодну книгу гімнів у руках, але поверх неї – безглузда, синя хустка, а на ній – гострий аромат свіжого пижма, спеціально вирощений у саду для відвідування церкви; – або запашна троянда, або, якщо в

неї немає ні того, ні того – <С. 174> букет ніжного чебрецю, який дочка принесла з поля напередодні; бо коли ви сидите у церкві, ви повинні «пахнути неділею». Так само по неділях в кожному будинку є букет з блакитного бузку в парі з довгостеблими тюльпанами у склянці або глечики на столі у вітальні. Це також своєрідні пахощі перед віттарем за прикладом і зразком храму в давньому Єрусалимі. – Так недільно вбрані, батько й мати йдуть до церкви. Й дорослі діти йдуть з ними. Сини, яким є вже по 17–18, якщо вони діти заможних батьків, носять складчасті кашемірові тужурки невизначеного сірого кольору; молодші хлопці в неділю бігають у білих сорочках, замість синіх у будні. – Дорослі доньки вбранням схожі на матерів, за винятком того, що з-під не туго зав'язаних синіх ситцевих хустин визирають їхні блакитні, схильні до сміху очі – наче як у сьогодні запеченої, смаженої та іншої риби <так у тексті>. Тільки у всьому мала бути «Душа»²²⁹, особливо, коли справа стосувалася молитви. Якби в той час молода жінка або незаймана діва прийшла до церкви у яскравій, можливо червоній кофті, це було б сприйняте, <С. 175> як серйозне порушення порядку та моралі, майже як осквернення святині. Ті серед хлопців і дівчат, хто ще дуже юний, бігають босоніж, тим більше, що першу ластівку бачили давно. Так старі й молодь воліють іти до церкви в урочистій тиші та піднесеному настрої. Мати лише тихо попередила своє маленьке дитя, щоб не засинало під час проповіді, яка триває до двох годин – аби не заважати промові гучним храпом; але й ніяких алотрій!²³⁰ – Свого наймолодшого вона залишила вдома під наглядом руської покоївки або старшої сестри. Ця малеча святкувала свою недільну ранкову годину на чистому білому піщаному березі, граючись мушлями. Мої батьки теж дотримувались думки, що діти потребують побільше любові та прикладу, але поменше «релігії». Господь Ісус обіймав і благословляв малих, але не закликав їх іти за Ним. Все прийде само собою, якщо батьки йдуть цим шляхом і старанно вказують його малим.

Школа на острові стоїть недалеко від могутнього потоку. Між ними лежить лише дорога (насправді проїзд) і незначна ділянка берега. Для новачків <С. 176> краєвид з вікон шкільної будівлі на прекрасну ріку просто чудовий; острів'янин же мало зважає на рідкісну картину природи, особливо сьогодні, коли всю свою увагу він спрямовує на очікуване богослужіння. За півгодини всі мешканці острова збираються. Тоді між нашими предками не було релігійних розбіжностей і нехтування загальними годинами громадських молитов було просто немислимим, тим більше, що проповідник приходив до них тільки кожну третю чи четверту неділю. І якщо когось, хто був здоровий і знаходився удома, не було на своєму місці у класі в церковну неділю, це викликало у всіх настільки великий переполох, що причину цього слід було негайно з'ясувати, і через півгодини після служби все село знало, чому людина, про яку йде мова, не з'явилася.

Класна кімната не велика. Ви сидите впритул один до одного – чоловіки праворуч, жінки ліворуч, перед імпровізованою катедрою. Урочиста тиша панує на зборах. Не починається жодна розмова, тільки пошепки, якнайтихіше, <С. 177> щойно прибулий бажає своєму безпосередньому сусідові «доброго ранку» – більше ні слова. – Так, у найглибшій могильній тиші, проходить певний час. Дзижчання голодної бджілки, що загубилася тут біля вікна, стає гучною музикою. Чітко розрізняється цвірінкання горобців надворі й цокотіння дрозда у сусідніх кущах.

Раптом один з чоловіків попереду, в якого від тиші починає «дзвеніти» у вухах, імітує короткий кашель, за яким йде ледь чутне човгання ніг.

Якась жінка, відчуючи потяг до чхання, кілька разів обережно махає туди-сюди під своїм пересохлим носом міцно накрохмалену хустинку з листям пижма або букетом чебрецю, й при цьому сусідам передається хмаринка трав'яного аромату, подібного до запаху нарду²³¹. – Знову мовчазна тиша, німе,

побожне очікування. Навіть спритні хлопчики сидять, мов загіпнотизовані, а на білих рівних чолах дівчат з'являються тонкі «зморшки відданості». – Аж ось, вийшовши з вітальні вчителя, до класу заходить кантор²³² <С. 178> і розміреним кроком прямує до свого місця поруч із ще порожнім місцем проповідника. Він високий, міцної статури, цей кантор, справжній острів'янин – добре вгодований, обличчя чисто виголене, міцна голова вкрита густим чорним волоссям, розділеним на проділ, гладко зачесаним за вуха праворуч і ліворуч й зрізаним позаду на шиї по лінійці. Він носить свій довгий чорний складчастий сюртук з великою гідністю, бо оскільки в селі немає жодного проповідника, він – єдина духовна особа й таким чином – головна фігура тут. – Він урочисто заступає своє місце і гортає свою книгу гімнів, ніби шукаючи, кілька разів кашляє й, нарешті, каже: «На славу мого духу. Номер 358!», повторюючи після короткої паузи «358!». На мить запанувала тиша, а потім він починає співати голосом Стентора²³³. Та й інші також не ухиляються, як це роблять сьогодні багато з тих, в кого молода кров та старі серця, котрі не варті чути голос Божий; тут 50 горлянок заволали так енергійно й сильно, як ніби треба було <С. 179> зруйнувати Єрихонські стіни²³⁴ або примусити до втечі мідіанітів. Вони співають свіжими, повними легенями, хоч правда, що між С і А є багато висхідних і низхідних тонів, і вдвічі більше С, як було в той час, але без зупинки до кінця. – Кілька хвилин, щоб відновити дихання, а потім, перед проповіддю йде пісня «Любий Ісусе, ми з тобою! Номер 86» – «86!» – Кантор міг би й поберегти себе від оголошення цього номера, бо тоді кожен «охенке» <Ohenke, жонатий чоловік>, а також кожна «мухенка», більшість із них, знали «Любого Ісуса» на пам'ять від «А» до «Я». У ті давні часи багато простих, побожних умів намагалися вгамувати свій духовний голод за допомогою збірки гімнів, й тому були в цьому кращими, ніж більшість сучасних парафіян. – Та хормейстер знає свій обов'язок і знову називає номер – «86», та таким гучним голосом, що це

почув би у своїй хаті й зрозумів сусід з третього двора від школи, якби залишився вдома (Примітка: Навіть сьогодні, у 1913 році, було б доцільно, якби кантори в церкві називали пісню та її номер досить голосно. Навколо завжди є старі, котрі погано чують і не можуть знайти пісню <С. 180> через надмірну скромність кантора. Навіть під час весільного обряду наречений, бува, настільки тихо шепоче «Так», що громада, яка повинна бути свідком цієї обіцянки, нічого про неї не чує. І це не правильно. К.Г.), бо вікна в Єрусалим відчинені під час молитви, як є в Даниїла в Біблії²³⁵. – Ось заспівані три куплети цієї пісні. Любий ом²³⁶ проповідник, який вже зайшов під час співу, стає до столу, де стоїть пюпітр, дістає копію своєї проповіді у синьому конверті з цукрового паперу з внутрішньої бічної кишені сюртука, й не заглядаючи до свого зошита, вітає збори апостольським привітанням: «Мир Божий тощо...». Цими словами громада запрошується припасти до ніг Ісуса, а всьому земному наказується замовкнути.

Давайте уважніше розглянемо цього чоловіка. Постать, що стоїть перед зборами, проста, але викликає повагу. Навіть на вигляд він дуже охайний. Якщо обраний ом мав велике господарство, найперше він замовляв шевцю зробити черевики «кернвенше» [Kernwensche] <С. 181> (різновид лискучої шкіри) з короткими халявами. У ці блискучі халяви були акуратно заправлені кінці штанів. На шиї в нього був довгий чорний шовковий шарф, кінчики якого спадали майже до кишень жилета, і в кожному куточку бавовною були вишиті перші літери імені власника. Про старого ома Якоба Діка, тодішнього старійшину Хортицької громади, розповідають, що в особливо урочистих випадках, наприклад на хрещення, він замінював чорний шовковий шарф на білий, що низько звисала на грудях. Коротше кажучи, наші предки знали, що на обрядах перед Всевишнім треба поставати в чистому одязі. Бо якщо ззовні хтось виглядає неохайно, то всередині в нього, як правило, ще більше безладу.

Після короткого виступу та молитви йде текст на тему «Прийдіть до Мене усі тощо...». Тепер ом простими словами зачитує дуже гарну та глибоку проповідь. У його словах тремтить щось від його <С. 182> власного почуття, що без особливих зусиль потрапляє до серця слухача. – Усі слухають, глибоко зворушені. – Тут і там матусі витирають з щоки сльозу розчулення. Зрештою, слова, які вони тут чують, йдуть з вищих вуст, так – від самого Ісуса, який запрошує через свого посередника «Прийдіть до Мене усі...». – Які близькі їм ці слова, адже це мова Ханаану²³⁷, це привабливий поклик Батька. А хто без трудів і турбот? – Так багато того, чого не має бути в житті, й що сильно обтяжує душу... Ми маємо усвідомити тягар, який покладений на нас, щоб ми могли покласти його до Його ніг; з іншого боку – взяти на себе тягар, який Він покладає на нас, бо Він лагідний, а ярмо Його легке.

Закінчується проповідь апостольським благословенням: «Благодать Господа нашого Ісуса Христа, любов Божа...». Якщо я знаходжусь у благодаті, тоді усі законні вимоги Сатани щодо моєї гріховності й недосконалості відпадають, з якої сторони б вони не виходили. Й тому я щасливий в надії, терплячий у скорботі й хочу прийти до Тебе у своїй молитві. –

<С. 183> Потім оголошуються брати і сестри у вірі з громади, які обіцяли одне одному одруження. Ім'я, по батькові, прізвище, молодик і незаміжня чи вдовець і вдова тощо. А потім: «Той, хто має щось вагоме, щоб заперечити проти подружнього союзу цих двох, повинен вчасно зробити таке заперечення». – Проповідник сідає, нахиляється до кантора й шепоче йому: «Я хотів би, щоб ви заспівали пісню «Йди за мною, життя кличе нас!». Кантор відповідає гучним шепотом: «Але я не зовсім упевнений, чи зможу я виконати мелодію. Спробую подумки». Але його впевненість зростає, він оголошує пісню й одразу ж починає співати на повну силу. – Та невпопад, а всі інші мовчать. Він пробує ще раз – тихо (так, щоб усі могли почути), але знову не пішло. Всі

далі мовчать, аж поки соліст не знаходить ключ до секрету. – Кантор подібний до тієї вдови з Євангелія, яка перемагає несправедливого суддю своєю <С. 184> стійкою впертістю. Він все не поступається, але дозволяє своєму голосу знов і знов ковзати вгору-вниз, а потім, коли «виявляє знайомі сліди», голос набирає більшої сили. Ось стара мамця починає підспівувати тремтячим голосом, а кантор, бачачи це, набирається сміливості, його голос набрякає до несамовитого реву, поки він не захоплює за собою всіх. І якщо кінцеві рими віршів не завжди підходять, вони ковтаються. А рев росте далі й далі, в ньому «дзвін мечів і скрепіння возів», і ось вже шибки у старих рамах починають тремтіти легким дзвоном. – А Господу Богу це неодмінно сподобається... –

У кінці звучить благословення й усі, зміцнені та втішені, підводяться з пофарбованих лавок. Старші батьки та матері потискають руку любому проповіднику, який не хоче залишатися на обід, дякують йому та прощаються й разом з іншими прямують до виходу. – Жіноча стаття, як слабша половина, має пріоритет. –

Коли в ту неділю останні тільки-но вийшли на вулицю й увесь рій людей був ще близько, хлопчик, який насолоджувався недільним ранком <С. 185> у полі, підбіг у дикому страху й гучно заволав: «Вовк укусив руде лоша бурої кобили Касдорфів!». Він не знав, чи загриз вовк лоша й утягнув, бо втік, щойно побачивши напад (у острів'ян немає чабана, коні вільно гуляють по степу й тільки огорожа з кущів, що проходить через увесь острів, відділяє степові пасовища від польових угідь). Це подіяло на зібрання, як електрична іскра. Зникли неквапливість і заспокоєння, бо вовк міг бути занадто небезпечним для всієї свійської худоби на острові, а скотарство в ті часи все ще залишалося основним джерелом прибутку кампнерів²³⁸. –

Всі квапливо заспішили додому, бо навіть якщо годинник ледве показував дев'ять, настав час швидко пообідати й приготуватися до бою, бо всі за

досвідом знали, що пополудні має бути полювання на вовків. А позаяк в острів'ян того часу ще залишалося крові Німрода²³⁹ більшість <С. 186> із них були охоплені чимось на кшталт бойового збудження, який міг бути вгамований лише життям вовка. Жінки поспіхом кинули свої недільні балачки й негайно заворушили руками, щоб швидко поставити на непокритий стіл простий скромний обід, тоді як те, що було чоловічої статі й могло вже ходити на двох більш-менш довгих ногах, взялося за своє: запрягати й бурчати на сестер, які вже й так захекалися, спонукаючи їх до ще більшого поспіху. Всі сіли за стіл, ложки забрязкали у загальній мисці із супом, а рибу з нього кожен учасник трапези поклав на шматок хліба перед собою. Аж ось надійшло повідомлення від шульца: «Frats no Meddach Haundke met Maunke esese Wufslsjagd – man wieda eunseje!» <плат.: «Поспішайте з обідом, сьогодні вовче полювання – знов одного бачили!» – ред.>. Тобто, скільки є чоловіків, хлопців та дівчат, усі мають прийти! Так, у той час зростаючі дочки та сини виходили на громадські сільські роботи (Scharwerken) <«робота натовпом», толока – ред.>. А сьогодні... О, сьогодні хлопчики є молодими панами, котрі <С. 187> не навчились працювати й не загартували свої м'язи. Й дужі дівчата не могли пропустити справжнього полювання на вовків – вони б пішли туди й без прямого наказу шульца. Зрештою, мова йшла про боротьбу з лютим спільним ворогом, який «на лузі ягнятко у шовковій вовні» не пощадить так само, як і найменший раппен²⁴⁰. Та одна людина нічого не вдіє зі звіром, тут треба було рухатися замкненою лавою. – А в ті часи на широких просторах ще було багато вовків, які особливо любили відвідувати острів. Широкі плавні та численні глибокі балки та яри були вкриті такими могутніми деревами й зарослі таким густим чагарником, що вовк не міг бажати кращого притулку, де б непомітно та спокійно жерти здобич зі своєю вовчою жадобою й пити кров своїх жертв. Оскільки тоді, як вже зазначалося вище, острів'яни переважно розводили овець (зерно сіяли лише для

власних потреб, бо <С. 188> нічого не продавали, а теперішня жвава торгівля зерном на той час ще не була розвинена), вовки завжди знаходили тут багато поживи. Один пастир мало що міг вдіяти проти нахабного розбійника. Кількома могутніми стрибками він досягав вівці, яка відбилася, одним укусом рвав їй горло й тягнув тремтячу тварину до найближчих чагарів.

Тим часом, поки вівчар виводив свою отару у безпечне місце й поспішав у село, грабіжник вже спокійно з'їдав свою здобич, облизував криваві лапи й, перепливши сусідню ріку, шукаючи просторів. Під час облави на вовка я навіть був свідком того, як переслідуваний звір у стрибку перекусив горло телиці й розпоров їй живіт, так що бідна тварина з диким ревом обвила свої ноги власними кишками. Слід визнати, що вовк не зміг з'їсти здобич, бо хлопці відігнали його гучними криками та махаючи палицями. Але перш ніж прибули мисливці з рушницями, його вже давно не було. Та того ж дня його застрелили у дикій лісистій балці «Хайдашен» [«Haidaschen»]²⁴¹. Проте, сьогодні це Хайдаше <С. 189> майже повністю позбавлене лісу.

Та повернемося до нашого оголошеного полювання на вовків. Юнаки та дорослі хлопчики вже на конях – моя велична, спрагла до життя армія. У той час взагалі багато їздили верхи й дехто досягав великої майстерності в цьому мистецтві. Сьогодні це стало більше, як мода. –

Старших чоловіків, котрі з'явилися без рушниць, дівчат і маленьких хлопчиків, які вже мають спритні ноги, сильні голоси та добрі легені, прийшло вдосталь; вони озброєні кийками та брязкальцями. Як завжди в таких випадках, місцем зустрічі є двір Якоба Геппнера, який був головнокомандувачем цією армією у всіх вовчих гонитвах. Шульц та два його помічники теж там. Дома насправді залишилися тільки літні люди, хворі, жінки та маленькі діти.

Величезні вовчі тенета з палями покладені на віз. Ці тенета, щільно зав'язані так званим «марлінгом», були власністю громади й <С. 190>

зберігалися в Геппнерів. Був необхідний особливо пильний догляд, щоб не допустити їх знищення гризунами. Згодом, коли на острові вже не було вовків та овець, вовчі тенета були розплутані й усі господарі острова протягом багатьох років мали з неї верети для мішків. – Геппнер, Шульц та два його помічники обговорили план компанії. «Будьте особливо обережні з вітром, що тільки-но піднявся, щоб вовк не почув запаху мисливців. Тож полюйте проти вітру, від низовини до височини. Вовчі тенета мають бути встановлені за чагарниковою огорожею, що відокремлює вільне кінське пасовище від ланів, поряд із Генералслехте [Generalslechte]. Погоничам не дозволяється затримуватись, але хай діють з усією необхідною передбачливістю та обережністю, бо, ймовірно, ми маємо справу зі старим знайомим з родини Ізегрімів [Isegrims]²⁴², якому дали прізвисько «Розумник», бо йому неодноразово вдавалося уникнути погоні острів'ян, перепливши ріку в потаємному місці».

У будь-якому випадку тепер <С. 191> він прийшов по свою недільну печеню з Розенгартського боку²⁴³. – Поспіхом, але обережно й тихо, всі займають призначені їм пости. Незначне хвилювання особливо помітне в молодшого елементу. Але навіть у багатьох старих людей прокидається мисливський азарт, який у той час ще не зараховувався до семи смертних гріхів. Вовчі тенета, в які зараз намагатимуться загнати вовка, встановлені. Справжні мисливці зі своїми рушницями лежать за 40-50 кроків один від одного у рові, що проходить між огорожею й тенетами. Кожен зі стрільців точно знає своїх сусідів, яка рушниця в них, заряджена вона кулею чи оленячим дробом, дрібним дробом чи грубим шротом. Я. Геппнер після ретельного обмірковування призначив кожному своє місце. З досвіду він також знає, що вовк спробує переплисти <Дніпро> біля Генералслехт. – Тому – «ти, Франц Леткеманн, йди з мисливцем у маленьку балку перед нашими тенетами; якщо сірий над

маленькою балкою вийде з низовини <С. 192>, а потім його помітять інші, й вершники позаду нього будуть вже у ній, то він не намагатиметься прокрастися за старою звичкою балками, то будьте там на місці. Але переконайтеся, що він не уникне вашої кулі». –

«Тепер усі стережіться! Перш за все – повний спокій – і відкриті очі!» Заєць, відчувши небезпеку, сідає на задні лапи, гострить вуха і слухає; вовк навпаки – як помічає мисливця, негайно змінює свій курс на повній швидкості. –

Після важкого маршу, який вичавив з їхніх пор багато крапель поту, погоничі досягли низовини й знову вишикувалися. Між кожними трьома пішими – один вершник, щоб триматися в лінію на багатьох низинах та узвишсях. – Вершникам сказано: «Як тільки ви побачите вовка, вам слід негайно гнати його, щоб він не зміг дістатися берега ріки та врятуватися у Розенгарті». – «А тепер – уперед!» – Супроводжувана криком, тріском і виттям, лінія погоничів починає стрімко просуватися. Галас такий, ніби всі рикаючі <С. 193> духи лісу були звільнені й тепер тут зустрілися. Кожен з юних героїв намагається перевершити інших у силі легень. Тут і там час від часу один одному кричать: «Es he aub do seene?» – «N-e-e!!!» <плат. «Бачив його?» – Н-і-і!!!>. Лінія штормом проходить крізь підлісок – жодного сліду вовка досі немає. – На відкритих галявинах сонце пече й стає дедалі гарячіше. Язик висувається з рота, але ніхто не помічає виснаження, всі охоплені мисливським азартом і це дозволяє забути все інше. – Та тривалість приносить тягар. – У погано озброєних піших менше сміливості пірнати у гущавину балок, оскільки вони можуть будь-якої миті зіткнутися з вовком. Деякі залишаються позаду або намагаються обійти зарослі ділянки. Вершникам важко тримати лінію; знов і знов вони сходяться у групи, що дає вовкові прекрасну можливість прорватися. Лунають різкі слова, чути бурчання у відповідь.

<С. 194> Більша частина передбаченого маршруту вже пройдена, та вовка досі нема й сліду. – Настрій стає досить дратівливим і пригніченим. Звісно, ще залишається Рейлегте – місце, яке особливо подобається вовкам, – але втомлені починають зневірюватися. Вершники закликають піхоту відновити свій запал – і стукіт, виття та крики лунають з новою силою. А друг Ізегрім і справді вибрав м'якеньке місце в Рейлегте, розташоване у найгустішому чагарнику, розтягнувся й лежить-відпочиває тут, у прохолодній тіні дубів. В його вовчий пам'яті мрійливо пропливають його останні героїчні вчинки. У нього в горлянці все ще є трохи присмаку вкушеного лошати, й тепер він думає про те, як тварина, поранена вранці, вночі лежатиме в траві поряд із матір'ю, вже достатньо слабка та хвора. Кобила й далі буде пастися, й він майже впевнений у своїй здобичі. «Спочатку горло перегризти. – Звісно, ж кобила одразу прибіжить на крик свого малюка. Я швидко ухилюся, бо <С. 195> один удар копитами може проломити мій старий вовчий череп – і тоді прощай веселе мандрівне життя! – Навіть не знаю, де мій брат так довго гуляє. Минулого разу він отримав пару шматків картечі собі в шкіру, а щоб вилікуватись, він пішов на кілька днів у віддалені села, де менше хороших стрільців, а коли вони й з'являються, то стріляють хіба що горобиним дробом, що не є небезпечним для нашого виду. Й він ще не повернувся, не відповів на мій вий тієї ночі, коли ми домовлялися про зустріч. – Але зараз я хочу трохи поспати, можливо мій буркітливий живіт заспокоїться до ночі, коли отримає начинку на вечерю. Але що це там??» «Холла! Гаряче! Вовк-вовк-вовк!» – «Я так і думав. Тільки-но вкусиш дурну тварину, знову починають цькувати. – Ну, це ще не увесь вечір. – Як відчуваю, я, мабуть, відрізаний від Дніпра, тому мені доведеться трохи почекати, поки погоничі не залізуть у кущі, а потім обережно прокрадуся й вийду на відкрите поле, перш ніж <С. 196> вершники мене помітять». – Так, настав час, старий грішнику Ізегрім, якщо хочеш утекти, збирайся швидше! – Та

його вже побачили. І вже хтось щосили кричить: «Там, там – по той бік балки – вовк!» «Гей! Ура! Там! Уперед!» – І вершники погналися за ним. Незабаром уся лінія розпалася. Всі біжать услід за вершниками, наче дикі гуси, що утворюють клин в осінньому польоті. Вовк давно зник з очей піших й кинувся далі, перетинаючи Плавні. Поки що він тримав курс над балками, бо намагався прорватися до Генералслегте, щоб досягти Дніпра та переплисти до Розенгарта. Та цього разу Розумник не врахував ома Геппнера. Ось уже він у кількох кроках від останньої балки, яка має сховати та врятувати його; аж ось – хмаринка блакитного диму, різкий вибух – й Ізегрім отримує в груди пекучий удар. Він швидко змінює напрямок управо, щоб досягти густого піщаного чагарнику, та постріл сповістив інших мисливців: «Стережіться! Вовк іде!» Вони давно вже прокралися з рову й просунули рушничні стволи крізь кущі та чекають у напруженому <С. 197> хвилюванні. – Ось він! – Бах! Бах! Бах! – стріляють рушніці одна за одною. – Ще мить, й Ізегрім – Старий, Розумник, Хитрун – хитається й падає, випускаючи свою грішну вовчу душу. – Так, «гличик ходє до криниці, доки не трісне». Цього разу він прорахувався. Вершники, звісно, перші з мисливців опиняються на місці й оточують вовка. Та невдовзі прибігають і залиті потом погоничі. Більшість із них з бурчанням несуть чоботи в руках, щоб легше йшлося, інші кинули палиці, треті загубили капелюх – всі хочуть швидше дістатися до полеглого ворога. Потім приходить ще хтось і дає йому копняка у відплату за весь пролитий піт і за поранені ноги. Вони не можуть стриматися від ударів і зловтіхи, коли біля ніг лежить крадій їхніх овець та птиці. Для тих, хто не брав участі у подібному полюванні, такі манери й вислови можуть здатися брутальними, але той, хто був свідком такої гонитви за вовком, не здивується. Кожному потрібен певний час, щоб поділитися своєю часткою успіху з іншими, бо зрештою ця подія має дуже велике значення для господарчого добробуту <С. 198> острова та його мешканців.

Всі готуються до від'їзду. Сонце вже схиляється на захід; ще година, й настане вечір. Вбитого вовка кладуть у віз, щоб урочисто привезти в село. Жоден римський цезар під час свого помпезного в'їзду до прикрашеного квітами Риму після великих перемог не відчував такої переможної радості, як мешканці острова, коли вони повертаються з успішного полювання на вовка. Вовчі тенета довжиною багато сажнів знов обережно згортають і кладуть на Геппнерів віз. Цього разу вони були зайвими, та я знаю інший випадок, коли в них потрапив великий вовк. Нажаль, мисливці не змогли зробити постріл через те, що зграя гончих собак із диким гавкотом оточила полоненого грабіжника, тому вовку вдалося прогризти й порвати тенета. Але інші можуть згадати й такі випадки, коли сітка насправді витримувала.

Ну, досить – це була насичена подіями неділя. Чи не так, шановний читачу?

Гарроу, Онтаріо, 20 березня 1933 року. К.К. Гільдебранд.

<С. 199> На звороті сторінки – подвір'я моїх любих батьків, де я, Корнеліус Гільдебранд, народився в 1833 році, 9 січня, де я провів дитинство до 1848 року. По закінченні цього часу, на моє прохання я розпочав навчання, щоб стати годинниковим майстром у годинникаря Герхарда Гамма в Хортиці протягом п'яти років. П'ять років минули в повній гармонії з господарем та його родиною. Дякую Тобі, Боже, сьогодні за Твою доброту. Час мого життя, в якому я плавав «немов той пливак простягає руки, щоб плисти» (Ісая 25).

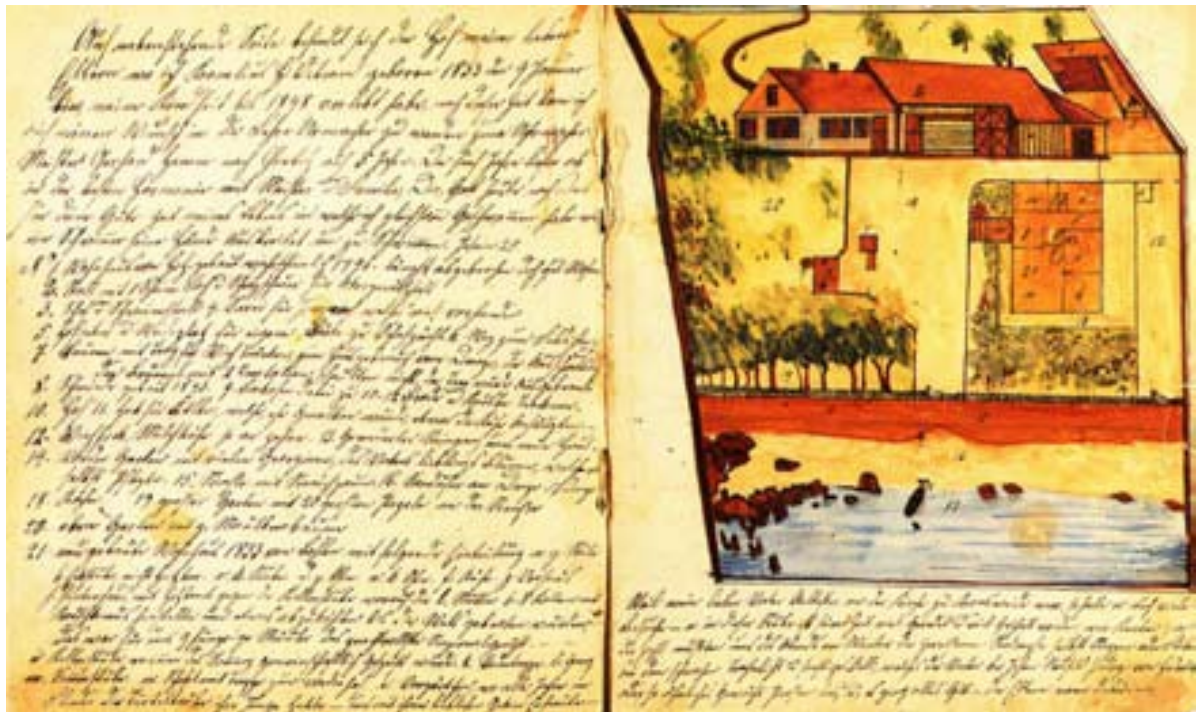
1. Дерев'яний будинок, імовірно, зведений у 1796 році, давно знесений, але жити <в ньому було> добре.

2. Конюшня з 1 сараєм, сіновалом та навісом для сільськогосподарського реманенту.

3. Хлів для овець і свиней.

4. Сарай для молодняка великої рогатої худоби, якого багато.

5. Селянське поле та пасовище для власних баранів і вівчарства.
6. Шлях до поля.
7. Криниця з коритом для худоби, а для побутових потреб достатньо набрати два глеки з Дніпра.
8. Кузня, побудована у 1843 році.
9. Духовка на 10–12 хлібин та для «крусті».
10. Двір.
11. Огорожа для телят, які смоктали корів, перед тим, як тих доїли.
12. Скотарня; молочних корів близько десяти.
13. Цегляний під'їзд навколо будинку.
14. Палісадник з багатьма жоржинами – улюбленими квітами батька, які він доглядав сам.
15. Вулиця з парканом.

План садиби родини Гільдебрандів у 1830–1840 рр. Малюнок К. Гільдебранда з рукопису «Наш життєпис», С. 199–200. Репродукція за виданням: A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp. 1851–1880. Translated and edited, with an Introduction and Analysis, by Harvey L. Dyck. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 1991. 456 p.

16. Піщаний берег Дніпра.
17. Дніпро.
18. Човен.
19. Великий сад з 20 великими тополями вздовж вулиці.
20. Верхній сад з великими шовковицями.
21. Новий дім, збудований у 1833 році з брусів, такого планування: а. В. <велика> кімната. b. Кутова, не опалювана кімната. с. М. <маленька> кімната. d. В. <велика> піч. е. М. <маленька> кухня. g. Передпокій. h. Задня будівля з дерев'яною лавкою проти льоху, на якій люба мама ставила шість-вісім чаш²⁴⁴ з грушевим узваром²⁴⁵, щоб вони трохи охололи, поки смажиться сом. Для нас, дев'яти голодних ротів, це була найпрекрасніша національна страва. – і. Підвальна кімната, де влітку завжди була спільна трапеза. k. Сходи на горище. l. Коридор. m. Літня кімната. n. Ганок зі сходами до переднього двору. і. Маленький палісадник, де щороку горлиця висиджувала в бузку свою малечу – й радувала своїм чудовим туркотінням.

<С. 200> <з планом щойно описаного двору>. Оскільки мій дорогий батько був старійшиною церкви у Кронцвейде, в нього було багато відвідувачів – і в цій кімнаті свого часу багато було сказано й зроблено. Нам, чотирьом хлопцям, доводилося ввечері взимку самим собі зашивати або латати порвані панчохи при слабкому світлі риб'ячого жиру та інших джерел, які батько брав у Йогана Нойфельда, Айнлаге, – такі, як плющ, чи якась подібна рослинна олія – і все було добре, бо батьки були з нами.

<С. 201> <з трьома світлинами> <зверху>: Син Петер Гільдебранд та його родина. <ліворуч>: Щасливі ті, хто боїться Господа й ходить Його дорогами! Ви будете харчуватися роботою своїх рук і у вас все буде в порядку. <праворуч>:

1. Петер Гільдебранд

2. Фрау Зузанна
3. Син Генріх
4. Дочка Анна
5. Дочка Катарина
6. Син Якоб
7. Син Герхард
8. Син Корнеліус
9. Сина Петера нема на світліні.

<внизу, ліворуч>: Твоя дружина буде як плодовита лоза у твоєму домі, а твої діти, як оливкові гілки навколо твого столу. Ось так благословен той, хто боїться Господа. <внизу, праворуч>: Вони йдуть і плачуть, і приносять благородне насіння; й приходять з радістю, й приносять снопи свої.

<С. 202> <з трьома світлинами> <зверху, ліворуч>. Онуки

1. Онук Корн. Гільдебранд
2. Герхард Р. Гільдебранд
3. Якоб Пет. Гільдебранд
4. Корн. Якоб Дік

<зверху, праворуч> Янгол, що викупив мене від усякого зла, благослови хлопців.

К.Г.

<посередині, ліворуч> Нижче – будинок, розташований у господарстві Йогана Гільдебранда, острів Хортиця, де колись, з 1794 по 1840 рік, господарювали мої дідусь і бабуся. Батька мами звали Якоб Фрізен, Альт-Кронцвейде.

<посередині, праворуч>

1. Ліда Завялова
2. Онука Нета Пріс

3. Дідусь К. Гільдебранд

4. Онуча Анна П. Гільдебранд

5. Анюта Проценко

Знято онуком К. Гільдебрандом у батьківському саду, в 1911 році.

<унизу, ліворуч> Фрізен з Альт-Кронцвейде, мати моєї матері. К.

<унизу, праворуч> Будинок мого батька, Якоба Гільдебранда, побудований на землі його батька, Петера Гільдебранда, на острові Хортиця, де також жили мої батьки, а пізніше бабуса й дідусь Петер Гільдебранд, до смерті мого діда, названого Петера Гільдебранда, у 1849 році, коли йому було 96 років. Бабуса переїхала до свого сина Йогана Фрізена. Вона – друга дружина П. Гільд, ця моя бабуса Аганета Фрізен.

<С. 203> **<з двома світлинами>** <зверху праворуч> Сімейна світлина близько 1880 року.

1. Корн. Гільдебранд, 47 років.

2. Анна Г., дружина, 44.

3. Анна, 14.

4. Петер, 14.

5. Аганета, 12.

6. Марія, 10.

7. Елізабет, 7.

8. Корнеліус Другий, 5.

21 вересня 1899 року помер старший син Якоб.

Петер помер 17 травня 1912 р.

Аганета померла 4 лютого 1912 р.

<унизу> Сад з вуликами, що належить Петеру Коопу, Острів Хортиця, 1912 р. У цьому бджолиному саду, яким на той час володів дід П. Кооп – Якоб Вібе, під час глибокого копання були знайдені дві розірвані гармати: одна з

чавуну, а друга – з <кольорового> металу. Метал продали у Харкові, а залізо обміняли на сливи. Жерло або отвір приблизно 5 дюймів у діаметрі, вага кожної приблизно 3 фунти <це вірогідно – описка автора; імовірноше – 30 фунтів>. Досліджуючи далі, більше нічого не знайшли; хто знає – на кого був націлений останній постріл, коли вони були в російському війську.

<Арк. 204> <з двома світлинами> <зверху, ліворуч>

Онучка Анна Дік

Онук Мартін Якоб Дік

«Нехай маленькі діти приходять до Мене й не заважайте їм, бо таких є Царство Небесне».

<внизу, ліворуч> Будинок лісника у лісі на острові Хортиці. Корнеліус Гільдебранд поруч із тачанкою у 1912 році, коли йому було 80 років.

<С. 205> <з трьома світлинами> <зверху, праворуч> Дід К.Г. з онукою А.П. на Розентальській дамбі²⁴⁶ яка захищає від весняної повені на Дніпрі, що шкодить селу. «Господня земля й що наповнює її, земля й те, що живе на ній».

<посередині, ліворуч> Господь Своєю смертю вбив мою смерть. Тож я впевнено відпочиваю, поки ранок не засяє. Моя душа звертається до Бога, який мені допомагає.

<посередині, праворуч> Пам'ятник батьків на острові Хортиці. Мати померла у 1860 році. Батько помер у 1867 році.

<внизу, ліворуч> Меморіал мого прадіда переселенця Якоба Геппнера на острові Хортиця, встановлений хортицькими та молочанськими братами²⁴⁷.

<С. 206> <з двома світлинами> <зверху> «Навчи нас лічити отак наші дні, щоб ми набули серце мудре». «Ти дав мені дні, як п'яді. Й вік мій ніщо перед Тобою».

<посередині, праворуч> Катаріна П. Гільдебранд.

«Господь мій – пастир мій, я ні в чому не буду нужденний».

«Ти умастив єлеєм голову мою; чаша моя наповнена».

<унизу> Якоб і Герхард П. Гільдебранди, майбутні учні, навантажені мудрими книгами на спині.

Господи, де вони колись їстимуть свій хліб? «Якщо в мене є лише Ти, я нічого не питаю про небо й землю».

<внизу, праворуч> «Він велить рости траві для худоби та посівам на благо людині».

Примітки:

¹ Одна верста – 1066,9 м, 12 верст – майже 13 км. Острів Хортиця – найбільший на Дніпрі. В наш час відстань між його крайніми північною та південною точками по прямій сягає приблизно 11,3 км, якщо ж виміряти по гребеню острова – близько 12 км. Довжина Хортиці дещо зменшилася у ХХ ст. після будівництва Дніпрогесу (1932) коса довжиною бл. 650 м, що з'єднувала скелі Стови з островом, поступово розмивалася, а з побудовою Каховської ГЕС у 1950 рр. її залишки були затоплені.

² Айнлаге (нім. Einlage, плат. Enloag, укр. Кічкас) – менонітське село Хортицької колонії, засноване у 1789 р. поряд із зимівником запорожця Матвія Шутя (Дворяненка) [1, с. 36; 2, с. 171]. Розташовувалося на правому березі Дніпра, північніше о. Хортиці [3]. Затоплене Запорізьким водосховищем у 1931 р., після будівництва Дніпрогесу. Залишки села Айнлаге сьогодні знаходяться на дні водосховища між його правим берегом та островом Сагайдачного, за 0,77 км на північ від греблі [4].

³ Нижня Хортиця (нім. Niederchortitz (Nieder-Chortitza), плат. Nie Gortits) – менонітське село Хортицької колонії, засноване у 1803 р., покинуте менонітами у 1943 р. [5, с. 123; 6, с. 173]. Нині село Запорізького району Запорізької області. Розташоване проти південного кінця о. Хортиці, на лівому березі правого допливу Дніпра – р. Нижня Хортиця, біля гирла останньої [3].

⁴ Мається на увазі розташування урочищ на острові, форма якого порівняна з людиною.

⁵ Шпітце (нім. Spitze – Шпиль) або хохес Тор (нім. hohes Thor – Високі Ворота) – група з трьох скель (Диван Цариці (Крісло Катерини), Середній та Похилий), що мають українську назву Стови [7, с. 8–11]. В даному разі йдеться про «ворота» між Диваном Цариці та Середнім Стовом. До будівництва Дніпрогесу Стови з'єднувалися з Хортицею піщаною косою (див. прим. 1, і

були найпівнічнішою точкою великого острова. Саме тут, а не біля скелі Верхня Голова, як тепер, Дніпро розділявся на Новий (лівий, східний рукав) та Старий (правий, західний рукав) [3]. Сьогодні Стовпи мають вигляд острівців, розташованих між Хортицею та Дніпрогесом.

⁶...Дніпро розділяється надвоє – К. Гільдебранд у своєму рукописі називає Дніпро – Dnepr. Менонітська (платська, нижньонімецька) назва ріки – Nippra [8, с. 38]. Назви рукавів Дніпра, що омивають острів Хортицю, не згадані в рукописі К. Гільдебранда, хоча вони відомі. Певно, зважаючи на ширину, лівий, східний рукав Дніпра меноніти називали Великим (нім. grossen Dnjepr), а правий, західний – Малим (нім. kleinen Dnjepr) [6, с. 80].

⁷ Айнлагіше Кампе (нім. die Einlagsche Kampe; Айнлагський Кампе) – мається на увазі розташоване на північ від Хортиці, подібне до острову трикутної форми правобережне урочище Кічкаський Степок (Kleine Steppe (нім. – Маленький Степок) або Kromm (плат. – Поворіт). Цей утворений крутим вигином Дніпра мис із північно-східного та південно-східного боків був оточений річкою, із західного – глибокою долиною Старий Кічкас [1, с. 36; 3]. Зі створенням Запорізького водосховища незатопленим лишилася найвища ділянка Кічкаського Степку – сучасний острів Сагайдачного, розташований за 1,9 км на північний схід від греблі Дніпрогесу.

Слово «Кампе», в даному випадку, імовірно, означає острів. Цей топонім, як і кілька інших, був принесений менонітами в Україну з Західної Пруссії. Приставку «Кампе» у XVIII ст. мали назви багатьох низовинних, оточених каналами й дамбами острівців у дельті Вісли, котрі утворювалися після дренавання, яке проводили там меноніти [6, с. 80; 9; 10, с. 313].

⁸ Кетельглед-Штайн (Kätelgled-Stein) – ймовірно, скеля, котра має українську назву Совутина, що походить від імені запорозького козака Совути, який жив у розташованій поряд однойменній балці у XVIII ст. [7, с. 56–58]. У

першій половині XX ст. частина скелі була знищена кар'єром, а на залишках встановлені опори високовольтної лінії електропередачі [11]. Менонітська назва скелі «Kätelgled», можливо, походить від нідерландських слів «ketel» – казан та «glad» – гладкий, слизький. Походження цієї назви нам поки невідоме.

⁹ Вайдлегтштайн (нім. Weidlegtstein – Скеля Вербової балки). Назва пояснюється тим, що на південь від неї знаходиться балка Вербова. Сьогодні на цю скелю спирається одна з арок мосту ім. Б.М. Преображенського. Українська назва скелі – Ушвива, Вошива. Я.П. Новицький пояснює її тим, що поросла лишаем та мохом поверхня скелі у спекотні літні дні схожа на об'їдену паразитами лисину [7, с. 58].

¹⁰ Село Острів Хортиця (нім. Insel Chortitza, плат. Kaump), засноване у 1789 р. [5, с. 123]. У 1860 рр. воно займало узбережжя Нового Дніпра довжиною приблизно 1,8 км від гирла балки Мала Вербова до південно-східного кінця сучасної вулиці Садівництва Хортиця [3]. У 1859 р. кількість мешканців села дорівнювала 395 осіб, у 1885 – 452, у 1897 – 205 [12, с. 176]. У 1916 р. меноніти були змушені продати острів місту Олександрівську [13, с. 110–112]. Сьогодні вся територія острова адміністративно належить до Вознесенівського району міста Запоріжжя. Пам'ять про менонітське село зберігається в неофіційній назві «Колонка», яку носять будинки по вул. Садівництва Хортиця.

¹¹ Швайнхок (плат. Schweinhock – Свиняча загорода (або гай)). Українського відповідника цей топонім не має. Урочище знаходилося на узбережжі Нового Дніпра, на південний схід від околиці села Острів Хортиця. Точно локалізувати його поки не маємо змоги.

¹² Хенгстхюгель (нім. Hengsthügel – Пагорб жеребця). Українського відповідника цей топонім не має. Цілком гіпотетично локалізуємо це урочище на узбережжі Нового Дніпра, у районі балки Корнієва та вул. Овочівників, де на краю острівного плато знаходиться узвишшя.

¹³ Кіршенгартен (нім. Kirschengarten – Вишневий Сад). Українського відповідника цей топонім не має. Відомо, що цей сад був створений у 1780 рр. за велінням тодішнього власника Хортиці – князя Г.О. Потьомкіна. За переказами, записаними у XIX ст. Д.І. Яворницьким та Я.П. Новицьким, меноніти по прибуттю на острів застали тут великий молодий сад, який називали «Потьомкінським» або «Царським». Він знаходився у підвищеній південно-східній частині острова [7, с. 21–22; 14, с. 217]. Журнал «Северный архив» у 1823 р. повідомляв: «В конце острова был некогда заложен для Князя Потемкина сад; но ныне нет никаких уже онаго признаков, кроме рва вокруг окопанного, уцелевшия деревья Меннонисты перенесли в сады свои» [15, с. 206]. На «Плане дачи колонии Хортицы...» 1867 р. залишки саду показані, як «выгон чистый с отдельно стоящими фруктовыми деревьями», котрий на півночі починається у районі балок Энц лехт та Корніше лехт і продовжувався до плавнів [3].

¹⁴ Бютендік (Butendick) – назва, вочевидь, походить від нідерландського слова Buitendijk, де «Buiten» – це «Зовнішня», а «dijk» – «дамба». Українського відповідника цей топонім не має. Урочище Butendick знаходилося на узбережжі Нового Дніпра, у плавневій частині острова Хортиці, аж до південного краю останнього. За словами Д.Г. Ремпеля, південна низовина Bütendick (так у цього автора – ред.) знаходиться зліва від Вишневого саду Потьомкіна. Тут «...молодь села Нижня Хортиця проводила свій Травневий фестиваль, а також інші весняні та осінні прогулянки. Це місце було типовим для південних степових плавнів – районів, густо зарослих дубом, в'язом, буком, липою, тополею та вербою, з сінними галявинами та неглибокими застійними озерами. Вузька протока сполучала цю низовину зі східним рукавом Дніпра, протилежним частині Нижньої Хортиці» [10, с. 48, 164–165].

¹⁵ Штайлес Уфер (нім. Steiles Ufer – Крутий Берег) – очевидно, крутий схил острівного плато на краю плавнів у районі сучасної вулиці Овочівників та балки Глиняної, тобто та «высокая и обрывистая часть острова», що про неї казав Я.П. Новицький [7, с. 65]. Українського відповідника топонім Штайлес Уфер не має.

¹⁶ Плавні (Plawni) – в даному разі К. Гільдебранд використовує українське слово. Н.Я. Крюкер повідомляє про хортицькі плавні наступне: «Позаяк острів Хортиця був доволі великим, а село – дуже маленьким, Хортицьке поселення (колонія – ред.) спочатку зарезервувало собі значну частину лісу в нижній частині острова для використання всією громадою. У складі цього резервату була невелика ділянка луків. Утруднений доступ до цього резервату для більшості сіл колонії, а також крадіжки та проникнення туди сторонніх осіб, з часом призвели до продажу цієї частини місцевим селянам. Це зробило їх одними з найбільших власників землі... бо кожен селянин (села Острів Хортиця – ред.) володів понад 170 акрами» [5, с. 47].

¹⁷ Хоелегт (плат. Heulegt – Сінна балка) – балка, українська назва якої – Музичина. Судячи з будови, цей топонім відантропонімічний, тобто, імовірно, походить від прізвища (прізвиська) «Музика». Проте, а ні Я.П. Новицький, а ні Д.І. Яворницький не згадують таку особу. В історії менонітів балка Музичина (Heulegt) пам'ятна тим, що влітку 1789 р. тут відбулася перша ночівля колоністів на острові та їхня зустріч із запорожцем Матвієм Шутем (Дворяненьком). У 1891 р. за розпорядженням земського начальника Г.Т. Гаркушевського силами місцевих менонітів поряд із балкою було встановлено пам'ятного дерев'яного хреста на честь козацької церкви, котра нібито там стояла [2, с. 171; 7, с. 72; 14, с. 220].

¹⁸ Ферлегт (плат. Fehrlegt – Поромна балка) – балка, де у XIX – початку XX ст. знаходився поромний перевіз через Старий Дніпро. Згідно «Плану дачи

колонии Хортицы...» 1867 р. тут знаходився будинок поромника з присадибною ділянкою [3]. Я.П. Новицький не згадує назву балки [7, с. 72]. Так само не називає топоніма Д.І. Яворницький, згадуючи тільки «место переправы (Ueberfahrt)» [14, с. 202].

¹⁹ Борелегт (лат. Borelegt – Кринична (Джерельна) балка) – балка, українська назва якої – Громушина (Громушині роздори). Остання походить від прізвиська запорожця Громухи, який жив там у XVIII ст. Я.П. Новицький повідомляє: «В этой отлогой балке два ключа, один из которых, затененный деревьями, орошает живописную лужайку, всегда зеленую, всегда покрытую цветами трилистника и незабудок... Второй ключ на вершине балки. В 1880–90 годах, заботами меннонитов, он был углублен, обложен камнями; вода его привлекала проезжих и прохожих» [7, с. 69–70].

²⁰ Штраухлегт (лат. Strauchlegt – Чагарникова балка) – балка, українська назва якої – Каракайка. Вона походить від прізвиська запорожця Каракая, котрий жив там у XVIII ст. [7, с. 69; 14, с. 203, 214].

²¹ Генералслегт (Generallegt; Генеральська балка) – балка, яка носить ідентичну українську назву – Генеральська, Генералка. За словами респондентів Я.П. Новицького, дідів Бугайди та Горянця, які посилалися на перекази, що їх чули в молодості, «сюда наведывался и проживал «в казенной хате» какой-то генерал, почему и балка получила такое прозвище». Я.П. Новицький припускає, що цей переказ належить до часів російсько-турецької війни 1735-39 рр. [7, с. 40, 67–69].

²² Ворфельд (нім. Vorfeld – Переднє поле). Українського відповідника цей топонім не має. На «Плане дачи колонии Хортицы...» 1867 р. рілля, яку можна пов'язати з Vorfeld, розташована між балками Генераллехт (Генералка) та Рійлехт (Широка) на західному схилі острова й доходить аж до верхів'їв балок його східного схилу [3].

²³ Рейлеґт (лат. Rehlegt – Косулина (Оленяча) балка) – балка, українська назва якої – Широка [7, с. 67].

²⁴ Гінтерфельд (нім. Hintenfeld – Заднє поле). Українського відповідника топонім не має. На «Плане дачи колонии Хортицы...» 1867 р. рілля, яку можна пов'язати з Hintenfeld, займає весь західний схил острова між балками Корнишелехт і Рійлехт [3].

²⁵ Корнієн (Kormien, можливо – Kornien) – урочище, яке, вочевидь, відповідає балці Корнишелехт, позначеній на «Плане дачи колонии Хортицы...» 1867 р. [3]. У Я.П. Новицького вона носить назву – урочище Корнетівщина, у Д.І. Яворницького – Корнійчиха [7, с. 41, 67; 14, с. 203]. Топонім Kormien (Kornien), імовірно, походить від німецького слова Korn (зерно, жито). Отже, назву цього урочища (балки) можна перекласти, як «Зернова» або «Житня».

²⁶ Плавні (Plawni) – згідно «Плану дачи колонии Хортицы...» 1867 р. всі озера плавневої частини Хортиці мають вигляд простягнутих у меридіональному напрямку (за течією Дніпра) видовжених водойм різної величини. Жодне з них не з'єднується з Дніпром [3]. Внаслідок створення Каховського водосховища і підняття рівня води у районі Хортиці на понад 2 м (1956 р.), площа озер істотно збільшилася, майже всі вони з'єдналися протоками між собою та обома руслами ріки [16].

²⁷ Ланге Ваттер (лат. lange Watter – Довга вода (у цьому випадку – Довге озеро). На «Плане дачи колонии Хортицы...» 1867 р. у північно-західній частині Хортицьких плавнів показане озеро Грос Ланге воде (Велика Довга вода) [3]. Його українська назва – Прогній [7, с. 214; 14, с. 41].

²⁸ Штайнерваттер (лат. Steinerwatter – Кам'яна вода (у даному випадку – Кам'яне озеро). Одне озеро Штейне воде показане на «Плане дачи колонии Хортицы...» 1867 р. у північно-західній частині Хортицьких плавнів, на схід від Грос Ланге воде [4]. К. Гільдебранд згадує «Великий та Маленький»

Steinerwatter, які очевидно, відповідають озерам Велика та Мала Домаха на схемі острова Я.П. Новицького [7, с. 41]. На сучасній карті (2005 р.) в цьому районі позначене озеро Кам'яне [16]. Як і менонітська, ця назва пояснюється тим, що на його берегах є значні виходи граніту.

²⁹ 18 повноземельних господарств – при переселенні в Україну кожній менонітській родині надавався «повний» земельний наділ розміром у 65 десятин (71 га) [17, с. 116, 153]. Як наприкінці XVIII ст., так і через 100 років, у селі Острів Хортиця було 18 «повних» господарств, 18 «господарів». Як пояснював Д.І. Яворницькому острів-хортицький вчитель Я.Я. Купп, «хозяевами у нас называются те, которые имеют, кроме домов и дворов, еще землю; земля – самое главное, и без нее хоть имей и дом, и двор, и скот, а хозяином не будешь считаться; безземельные – вот как у нас такие называются... У нас пока жив отец, он не делит своей земли между сыновьями; в случае же его смерти, вся земля поступает старшему сыну, а остальные сыновья довольствуются деньгами, скотом и разным движимым имуществом, которое оставил им отец. Бывает, что и эти сыновья получают землю от отца, но такая земля приобретается самим отцом где-нибудь на стороне» [14, с. 212].

³⁰ Батьківський дім був четвертим з північного кінця – дім Гільдебрандів не зберігся до нашого часу. Використовуючи «План дачи колонии Хортицы...» 1867 р., можна визначити, що двір цієї родини знаходився в районі сучасного театру «Vie» по вул. Наукового містечка [3].

³¹ Велика кімната – вітальня, платською мовою – Grootestow [10, с. 298].

³² Літня кімната – платською мовою – Sommastow, кімната у задній частині житла, яка зазвичай була зайнята молодятами, або здавалася в оренду [10, с. 300].

³³ Хофакер (нім. Hofacker) – селянське поле, велика присадибна ділянка.

³⁴ ...до самого верху гори – мається на увазі крутий схил, що підіймається на острівне плато.

³⁵ Borstan (так у тексті К. Гільдебранда), або Bastan – баштан, поле для кавунів та гарбузів – українське слово тюркського походження, що увійшло в мову менонітів [10, с. 297].

³⁶ Simlanki (варіант – Semlin) – Землянка, будівля із заглибленою у ґрунт долівкою, розповсюджена у корінного населення Півдня України – запорозьких козаків та ногайців. Українське слово, що увійшло в мову менонітів [18].

³⁷ Зандхакен (Sandhacken) – у цьому слові частка «Sand» означає «пісок», а «hacken» – гак. Вірогідно, маються на увазі так звані «скелі Зітхання», розташовані нижче за течією від мосту ім. Б.М. Преображенського. У ХІХ ст. біля цих скель була невелика піщана коса [3; 19, с. 6].

³⁸ Хайдашне (Haidaschne) – безперечно, це урочище Сагайдачне, назву якого К. Гільдебранд передав неточно. Назва походить від прізвища запорожця Сагайдака, котрий жив там у зимівнику у 1780 рр. Помітними орієнтирами в Сагайдачному були скелі Дурна й Середня, а також великий дубовий гай [2, с. 160]. Під час будівництва Дніпрогесу (1927–1932 рр.) урочище майже повністю втратило свій первісний вигляд. Воно знаходиться на лівому березі Нового Дніпра, в районі сучасної вул. Скельної Дніпровського р-ну міста Запоріжжя.

³⁹ Возніценські (Wosnizenski) – село Вознесенка Олександрівського повіту Катеринославської губернії було засноване запорозькими козаками в 1781 р., як слобода Нескрібовка. У 1795 р. отримало назву Вознесенка – на честь тамтешньої церкви Вознесіння Господнього [20, с. 213]. У часи дитинства та юності К. Гільдебранда Вознесенка займала схили вздовж правого берега р. Суха Московка поряд із її гирлом та прилеглі береги Нового Дніпра [21]. У 1934 р. Вознесенка була офіційно включена у межі міста Запоріжжя [22, с. 31].

Пам'ять про село зберігається у назві Вознесенівського міського району, до складу якого входить, зокрема, острів Хортиця.

⁴⁰ Слобїцкі (Slobicki) – Слобїдка, передмістя м. Олександрівська, що з'явилося в останній чверті XVIII ст. безпосередньо поряд з Олександрівською фортецею. Спочатку носило назву «Невінчаний куток», потім – Солдатська слобїдка, бо було заселене здебільшого відставними солдатами [20, с. 214]. На поч. XX ст. Слобїдка вже займала територію між сучасним проспектом Соборним, вулицею Фортечною та Набережною магістраллю, у північній частині сучасного Олександрівського району м. Запоріжжя [23].

⁴¹ Олександрівськ (у тексті К. Гільдебранда – Aleyandrowski; з 1921 р. – Запоріжжя) – у часи К. Гільдебранда місто було повітовим центром Катеринославської губернії. Виникло як Олександрівська фортеця, закладена у серпні 1770 р. Дослідник А.О. Скальковський припускав, що фортеця отримала назву по імені князя Олександра В'яземського [20, с. 144-147]. Якщо в роки молодості автора рукопису Олександрівськ скоріш нагадував велике село, то наприкінці XIX ст. внаслідок проведення залізниці місто почало бурхливо розвиватися. В цей період воно обмежувалося річкою Мокра Московка та сучасними вулицями Жуковського й Фортечна у південній частині Олександрівського району міста Запоріжжя [23].

⁴² Шьонвізе (плат. Schennwaes, нім. Schönwiese, укр. Шенвізе) – менонітське село Хортицької колонії, засноване у 1797 р. [5, с. 123]. Назва перекладається, як «Прекрасний луг». Село знаходилося між лівим берегом р. Мокра Московка та правим берегом р. Кушугум, поряд із гирлом останньої, у північно-західній частині сучасного Коммунарського р-ну м. Запоріжжя [23; 24]. У 1911 р. Шенвізе увійшло до складу м. Олександрівська [25, с. 186].

⁴³ руський наймит (Russenknecht) – у Російській імперії українці (або «малороси») вважалися однією з трьох «народностей триєдиного російського

народу» [26, с. 484]. Знаходячись під впливом цього погляду, меноніти не застосовували термін «українці», хоча прекрасно розуміли різницю між українською та російською мовами. Етнограф О.С. Афанасьєв-Чужбинський, побувавши наприкінці 1850 рр. в Айнлаге та Острові Хортиці, казав про місцевих менонітів: «Усі вони, однак, за винятком жінок, добре говорять малоросійською» [27, с. 181].

⁴⁴ Krusti – сухарики. Назва походить від українського слова «хрусти».

⁴⁵ Розенталь – (нім. Rosental, плат. Rosentdoal, укр. Канцерівка) – менонітське село Хортицької колонії, засноване у 1789 р. [5, с. 123]. Знаходилося у західній частині сучасного Дніпровського району м. Запоріжжя, на території від сучасної вул. Розенталь до лівого схилу балки Канцерівки. Балка отримала назву за прізвищем запорожця Канцири-Гурченка, що жив там до появи менонітів [2, с. 182; 3]. Німецька (менонітська) назва села перекладається, як «Трояндова Долина». Вже у XIX ст. село Розенталь з'єдналося кварталами із сусідньою Хортицею – центром колонії. У 1943 р. меноніти були змушені залишити Розенталь, а в 1969 р. колишнє село було включене до складу м. Запоріжжя [28, с. 62].

⁴⁶ ...дві розірвані гармати: одна залізна, інша з бронзи – надзвичайно рідкісні й цікаві знахідки, пов'язані, вірогідно, із раннім козацтвом. Гармати були знайдені близько 1840 р. Сліди бронзової гармати загубилися, а залізна у 1842 р. була подарована Катеринославським віце-губернатором Д.В. Сафоновим музею Одеського товариства історії та старожитностей. У 1969 р. гармату з Одеського обласного історико-краєзнавчого музею було передано у Запорізький обласний краєзнавчий музей, де вона знаходиться й нині. Гармата кована, казнозарядна, довжиною 87 см при внутрішньому діаметрі стволу 60 мм. Подібні використовувалися у XIV-XVI ст. на флоті й називалися «бомбарди» [29, с. 268–270].

⁴⁷ Платте Штайн (нім. platte Stein – Плаский камінь) – за словами Ісака Классена, іншого мешканця острова Хортиці, який називав цю скелю «Plattstein», з неї місцеві селяни зазвичай рибалили та спостерігали за пароплавами й плотами, що проходили по Дніпру [8, с. 82]. Топонім platte Stein (Plattstein) не має українського відповідника. Ця скеля знаходилася на самому березі Дніпра, у районі великої скелі Мартинової (Grosse Stein), проте локалізувати її з абсолютною точністю ми не можемо.

⁴⁸ Steinerberg – назва перекладається з німецької, як «Кам'яна гора». Цей топонім не має українського відповідника. Steinerberg – мисоподібний, крутий і високий скелястий схил острівного плато – позначено на схемі села, складений Д.Г. Ремпелем [30, с. 9]. Сьогодні це місце має вигляд парку, по якому підіймаються східці до відкритого у 1968 р. корпусу профілакторію заводу «Дніпроспецсталь». У 1972 р. поряд зі Steinerberg-ом було встановлено пам'ятний знак з помилковим написом «Думна скеля».

⁴⁹ школа – будівля острів-хортицької школи не збереглася. Вона стояла на території сучасної присадибної ділянки будинку № 1 по вул. Наукового Містечка.

⁵⁰ ...я бачу себе вдягненим у зелену барвисту сукню – звичай вдягати маленьких хлопчиків у сукні побутував з XVI до поч. XX ст. в аристократичних та заможних родинах Європи. Це було пов'язане з тим, що маленьку дитину до 6–7 років сприймали, як безстатеву. Сукню легше прати, в ній дитині легше відправляти природні потреби. Право на носіння штанів хлопчик отримував лише тоді, коли за його виховання брався батько. Цей момент був значною подією в сімейному житті [31].

⁵¹ Незабаром я пішов до школи – діти менонітів у XIX ст. йшли до школи у 7 років [32, с. 465].

⁵² Катехізис – підручник з християнської віри, побудований у формі запитань та відповідей.

⁵³ preußischer Friesen (Прусський Фрізен) – вибір імен та прізвищ серед хортицьких менонітів був дуже обмеженим, тому люди з однаковим ім'ям, по батькові та прізвищем не були рідкістю навіть в тому самому селі. Розрізняти один одного селянам допомагали характерні прізвиська. Це явище пояснює Давид Ремпель, прізвище якого було надзвичайно розповсюджене в його рідній Нижній Хортиці. Якщо, наприклад, у справах родини домінувала дружина, чоловік був відомий, як Сусаннин Ремпель (Sauntje Rampel). Ще більш розповсюдженими були прізвиська, пов'язані з професією, ремеслом, місцем проживання, зростом чи статурою. Був Крамар-Ремпель (Lauftje Rampel), Проповідник-Ремпель (Predja Rampel) або Фотограф-Ремпель (Aufnehma Rampel), Кутовий (Atj), Придніпровський (Nippaenja), Хуторський (Küta), Високий (Groota), Маленький (Tjleena) Ремпелі тощо [10, с. 15].

⁵⁴ Старійшина громади (Ältester) – Якоб Гільдебранд був старійшиною Фризької громади хортицьких менонітів протягом 41 року [33]. Серед колоністів, які прибули в Україну наприкінці XVIII ст., фризи були меншістю. На початку вони категорично відмовлялися селитися разом з фламандцями. Об'єднавшись, фризи заснували села Кронсвайде та Острів Хортиця. Поступово термін «Фризька церква» був замінений на «Кронсвайдська». Більша ж, Фламандська церква, з часом стала називатися «Хортицькою», бо в Хортиці був центр Колонії [6, с. 72; 10, с. 11].

⁵⁵ Кронсвейде (нім. Kronsweide плат. Kronsweid, укр. Володимирівка) – менонітське село Хортицької колонії, засноване у 1833 р. фризами, вихідцями з села Alt-Kronsweide. Покинуте менонітами у 1943 р. [3; 5, с. 123; 25, с. 96–97]. Сьогодні – село Володимирівське, центр однойменної сільради Запорізького району та області. Знаходиться на правому боці балки Кронсвейд.

⁵⁶ Якоб Епп (Jakob David Epp, 1820–1890) – вчитель острів-хортицької школи. У 1991 р. були опубліковані його щоденники за 1851–1880 рр. [34].

⁵⁷ Chortitz (варіант – Chortitza; плат. – Gortits, укр. – Хортиця) – менонітське село, розташоване на р. Верхня Хортиця. Адміністративний центр Хортицької колонії, культурний центр менонітів Російської імперії [5, с. 123]. Було засноване запорозькими козаками ще в середині XVIII ст. У 1780 рр. – поміщицька слобода Новогригорівка (Хортиця) князя Григорія Потьомкіна. З 1789 р. заселене менонітами, переважно фламандцями. У селі знаходиться історична святиня менонітів України – Великий (Хортицький, Запорізький) дуб [35, с. 277]. У XIX ст. Хортиця фактично злилася із сусіднім селом Розенталь. У 1943 р. меноніти були вимушені залишити Хортицю, а в 1969 р. вона була включена до складу м. Запоріжжя [28, с. 62]. Сьогодні територія колишнього села у західній частині Дніпровського району міста відома під назвою «Верхня Хортиця».

⁵⁸ Heppners Tal – назва перекладається з німецької, як «Балка Геппнера». Вона пояснюється тим, що у пониззі балки знаходилася садиба родини депутата Якоба Геппнера – одного з керівників переселення менонітів в Україну, видатної людини в історії хортицьких колоністів [36, с. 3]. На Плані дачі колонії Хортиці 1867 р. ця балка має назву Ганнешлехт, на схемі села Острів Хортиця, складений Д.Г. Ремпелем – Pauls Tal [3; 30, с. 9]. Походження цих топонімів нам невідоме. Українські назви балки – Ганівська (Ганівка) й Довга [7, с. 40, 59; 14, с. 205, 214, 216]. Це – одна з найбільших та найкрасивіших балок острова, де стараннями менонітів були збережені багато вікових дубів. Балка виходить гирлом до Нового Дніпра в районі сучасних будинків № 19-29 по вулиці Наукового Містечка.

⁵⁹ Забій свиней був важливою подією в житті менонітської родини, справжнім ритуалом із запрошенням гостей та святковим столом. Ця

урочистість називалася «Schweinskjast» – «свиняче весілля». Платське слово «kjast» (весілля), імовірно, пов'язане з фризьким «kest», що означає «вибір». Отже, спочатку термін «Schweinskjast» означав вибір свині для забою [37, с. 24–26; 38, с. 22].

⁶⁰ Банко – позначення ціни, за якою банк проводить розрахунки [39, с. 5].

⁶¹ Шовковиці – у першій половині XIX ст. шовковиці росли чи не у кожному дворі Хортицької колонії, адже за наполяганням уряду шовківництву тут приділялося значну увагу. Проте, зрештою заходи з розвитку цієї галузі не призвели до бажаних результатів [40, с. 123–128].

⁶² Фут – дOMETрична міра довжини, дорівнює 30,48 см.

⁶³ Геппнерс Легт (Heppners Legt) – тут К. Гільдебранд застосовує платську назву балки Heppners Tal (Ганівка, Довга) – див. прим. 58. Платське слово «Legt» в даному разі означає «балка». У відомих нам джерелах наводиться різне його написання: Lecht, Lejcht, Läjcht, Lääjcht [8, с. 5; 10, с. 48; 41, с. 9; 42, с. 200]. Згідно «Нижньонімецькому словнику» одне зі значень слова «Läacht» – невеликий струмок [18].

⁶⁴ Sarei – сарай, українське слово тюркського походження, що увійшло до мови менонітів.

⁶⁵ Орт (Ort) – платське слово, що означає «відходи» [18].

⁶⁶ drack – драк, драч, дригалка, самодьор – український термін; великий здвоєний гак для ловлі крупної риби, що має вгорі металевий овал у вигляді рибки [43, с. 175].

⁶⁷ Skabki – скабки, скаби, скоби – український термін; залізні ковані деталі, що слугували для скріплювання дощок конструкції судна, зокрема байдака [44, с. 362–364].

⁶⁸ Bogdacken – байдак – український термін; велике дерев'яне річкове плоскодонне вантажне судно. Подібний байдак першої половини XX ст.,

знайдений у 2010 р. на р. Десні, зберігається сьогодні у реставраційному ангарі на острові Хортиці. Його розміри – бл. 11,5 x 2,5 м [45, с. 303; 46, с. 310–311].

⁶⁹ У тексті К. Гільдебранда – «Walcken Tschomacken».

⁷⁰ Полушка – мідна російська монета, що дорівнювала $\frac{1}{4}$ копійки. У часи, описані К. Гільдебрандом, мідні російські монети XVIII ст. на острові Хортиці знаходили часто, адже тут колись існувало багато козацьких зимівників та військова база часів Російсько-турецької війни 1735–39 рр.

⁷¹ ...ліхтарі з конюшні, котрі в ті часи обтягувалися свинячою шкірою – у тексті К. Гільдебранда – Flomenschalz («вогняне сало»).

⁷² Neukronsweide – Новий Кронсвейде, те ж, що й Кронсвейде (Володимирівка). Див. прим. 55.

⁷³ Neuschönwiese – Новий Шьонвізе (укр. Димитрівка) – менонітське село колонії Яковлево, засноване вихідцями з села Шьонвізе у 1867 р. за 20 км на південний схід від м. Олександрівськ [25, с. 388]. Нині – село Лежине Наталівської сільради Запорізького району та області.

⁷⁴ зарості – у тексті К. Гільдебранда застосоване українське слово «Sarost».

⁷⁵ Kupelweiber – за словами Н. Крюкера, «Kuppelwiewa» (буквально – «баби-торговки») – це «руські» торговки, що продавали на базарах різні продукти харчування [5, с. 211].

⁷⁶ булки – у тексті К. Гільдебранда застосоване українське слово «Bulke».

⁷⁷ мірки – у тексті К. Гільдебранда застосоване українське слово «Mirke». Мірка – народно-побутова одиниця об'єму сипких тіл місткістю від 16 до 25 кг [47, с. 746].

⁷⁸ по «руському боку» – мається на увазі вздовж лівого берега Нового Дніпра, де розташовані українські села.

⁷⁹ повз старих Dworaniw – не зрозуміла назва. Можливо, мається на увазі поміщицьке село Павло-Кічкас, розташоване на лівому березі Дніпра, навпроти Айнлаге.

⁸⁰ просити вибачення – у тексті К. Гільдебранда застосоване українське слово «Про́ве».

⁸¹ 25 копійок (7 копійок сріблом) – у результаті грошової реформи міністра фінансів Російській імперії Єгора Канкріна у 1839–1848 рр. був установлений офіційний курс обміну всіх грошових знаків (паперових грошей, асигнацій, монет) на срібло. Курс срібла до міді був встановлений як 1 : 3,5. Тобто за одну срібну копійку давали 3,5 мідних копійки «сріблом», або за 7 мідних – 2 срібних. На тодішніх мідних монетах стоїть напис типу «3 копейки серебром» [48, с. 94].

⁸² Крем'яний замок – пристрій для запалення порохового заряду у вогнепальній зброї, в якому іскри отримуються шляхом удару закріпленого в курку шматочка кременя по кресалу. В Європі крем'яні замки були розповсюджені у XVII–XIX ст. [49, с. 208].

⁸³ Капсульний замок – пристрій для запалення порохового заряду у вогнепальній зброї, в якому використовувався капсуль (пістон), що по ньому вдаряв ударник. Цей тип замку виник на поч. XIX ст. [49, с. 208].

⁸⁴ Васпа (Vaspa або Faspa) – традиційні в менонітів легкі закуски з кавою між обідом та вечерею [18].

⁸⁵ Zickel – незрозуміле слово, можливо, циркуль (Zirkel).

⁸⁶ Schanzengraben (нім. «schanzen» (рити) й «graben» (копати) – так меноніти називали розташовані на Хортиці земляні укріплення (редути, з'єднані валами та ровами) часів Російсько-турецької війни 1735–1739 рр. В даному разі мова йде про лінію укріплень, що перетинає острів з північного сходу на південний захід: від верхів'я балки Шанцевої на Новому Дніпрі до пониззя

балки Широкої (Rehlegt) на Старому Дніпрі [3]. Ці укріплення, побудовані у 1736 р., протягом XX ст. були майже цілком розорані й сьогодні їхні сліди можна розрізнити головним чином на знімках, зроблених з повітря [50, с. 92–93]. Проте ще у 1880 рр., коли острів відвідував Д.І. Яворницький, глибина тутешніх ровів сягала 1,5 сажнів (біля 3 м). Вони були густо зарослі різними деревами, переважно грушами, берестом, чорнокленом та глодом [14, с. 214–215].

⁸⁷ Ketel glatt – можливо, мається на увазі балка Совутина (див. прим. 7); в цьому місці К. Гільдебранд передає топонім дещо по іншому, ніж на початку рукопису (Kätelgled-Stein).

⁸⁸ Prämad – перемет – український термін; рибальське знаряддя у вигляді довгої мотузки з багатьма гачками, начепленими на неї на коротших мотузочках. Перемет ставиться поперек течії ріки [43, с. 161].

⁸⁹ Товариші – у тексті К. Гільдебранда застосоване українське слово «Tawaresche».

⁹⁰ Krukobant – незрозуміле слово.

⁹¹ Rahe – незрозуміле слово.

⁹² Фунт – близько 0,4 кг.

⁹³ Час кавунів (Arbusenzeit) – у мові українських менонітів кавун позначається російським словом «Arbus» [18].

⁹⁴ großen Steiner Wasser – назва перекладається, як «Велика Кам'яна Вода». Мається на увазі озеро Кам'яне у північно-західній частині хортицьких плавнів [3; 16].

⁹⁵ Weidenhock – назва може бути перекладена з німецької, як «Вербовий Гай». Українського відповідника цей топонім не має. Точне знаходження цього місця, розташованого у хортицьких плавнях, визначити не можемо.

⁹⁶ Rehtränke – імовірно, назва озера у хортицьких плавнях; перекладається з німецької, як «Оленячий Водопій». Українського відповідника цей топонім не має. Точне знаходження цього місця не встановлене.

⁹⁷ Копиці – у тексті К. Гільдебранда застосоване українське слово з німецьким закінченням множини – «Kapitzen».

⁹⁸ Лісові голуби – у тексті К. Гільдебранда – Ringeltauben; скоріше за все, це припутень (*Columba palumbus*) [51].

⁹⁹ Ole – нижньонімецьке слово «Oole» перекладається, як «старий (чоловік)» [18]. Імовірно, К. Гільдебранд свідчить про пережиток давнього язичницького землеробського обряду, схожого на український. Під час жнив українці залишали обжинковий сніп – «дід», «дідух». Цей сніп прикрашали червоною стрічкою й зберігали до Різдвяних свят [52].

¹⁰⁰ 20 верст – близько 21,3 км.

¹⁰¹ Фіхтенхок (Fichtenhock) – назва перекладається з німецької, як «Ялинковий Гай». На схемі села Острів Хортиця, складеній Д.Г. Ремпелем, це місце назване «Tannen Wald» (Сосновий Ліс) [30, с. 9]. На «Плане дачи колонии Хортицы...» 1867 р. ці молоді посадки показані на північний захід від балки Ганнеш Лехт (у К. Гільдебранда – Herpners Tal) [3]. За свідченням Я.П. Новицького ці соснові посадки з'явилися у 1842 році [7, с. 23].

¹⁰² Перевізник переправляв нас на човні через Дніпро – з правого берега Старого Дніпра перевіз підходив до урочища, відомого сьогодні під назвою Автопляж, а у середині ХХ ст. – пляж Малий Пороховий.

¹⁰³ Швайнскопф (Schweiskopf) – назва перекладається з німецької, як «Свиняча Голова», знак якої (можливо, скеля подібної форми?) за словами Д.Г. Ремпеля, там знаходився. За переказами в урочищі Schweiskopf, поблизу Дніпра, колоністи села Розенталь у 1789 р. збудували свої перші тимчасові землянки [5, с. 17, 204; 10, с. 78]. Українська назва цього урочища – Хортицький

Степок, а також Мала Хортиця. Він має форму підвищеного плато трикутної форми, оточеного зі сходу Старим Дніпром, з північного заходу – балкою Річище, а з південного заходу – долиною річки Верхня Хортиця. У минулому, під час особливо потужних повеней Schweiskopf (Хортицький Степок) перетворювався на острів [2, с. 180; 3].

¹⁰⁴ Зандлеґт (Sandlegt) – назва перекладається, як «Піщана балка». В цій долині, яка оточує Schweiskopf (Хортицький Степок) з північного заходу (див. прим. 103), в минулому знаходилося одне з двох гирл річки Верхня Хортиця. Я.П. Новицький називає цю долину «річищем», а Н.Я. Крюкер – Altes Dnjepr Bett (русло Старого Дніпра) [2, с. 180; 5, с. 17, 204].

¹⁰⁵ Царскіґ Прістан (Zarskig Pristan) – Царська Пристань, урочище на правому березі Старого Дніпра, у гирлі балки Sandlegt (див. прим. 104), на північ від Schweiskopf (див. прим. 103). Я.П. Новицький так пояснює назву цього урочища: «В 1787 году, на правом берегу, по преданиям, останавливалась флотилия Екатерины II, следовавшая в Херсон, а в 1790 – эти же места служили пристанью сплавного леса, предназначенного казною для меннонитов...» [2, с. 74]. Д.Г. Ремпель додає, що у 1789 р. тут висадилася частина колоністів, що прибули з Пруссії [10, р. 78]. Н.Я. Крюкер наводить «нижньонімецьку» назву урочища – «Priesdaum» [5, с. 209]. Сьогодні у Царській Пристані знаходиться 7 вантажний причал.

¹⁰⁶ Шовковий Нойфельд – характерне менонітське прізвисько, що відображує зайняття людини (про це – див. прим. 53).

¹⁰⁷ Шовкова фабрика в Айнлаге була заснована Генріхом Нойфельдом у 1845 р. [1, с. 39].

¹⁰⁸ Altkronsweide (Alt-Kronsweide, Старий Кронсвейде) – менонітське село Хортицької колонії, засноване у 1789 р. 35 родинами, ймовірно, вихідцями з Данцигу. Знаходилося на правому березі Дніпра, за 1 км на північ від села

Айнлаге. Через погані ґрунти та брак питної води у 1833 р. більшість родин зі Старого Кронсвейде вирішили переселитися й північніше заснували село Новий Кронсвейде (див. прим. 55) [3; 25, с. 96]. У 1910 р. цю землю продали і на ній було засновано психлікарню «Бетанія», котра відкрилася у 1911 р. У 1927 р. у зв'язку з початком будівництва Дніпрогесу заклад був ліквідований, а у 1931–32 рр. майже вся ця територія затоплена Запорізьким водосховищем [53, с. 180–191].

¹⁰⁹ За задніми дверима була балка – балка, на якій стояло село Старий Кронсвейде, на «Плане дачи колонии Хортицы...» 1867 р. має назву «Ейнлагше Гропт» [3]. Цю назву можна перекласти, як «Айнлагська яма (щілина, яр)» [18]. Назва, вірогідно, пояснюється тим, що балка розташована недалеко від села Айнлаге.

¹¹⁰ Гра в «мисливця та зайця» – учасники гри діляться на «мисливців» та «зайців». Мисливці «полюють» на зайців за допомогою м'яча [54].

¹¹¹ Obroz – імовірно, «образ», тобто зразок.

¹¹² «Пани білих штанях» – гумор полягає в тому, що за модою того часу чоловіки-представники панівних верств часто носили білі штани.

¹¹³ Schnetke (Schnecke) – «равлик», печиво зі стрічок тіста, скручених у вигляді спіралі.

¹¹⁴ «Hafen gad» – незрозумілий термін.

¹¹⁵ Німецькі хлопці – меноніти, фламандці та фризи за походженням, почали ототожнювати себе з «німцями», вірогідно, під впливом сусідів-українців, які їх так зазвичай називали.

¹¹⁶ Редути (Redetten) – земляні укріплення часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр., переважно квадратної в плані форми.

¹¹⁷ Кетельлеґт (Ketellegt) – балка, котра має українську назву Совутина. Знаходиться біля однойменної скелі (див. прим. 8) [7, с. 56–58]. Менонітська

назва балки «Ketellegt», можливо, походить від нідерландського слова «ketel» – казан. Походження цієї назви нам поки невідоме. На скелі Совутиній відомі залишки скіфського городища IV ст. до н.е., у балці поряд – синхронного поселення, а також козацького зимівника XVIII ст. і, можливо, землянок часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр. [50, с. 58–65; 55].

¹¹⁸ Музей старожитностей – Громадський музей старожитностей у Катеринославі був заснований у 1849 р. за сприяння губернатора Андрія Фабра [56]. З переказів, записаних Я.П. Новицьким відомо, що А.Я. Фабр у 1840 рр. неодноразово бував на Хортиці, зокрема у північній частині острова, де були пасовища [7, с. 22]. Тобто, і батько К. Гільдебранда, й він сам, пасучи овець, міг навіть зустрічатися з губернатором. До 1849 р. найближчим до Хортиці був заснований у 1825 р. Одеський міський музей старожитностей, куди потрапили, зокрема, гармати, знайдені свого часу на о. Хортиці, що про них згадує К. Гільдебранд (див. прим. 46) [57, с. 5].

¹¹⁹ Швайншоксуфер (Schweinshocksufer) – назву можна перекласти з німецької, як «Берег свинячого гаю» (див. прим. 11). Імовірно, мається на увазі узбережжя Нового Дніпра на південь від села Острів Хортиця.

¹²⁰ Піщані кущі (Sandstrauch) – не зрозуміло, мається на увазі топонім, чи просто зарості піщаних кущів (шелюги), які згідно «Плану дачи колонии Хортицы...» 1867 р. знаходилися на захід від села Острів Хортиця, на шляху до Старого Дніпра [3].

¹²¹ Стрункlegt (Struncklegt) – назва балки, можливо, походить від платського слова «Strunk» (кукурудзяний качан) [18]. На початку свого рукопису К. Гільдебранд не згадує на березі Старого Дніпра такої балки, й не зрозуміло, який об'єкт ховається під цією назвою. Можливо, це урочище «Штрюк», показане на «Плане дачи колонии Хортицы...» 1867 р. у районі сучасного профілакторію заводу «Запоріжсталь» [3].

¹²² ...біля дубів (bei den Eichen) – імовірно, мається на увазі широко відомий серед місцевих мешканців орієнтир або топонім. Проте, точно визначити його розташування ми не можемо.

¹²³ Штіх (Stich) – слово перекладається з німецької, як «шпилька» або «укол». Можливо, мається на увазі Spitze – найпівнічніша точка острова (див. прим. 5).

¹²⁴ Рандберге (Randberge) – назва перекладається з німецької, як «Край Гори». Точно визначити його розташування ми не можемо.

¹²⁵ Штрізель (Striezel) – кондитерський виріб, що готується з дріжджового тіста у вигляді рулету з додаванням родзинок, цукатів, горіхів тощо [58].

¹²⁶ Лепелькост (плат. Läpelkost) – десерт [18].

¹²⁷ Висока вода 1845 р. – катастрофічна весняна повінь, відома як «велика вода 1845 р.». Я.П. Новицький називає її «небувала», «пам'ятна повінь». За його свідченнями, тоді був розмитий острів Малий Дубовий у Новому Дніпрі, дуже постраждав острівець Федоришин на північ від Хортиці, у Річище біля Царської Пристані занесло з Дніпрових порогів два водяних млини, а з колонії Кічкас (Айнлаге) – 5 дерев'яних хат [2, с. 176, 180; 7, с. 52, 56]. Вчитель острів-хортицької школи Якоб Епп повідомляє про ту повінь таке: «Навесні 1845 року ріка Дніпро вийшла зі своїх берегів і шкільний будинок, у якому ми жили, був затоплений по вікна. Протягом того часу ми жили у сараї Йогнана Петерса» [34, с. 77].

¹²⁸ 11 дюймів – приблизно 28 см.

¹²⁹ В Айнлаге прорвало дамбу – 2 квітня 1845 р., під час льодоходу, у вузькому руслі Дніпра біля Айнлаге утворився крижаний затор, за яким піднялася вода. Внаслідок цього потужний потік пішов у долину Старий Кічкас і село було затоплене. Після катастрофи селяни вирішили перенести Айнлаге вище по схилу долини [59, с. 123–124].

¹³⁰ Айнлагський перевіз – більше відомий, як Кічкаський перевіз. Знаходився біля південної околиці села Айнлаге, близько 1 км на північний схід від скель Стовпів (hohes Thor) [3]. У 1820 рр. Тут було 5 казенних поромів, найбільший з яких вміщував до 10 возів [60, с. 324].

¹³¹ Камп (Kamp) – тут вперше у своєму рукописі К. Гільдебранд застосовує неофіційну платську назву острова Хортиці. Топонім Камп був принесений менонітами з пониззя Вісли. Існували також інші форми цієї назви – Кампе, Каупр. Крім того, колоністи часто вживали назву Grosse Kampe (Великий Кампе), відрізняючи, таким чином, його від розташованого поруч, у Старому Дніпрі, Kleine Kampe (Малого Кампе, або de tjleni Kaupr платською), котрий сьогодні відомий, як острів Байди [5, с. 14, 123, 204, 213; 6, с. 80]. Острів Grosse Kampe показаний у дельті Вісли на «Карті Данцига, Ельбінга і Марієнбурга...» 1789 р. [9]. Цей та інші розташовані поряд плавневі низовинні острівці з приставкою «Кампе» дуже відрізняються від великого, високого та скелястого острова на Дніпрі. Відповідь на питання – чому він був названий «Кампе», можливо, ховається в етимології цього слова. Воно також означає огорожене поле, польову ділянку. В формі «Kämpre» воно потрапило в німецьку мову, де є спорідненим з такими словами, як «табір» (військовий), а також «боєць» та «герой» (Kämpfer) [61, с. 305]. У зв'язку із цим цілком можливо, що на думку надати Хортиці назву Каупр (Кампе) менонітів наштовхнули численні залишки старовинних земляних укріплень, які й зараз можна побачити на нашому острові.

¹³² Кьоппен (Körpen) – можливо, українське слово «копни».

¹³³ Гроссен Штайн (großen Stein) – назва перекладається з німецької, як «Великий Камінь (Скеля)». Ця скеля знаходилася у межах села Острів Хортиця, південніше балки Ганнівки (Heppners Tal, Ганнеш лехт), поряд зі скелею Steinerberg (див. прим. 48). Вона мала вигляд мису, розташованого на березі

Нового Дніпра [30, с. 9; 36, с. 3]. Українські назви скелі *großen Stein* – Думна та Мартинова. Перша, за словами Д.І. Яворницького, походить від прізвиська запорозького козака Думи, друга – від імені «німця» (меноніта) Мартина, котрий, начебто жив поряд [14, с. 205, 214]. Наприкінці 1920 рр. скеля була знищена кар'єром Дніпровського Будівництва, а у 1950 рр. на її залишках побудований профілакторій заводу «Дніпроспецсталь».

¹³⁴ Гребля – згадана К. Гільдебрандом гребля, очевидно, була призначена для сполучення зі скелею *großen Stein* під час весняних повеней. На схемі, що показує село Острів Хортиця на початку ХХ ст., бачимо дві греблі, що йдуть від скелі до сільської вулиці. Між ними розташований будинок колоніста Леткеманна [30, с. 9].

¹³⁵ Поромники [*Lotsleute*] – у тексті К. Гільдебранда застосоване платське слово.

¹³⁶ Повоз – у тексті К. Гільдебранда застосоване українське (російське?) слово «*Ровос*», що, певно, означає віз із його вантажем.

¹³⁷ Дамба в Зандлегт – ця дамба отримала назву Хортицької (*Chortitzer Damm*), імовірно тому, що знаходилася ближче до села Хортиця, ніж до Розенталя [5, с. 204]. Вона перетинає балку в 0,85 км від берега Старого Дніпра.

¹³⁸ Позика від корони – згідно пункту 6 «Прохальних статей» менонітів до російського уряду (1787 р.) кожній менонітській родині при переселенні надавалася позика на облаштування господарства у розмірі 500 рублів [62, с. 37].

¹³⁹ Кронсгартен (нім. *Kronsgarten*, плат. *Kronsgoad*, укр. Половиця) – менонітське село Хортицької колонії, засноване у 1797 р. на місці колишнього міста Катеринослава Кільченського. Знаходилося на лівому березі р. Кільчень, правого притоку р. Самарь, у східній частині сучасного міста Підгородне

Дніпровського р-ну Дніпропетровської обл. Назва Kronsgarten перекладається, як «Коронний сад» [25, с. 101–102].

¹⁴⁰ Хрещення в менонітів проводиться тільки в дорослому віці, коли людина в змозі свідомо поставитися до цього акту [62, с. 3].

¹⁴¹ Молочна (Molotschna) – Молочанська менонітська колонія була заснована у 1804 р. Неофіційно вона називалася «Новою» – по відношенню до «Старої», Хортицької колонії. Молочанська колонія знаходилася на території сучасної Запорізької області, на лівому березі річки Молочна, включала в себе 57 сіл. Центром колонії було село Гальбштад (Halbstad, з 1915 р. – Молочанськ). У 1943 р. меноніти залишили територію колишньої колонії [25, с. 212–215].

¹⁴² Гнаденфельд (Gnadenfeld; укр. Богданівка) – менонітське село Молочанської колонії, засноване у 1835 р. під назвою Kantow Numer. Пізніша німецька назва Gnadenfeld перекладається, як «Благодатне Поле». Перейменоване у Богданівку 1914 року. Залишене менонітами у 1943 р. Нині – центр Богданівської сільради Чернігівського району Запорізької області. Знаходиться у верхів'ях річки (балки) Опанли [25, с. 245–248].

¹⁴³ П'ятак (Pittag) – застосоване спотворене російське слово.

¹⁴⁴ Тіге (Tige) – менонітське село Молочанської колонії, засноване у 1805 р. вихідцями з Пруссії на лівому березі річки Курушани. Остання дуже нагадала колоністам прусську річку Тіге, звідки вони прибули, тому село й дістало таку назву. На поч. ХХ ст. територія села розширилася і його центральна вулиця з'єдналася із вулицею сусіднього села Орлоф [25, с. 325–326]. Нині – частина села Орлове Світлодолинської сільради Мелітопольського р-ну Запорізької обл.

¹⁴⁵ Ладекоп (Ladekopp) – село у Західній Пруссії, сьогодні – село Любешеве (Lubieszewo), гміни Нови Двур Гданські, Новодвурського повіту Поморського воєводства Республіки Польща.

¹⁴⁶ Бонсак (Bohnsack) – село у Західній Пруссії, сьогодні – Собешево (Sobieszewo), район у складі міста Гданськ, Республіка Польща.

¹⁴⁷ Історик Давид Ремпель про смерть Гелени Гільдебранд повідомляє наступне. Її сліди, знайдені на прибережному піску вранці 19 липня 1833 р., обривалися біля скелі Grosse Stein (Мартинової, Думної). Тіло знайшли на мілині у плавневій частині острова, в урочищі Butendick. Скоріш за все, жінка вийшла з дому вночі, знаходячись у сомнамбулічному стані, піднялася на скелю, послизнулася, впала у воду та втопилася. Ця несподівана смерть викликала серед колоністів багато чуток про стосунки жінки й чоловіка. Крім того, кілька мешканців острова розповідали про бачених в селі в ті дні привидів, що є зовсім не характерним для далеких від забобонів менонітів. Це викликало кепкування з боку мешканців інших сіл колонії та пояснювалося впливом забобонних селян сусідньої Вознесенівки, з якими багато спілкувалися острів'яни [10, с. 52–54]. Ще наприкінці 1920 рр. мешканці острова, серед яких на той час вже не було менонітів, вірили, що вночі на скелі Мартиновій з'являється привид жінки. Можливо, ці розповіді були далеким відлунням події, що сталася 1833 р. [63].

¹⁴⁸ Могилу Гелени Гільдебранд на центральному кладовищі острова Хортиці можна побачити й сьогодні. Могильний камінь являє собою поставлену сторч природну гранітну брилу з написом.

¹⁴⁹ Бабуся К. Гільдебранда – Аганета Фрізен була на 28 років молодшою за дідуся – Петера Гільдебранда. Старша дочка Аганети – Катарина – була дружиною Петерового сина. Таким чином, вийшовши за Петера, Аганета стала одночасно й матір'ю і свекрухою своєї дочки, а Петер – і батьком, і тестем свого сина. Подібні комбінації серед хортицьких менонітів не були чимось незвичним [10, с. 55].

¹⁵⁰ Плотте (Plotte) – у тексті К. Гільдебранда застосоване спотворене українське слово «плот (пліт)».

¹⁵¹ Каюкке (Kajucke) – у тексті К. Гільдебранда застосоване українське слово «каюк» – маленький човник.

¹⁵² Колоцинт (*Citrullus colocynthis*) – середземноморська трав'яниста рослина з родини гарбузових, має сильні проносні властивості [64, с. 722].

¹⁵³ ...борошна в нас не було – говорячи про борошно, К. Гільдебранд передбачає, що читач гарно знайомий з текстом Біблії. Згаданий автором випадок описаний у Старому Заповіті, в четвертій главі Другої Книги Царів. Пророк Єлисей наказав додати в їжу борошна, щоб зробити страву їстівною [65, с. 467].

¹⁵⁴ Шабани (Schabans) – у тексті К. Гільдебранда застосоване українське слово «чабани».

¹⁵⁵ ... для хворих солдатів з Криму – в той час тривала Кримська (Східна) війна (1853-1856 рр.). Бойові дії в Криму відбувалися у 1854–1855 рр.

¹⁵⁶ Фабрика Леппа – Петер Лепп став першим підприємцем-менонітом у Російській імперії. Спочатку займався виготовленням настінних годинників, люльок, підсвічників, вагів, возів тощо. У 1850 р. заснував власну справу з виробництва сільськогосподарських машин та знарядь. У 1853 р. виготовив першу косарку й продав її поміщику. Хортицький завод Леппа знаходився в районі будинку 33-А по вулиці Абрагама Коопа у Дніпровському районі м. Запоріжжя [66, с. 26–27, 43].

¹⁵⁷ Белуга (Beluga) – у тексті К. Гільдебранда застосоване українське (російське) слово.

¹⁵⁸ Фюрстенвердер (Fürstenwerder) – менонітське село Молочанської колонії, засноване у 1821 р. Назва перекладається, як «Государів дар». Знаходиться на річці Бегім-Чокрак. У 1915 р. перейменоване на Поворотне, з

1946 р. й донині – Балкове. Сьогодні – центр однойменної сільради Токмацького р-ну Запорізької обл. [25, с. 342–343].

¹⁵⁹ Гальбштадт (Halbstadt) – центр Молочанської менонітської колонії, заснований у 1803 р. на місці злиття річок Токмак і Чінгул. Німецька назва перекладається, як «Півмісто». У 1915 р. перейменований на Молочанськ. Нині – центр міськради Пологівського р-ну Запорізької обл. [25, с. 225].

¹⁶⁰ Юденплан (Judenplan) – Юденплан (нім. Judenplan – єврейський проект) – менонітська назва групи єврейських сільськогосподарських колоній, розташованих у Херсонській губернії східніше міста Кривий Ріг, у басейні річки Саксагань, на території сучасної Дніпропетровської області. Більшість сіл Юденплану були засновані у 1847 р. У 1851 році згідно урядового проекту сюди почалося переселення окремих менонітських сімей з Хортицької колонії в розрахунку одна менонітська родина на десять єврейських. З числа зразкових менонітів призначався також доглядач («начальник») над єврейськими господарствами. Меноніти наділялися великими пільгами й мали стати прикладом для ведення сільського господарства та підвищувати загальний культурний рівень населення єврейських сіл, котрі тоді знаходилися переважно в жалюгідному стані. Експеримент з Юденпланом виявився невдалим і в 1880 р. єврейські та менонітські землі були адміністративно й фізично розмежовані [25, с. 74–75].

¹⁶¹ Начальник (Natschalnick) – у тексті К. Гільдебранда застосоване українське (російське) слово.

¹⁶² Вітебські (Witebski) – Нововітебськ, село колонії Юденплан, засноване у 1847 р. Нині – село Нововітебське Софіївського р-ну Дніпропетровської обл. [25, с. 75].

¹⁶³ Боратов (Boratow або Varatow) – менонітська колонія, заснована 74 родинами, вихідцями з Хортицької колонії у 1871 р. на території

Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Складалася з двох сіл: Ной Хортиця (Neu-Chortitza, Ново-Хортиця) та Гнаденталь (Gnadenthal, Водяна). Колонія названа на честь дочки колишнього власника – князя Репніна, дружини князя Баратова, яка допомогла у купівлі цієї землі. Колонія знаходилася на території сучасного Софіївського р-ну Дніпропетровської обл. [25, с. 475].

¹⁶⁴ Подольськ (Podolsk) – Новоподольськ, село колонії Юденплан, засноване у 1847 р. Нині – село Новоподольське Софіївського р-ну Дніпропетровської обл. [25, с. 75].

¹⁶⁵ Остервік (нім. Osterwik, плат. Ostaviti) – менонітське село Хортицької колонії, засноване в долині р. Середня Хортиця у 1812 р. вихідцями з інших сіл – Нойендорфу, Хортиці, Шьонхорсту. Назва походить від однойменного села у Пруссії. У 1910 р. село перейменоване у Павлівку. Останні меноніти залишили його у 1943 р. Сьогодні колишній Остервік входить до складу села Долинське – центру однойменної сільради Запорізького району та області [5, с. 123; 25, с. 123–125].

¹⁶⁶ Ной Гнаденталь (Neu Gnadenthal також Gnadenthal) – менонітське село колонії Боратов, засноване у 1872 р. Нині – село Маяк Надєждівської сільради Криворізького р-ну Дніпропетровської обл. [25, с. 476].

¹⁶⁷ Францфельд (Franzfeld) – менонітське село колонії Язиково, засноване у 1869 р. вихідцями з різних сіл Хортицької колонії. У 1908 р. перейменоване на Варварівку. Сьогодні – північна частина села Миколай Поле, центру сільради Запорізького р-ну та обл. [25, с. 445–446].

¹⁶⁸ Центральна школа (Zentralschule, також середня школа) – була заснована у Хортиці у 1842 році. В неї була надзвичайно висока репутація: не тільки меноніти з навколишніх сіл, але й дворяни віддавали сюди на навчання своїх дітей. Будівля колишньої школи знаходиться на перетині сучасних вулиць

Істоміна та Розенталь у Дніпровському районі м. Запоріжжя [5, с. 156; 25, с. 178–179].

¹⁶⁹ Шенхорст (нім. Schönhorst, плат. Scheenhorst, укр. Водяне) – менонітське село Хортицької колонії, засноване фламандцями у 1790 р. на річці Томаківка. У 1943 р. останні меноніти покинули Шьонхорст. У 1945 р. село перейменоване у Ручаївку. Нині воно належить до Сонячної сільради Запорізького р-ну та обл. [5, с. 123; 25, с. 205].

¹⁷⁰ Сад Колоній (Koloniegarten, Громадський сад) – знаходився на території села Розенталь (Канцерівка), на лівому схилі Канцерівської балки, у районі сучасних вулиць Андреаса Вальмана та Кам'янсько-Дніпровської Дніпровського р-ну м. Запоріжжя. Заснований у 1801 р. на місці колишнього саду князя Г.О. Потьомкіна, палац якого, збудований у 1780 рр., стояв поруч. Тут росли шовковиці, багато різних фруктових та інших дерев. Сад був надзвичайно популярним місцем відпочинку місцевих мешканців. До нашого часу він не зберігся [3; 25, с. 151].

¹⁷¹ Нойендорф (нім. Neuendorf, плат. Niendarp) – менонітське село Хортицької колонії, засноване фламандцями у 1790 р. в долині річки Томаківка, при впадінні в неї з лівого боку балки Широкої. Назване в пам'ять про однойменне пруське село. У 1910 р. перейменоване в Широке. У 1943 р. останні меноніти залишили Нойендорф. Нині – центр Широківської сільради Запорізького р-ну та обл. [5, с. 123; 25, с. 113–114].

¹⁷² Шлелегт (Schlelegt або Schlehtal) – одна з великих балок зі звивистим струмком системи річки Верхньої Хортиці. Назва, імовірно, походить від платського слова «Schlee» (терен). Українська назва балки – Кайдацька. Вона проходить із заходу на схід по території сучасного Дніпровського району м. Запоріжжя. В цій балці, на колишній околиці села Хортиця, знаходиться історична святиня менонітів – знаменитий Великий (Віковий, Хортицький) дуб,

нині відомий як Запорізький дуб. Вище нього, по балці, ще на початку XX ст. знаходився великий гай з дуже давніх дубів віком до 400–500 років, розміром іноді не меншим за вищезгаданий дуб. Балка Шлелегт була дуже популярним місцем пікніків, прогулянок і шкільних екскурсій [2, с. 182; 5, с. 208; 24].

¹⁷³ схили – у тексті К. Гільдебранда застосоване платське слово «Neinne (neijen)» [18].

¹⁷⁴ Гуляйполе – село, волостний центр Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Розташоване на р. Гайчур. Нині – місто, районний центр Запорізької області.

¹⁷⁵ Ігнатівка (Ignazhofs) – менонітське село колонії Ігнат'єво, засноване вихідцями з Хортицької колонії у 1890 р. на річці Калинівці, у Бахмутському повіті Катеринославської губернії. Нині – село на території Покровського р-ну Донецької обл. [25, с. 515–516].

¹⁷⁶ Розенгарт (нім. Rosengart, плат. Rosengoad, укр. Новослобідка) – менонітське село Хортицької колонії, розташоване на р. Середня Хортиця. Назва села з німецької перекладається, як «Трояндовий сад». Засноване у 1824 р. вихідцями з інших сіл колонії. Залишене менонітами у 1943 р. Нині – село Новослобідка Долинської сільради Запорізького р-ну та обл. [5, с. 123; 25, с. 139].

¹⁷⁷ Герман Нібур – керував одним з найпотужніших борошномельних підприємств у Російській імперії, яке з 1895 р. називалося «Компанія Г.А. Нібура». Йому належав побудований у цей час у Шьонвізе найбільший паровий млин в Україні. Ця споруда залишалася найвищою у Запоріжжі аж до 1950 рр. [6, с. 204].

¹⁷⁸ Андреас Вальман – великий землевласник і промисловець, відомий в Україні, як «мільйонер Вальман». Після одруження з дочкою промисловця Петера Леппа, Катариною, було утворене машинобудівне товариство «Лепп і

Вальман» – одне з найбільших менонітських підприємств. У 1885–1895 рр. А. Вальман був головою шкільної ради в Хортиці. Його дружина на поч. ХХ ст. розпочала будівництво першого дитсадка на території сучасного міста Запоріжжя. Ця будівля, що знаходиться за адресою вул. Розенталь, б. 7, стала відома під назвою «Замок Вальмана» [66].

¹⁷⁹ Абрахам Копп (Куп) – засновник одного з найбільших у регіоні промислових підприємств з виготовлення сільськогосподарської техніки, яке з 1888 р. називалося «Компанія А.Й. Коппа, завод сільськогосподарського машинобудування». На поч. ХХ ст. завод Коппа був другим за потужністю подібним підприємством в імперії, продукція якого продавалася також у різних країнах Європи та Азії. Після встановлення радянської влади філія заводу в Шьонвізе стала частиною заводу «Комунар», де згодом були виготовлені перші в країні комбайни [25, с. 197–199].

¹⁸⁰ Агенство – у тексті К. Гільдебранда застосоване російське слово «Агенсиство».

¹⁸¹ Заградівка (Sagradowka) – менонітська колонія, заснована вихідцями з Молочанської колонії у 1872 р. на території Херсонської губернії, у межиріччі Інгульця та його правого притоку Вісуні, на землях, куплених у графа Лева Кочубея. Назву дістала від сусіднього українського села Заградівка, розташованого на річці Інгулець. Центр колонії знаходився у селі Тіге (Кочубеївка), менонітська назва якого походить від однойменного села на р. Молочній [25, с. 454–455]. Колишні землі колонії знаходяться на межі сучасних Дніпропетровської, Херсонської та Миколаївської областей.

¹⁸² Вальдхайм (Waldheim) – менонітське село Молочанської колонії, засноване вихідцями з Гронінгена, Волинь, у 1836 р. на річці Бегім-Чокрак. Назва села перекладається з німецької, як «Лісовий дім» [25, с. 220–221]. Сьогодні – село Владівка Чернігівського р-ну Запорізької обл.

¹⁸³ Шульц – виборний сільський староста у менонітських та німецьких селах [67, с. 4].

¹⁸⁴ Орлов (Ohrlof) – менонітське село Молочанської колонії, засноване на лівому березі річки Курушани у 1805 р. вихідцями з пруського села Орлофф [25, с. 306–307]. Сьогодні – село Орлове Світлодолинської сільради Мелітопольського р-ну Запорізької обл.

¹⁸⁵ Суматра – один із Зондських островів Малайського архіпелагу, третій за площею в Азії, у часи К. Гільдебранда – колонія Нідерландів [68, с. 60–61].

¹⁸⁶ Батаки – група народів, корінне населення північної частини острова Суматра (див. прим. № 190) [69, с. 35].

¹⁸⁷ Суец – місто у Єгипті на узбережжі Суецької затоки, біля Суецького каналу, що з'єднує Червоне та Середземне моря [70, с. 165].

¹⁸⁸ Мара – гірке джерело у Синайській пустелі, де згідно Старому Заповіту розташувався один із станів ізраїльтян [65, с. 95].

¹⁸⁹ Альтнау (Altnau, Altonau) – менонітське село Молочанської колонії, засноване вихідцями з Данцігу в 1804 р. на місці впадіння річки Юшанли у Молочну. Назва села перекладається з німецької, як «Занадто близько» (у сенсі – від кочовиків-ногайців) [25, с. 215–216]. Нині – село Травневе Світлодолинської сільради Мелітопольського району Запорізької області.

¹⁹⁰ 1 П. 3:15 [65, с. 1489].

¹⁹¹ Еф. 2:8–9 [65, с. 1439].

¹⁹² Еф. 3:12 [65, с. 1440].

¹⁹³ 2 Тим. 2:19 [65, с. 1464].

¹⁹⁴ Євр. 8:12 [65, с. 1475].

¹⁹⁵ 1 Ів. 3:19–24 [65, с. 1496–1497].

¹⁹⁶ 5 М. 6:4–9 [65, с. 236].

¹⁹⁷ 4 М. 21:4–9 [65, с. 203].

¹⁹⁸ 1 П. 1:3–4 [65, с. 1487].

¹⁹⁹ Мал. 4:5–6 [65, с. 1182].

²⁰⁰ Матв. 26:38–39 [65, с. 1226].

²⁰¹ Лк. 23:28 [65, с. 1304].

²⁰² Іс. 53:4–12 [65, с. 908–909].

²⁰³ Іс. 60:4–7 [65, с. 917].

²⁰⁴ Іс. 60:7–9 [65, с. 917].

²⁰⁵ вершок – дометрична міра довжини, дорівнює приблизно 4,45 см; 3 вершки – 13,35 см.

²⁰⁶ Дорогобуж – повітове місто Смоленської губернії, звідки у часи К. Гільдебранда починалася судноплавна частина Дніпра [71, с. 795].

²⁰⁷ ...виходить з багатьох долин – мають на увазі численні малі притоки Дніпра у його верхній течії.

²⁰⁸ Пороги, в кількості 13-и, від Айнлаге до Катеринослава – дуже цікаве зауваження автора, адже після зведення каналів і дамб у сер. XIX ст. (див. наступну прим.) до числа Дніпрових порогів прийнято було зараховувати лише 9 об'єктів – саме ті з них, на яких власне й з'явилися споруди [72, с. 282–283; 73, с. 29]. Між тим, в авторів XVI – початку XIX ст. зовсім не було однастайності щодо кількості й назв порогів. Число їх у різних списках коливалося від 10 до 14, а разом всіх об'єктів на Дніпрі, які будь-коли називалися порогами, можна нарахувати до 20. Більшість з них з середини XIX ст. стали відносити до так званих «забор» – кам'яних пасом, які, на відміну від порогів, перетинають течію ріки лише частково. Все ж таки уявлення про 12 (13) Дніпрових порогів подекуди збереглося аж до кінця XIX ст., чому є кілька свідчень, серед яких – слова К. Гільдебранда [74, с. 15–17].

²⁰⁹ Останні будувалися в період з 1845 по 1850–52 роки – перший з діючих у часи К. Гільдебранда каналів спорудили на Кодацькому порозі за проектом

інженера М. Шишова у 1835–37 рр. Протягом 1843–54 рр. схожі канали були зведені ще на восьми порогах [75, с. 86–92].

²¹⁰ наскільки широкі Пороги – мається на увазі те, наскільки простягається окремий поріг уздовж течії Дніпра.

²¹¹ спеціальні лоцмани – люди, які займалися проводом суден та плотів через пороги, були на Дніпрі з глибокої давнини. У часи К. Гільдебранда існувало Товариство дніпровських лоцманів, офіційно затверджене у 1787 р. З 1879 р. у складі Катеринославського повіту існувала Лоцмансько-Кам'янська волость з центром у селі Лоцманська Кам'янка, розташованому південніше Катеринослава. Лоцманське товариство зберігало деякі риси козацького устрою: виборність старшини, вирішення важливих питань на «сході». Лоцмани отримували фіксовану платню за свою роботу, були звільнені від панщини, рекрутських наборів (військової служби), інших повинностей та податків. Кожен претендент на звання професійного лоцмана складав іспит і був зобов'язаний досконало знати фарватер Дніпра в порогах й усі перешкоди на ньому [76, с. 235–244].

²¹² човен (Latka) – у тексті К. Гільдебранда використане спотворене російське слово «лодка».

²¹³ після відомої Кримської війни 1854–1860 років – Кримська (Східна) війна тривала з 1853 по 1856 рр.

²¹⁴ відомі пароплави – слід сказати, що перший пароплав пройшов повз острів Хортицю ще під час весняної повені 1825 р. Це був пароплав «Наdejда», збудований у маєтку графа М.С. Воронцова, в містечку Мошни Київської губернії. Пройшовши пороги, судно згодом курсувало між Херсоном, Миколаєвом та Одесою [77].

²¹⁵ Kodol – кодола, український термін – дуже грубий і міцний мотузок, линва, канат [47, с. 207].

²¹⁶ Кетельштефе (Kätelstefe) – місце, імовірно, пов'язане зі скелею Kätelgled-Stein (див. прим. 7); назва Kätelstefe, можливо походить від платських слів «ketel» (казан) та «stef» (кіл, штир) [18].

²¹⁷ Мідлегштефе (Midlegstefe) – походження цього топоніму залишилося незрозумілим, локалізація ускладнена.

²¹⁸ Французи мають забиратися з Москви! – тут К. Гільдебранд наче порівнює величезного сома з переможеним у 1812 р. Наполеоном Бонапартом.

²¹⁹ Крукербет (Krukebret) – незрозуміле слово.

²²⁰ Ельбінг (Ellbing) – місто й порт на Балтійському морі у Західній Пруссії, недалеко від Данцігу; у часи К. Гільдебранда входило у склад Німеччини [78, с. 668].

²²¹ Саскачеван – з 1882 р. один з чотирьох округів південної частини канадської провінції Північно-Західна Територія [79, с. 235]. Переселення менонітів з Російської імперії в Канаду почалося у 1874 р., після того, як вони були позбавлені багатьох своїх пільг. У Саскачевані хортицькі меноніти з'явилися у 1891 р. [80]. На півдні Саскачевану, недалеко від міста Свіфт Керрент досі стоїть маленьке село Хортітц (Chortitz), засноване тими, про кого згадав К. Гільдебранд [81].

²²² ...наляканий громом вибуху на Кетельгледштайні – мається на увазі вибухи у гранітному кар'єрі на скелі Совутиній, який за словами Я.П. Новицького був там влаштований на початку 1900 рр. [7, с. 56].

²²³ Шаміль – національний герой народів Північного Кавказу, керівник війни за незалежність від Російської імперії (так звана «Кавказька війна»), з 1834 по 1859 рр. – імам (духовний і політичний лідер держави) Північнокавказького імамату [82, с. 125–132].

²²⁴ «Boten» – мається на увазі газета «Der Bote» («Посланець»). Ця німецькомовна газета видавалася у Канаді у 1924–2008 рр. й була розрахована, у

першу чергу, на вихідців з колишньої Російської імперії (Радянського Союзу) [83].

²²⁵ Харроу – селище в окрузі Есекс на півдні провінції Онтаріо, Канада.

²²⁶ Онтаріо – канадська провінція, розташована на південному сході країни. Центр – м. Торонто [84, с. 953].

²²⁷ М.К. Гільдебранд – очевидно, дочка К. Гільдебранда – Марія.

²²⁸ в творінні Божому! – слова з менонітської пісні.

²²⁹ «Душа» (Dusa) – використане українське слово.

²³⁰ алотрія – сторонні предмети; той, хто робить не те, що мав би робити – «займається алотрією» [85, с. 468].

²³¹ нард – азійська трав'яниста рослина, з коренів якої добувають ефірні олії, що використовуються у храмових пахощах. Нард неодноразово згадується у Біблії [86, с. 464–465].

²³² кантор – церковний співець, вчитель церковних хорів [87, с. 320].

²³³ Стентор – ім'я персонажа Гомерової «Іліади», учасника Троянської війни, давньогрецького воїна, котрий міг кричати так само гучно, як кричать одночасно п'ятдесят людей [88, с. 594].

²³⁴ Єрихонські стіни – згідно Старому Заповіту, стіни давнього міста Єрихон у Палестині впали самі собою від гучних звуків священних труб. Це дозволило євреям, які штурмували місто, захопити й зруйнувати його [89, с. 646].

²³⁵ Дан., 6:11 [65, с. 1103].

²³⁶ ом (om, oomtje) – жонатий або літній чоловік [10, с. 299].

²³⁷ Ханаан – в широкому сенсі – уся Палестина, усі землі зайняті євреями з обох боків ріки Йордан [90, с. 37].

²³⁸ кампнери (der Kampner) – мешканці Кампу – меноніти острова Хортиці.

²³⁹ Німрод – персонаж Старого Заповіту, правнук Ноя, родоначальник велетнів, «дужий мисливець перед Господнім лицем» [65, с. 17].

²⁴⁰ раппен (рапп) – дрібна німецька середньовічна монета [91, с. 103].

²⁴¹ Хайдашен («Haidaschen») – балка в урочищі Сагайдачному на лівому березі Дніпра, проти північної частини острова Хортиці (див. прим. 38).

²⁴² Ізегрім (Isegrim) – ім'я вовка, негативного персонажа середньовічного «Роману про Лиса». Цей твір був надзвичайно популярним у країнах Західної Європи, зокрема, в нижньонімецьких і нідерландських землях, звідки походять меноніти [92, с. 189].

²⁴³ Розенгартський бік – правий бік Старого Дніпра. Землі села Розенгарт виходили до Дніпра навпроти середньої частини о. Хортиці [3].

²⁴⁴ ...шість-вісім чаш – у тексті К. Гільдебранда використане платське слово «Kommen» (чаша) [18].

²⁴⁵ ...з грушевим узваром – у тексті К. Гільдебранда використане платське слово «Kruschtimus», де частина «Kruschti (Kruschkje)» є українізмом [18].

²⁴⁶ Розентальська дамба – дамба, що перетинає долину річки Верхня Хортиця поряд із гирлом останньої, в урочищі Вирва. Збудована менонітами для сполучення з південного боку з урочищем Швайнскопф (Хортицький Степок) під час весняних повеней. Назва дамби пояснюється тим, що вона знаходиться на землях села Розенталь [5, с. 204, 215].

²⁴⁷ Меморіал Якоба Геппнера – гранітний обеліск, встановлений у 1889 р. хортицькими та молочанськими менонітами на честь сторічного ювілею заснування першої колонії в Україні. Пам'ятник з посвятою депутату Якобу Геппнеру стояв поряд із його могилою біля остров-хортицького кладовища, у верхів'ях балки Ганнівки (Геппнерс Легт) [7, с. 60]. Щоб зберегти меморіал від знищення за наказом місцевої влади, у 1973 р. меноніти-емігранти викупили його, демонтували й перевезли до Канади разом із двома могильними плитами,

що стояли поряд. Тепер ці пам'ятки зберігаються у Музеї менонітської спадщини в Штайнбаку, Манітоба, Канада [42, с. 200]. При цьому прах Якоба Геппнера та похованого поряд його сина не був потурбований. Згодом місце на Хортиці, де знаходився меморіал, було завалене сміттям і заросло кущами. Тільки в липні 2020 р. силами співробітників Національного заповідника «Хортиця» воно було розчищене, знайдена основа постаменту обеліска та встановлене розташування могильних плит [93].

1. Bergen H. Einlage Kitschkas. 1789–1943. Ein Denkmal. Regina, 2008. 428 s.

2. Новицкий Я.П. С берегов Днепра (очерки Запорожья): Путевые записки и исследования. *Я.П. Новицкий. Твори*. Запоріжжя, 2007. Т. 1. С. 48–183.

3. План дачи колонии Хортицы лит. Е с колониями А. Кронсвейде, Б. Нейгорст, В. Нейендорф, Г. Нейенбург, Д. Ейнлаге, З. Шенгорст, И. Остров-Хортицы, I. Розенталь, К. Розенгард, Л. Кронсталь, М. Остервик, О. Шенеберг, П. Блюменгарт, Р. Бурвальд, С. Нижняя Хортицы, Н и Ж государственных окружных овчарень владения меннонитов Екатеринославской Губернии и Уезда, Хортицкого меннонитского округа. Съёмки, произведенной в 1867 году Чинами Корпуса Межевщиков. Масштаб в английском дюйме 200 сажень. ДАЗО, ф. 264, спр. 1.

4. Батаев Ю. Einlage-Кичкас (часть 1). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-DKs8g8nQNU>. (дата звернення 11.02.2021).

5. Kroeker N.J. Erste Mennoniten-Doerfer Russlands. 1789–1943. Chortitza-Rosental. Vancouver : D.W. Friesen & Sons Ltd., 1981. 292 s.

6. Reger A., Plett D.F. Diese Steine. Die Russlandmennoniten. Steinbach, Manitoba: Crossway Publications Inc., 2001. 694 s.

7. Новицкий Я.П. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности (За рукописом 1917 р.). Запоріжжя : Тандем-У, 2005. 115 с.
8. Klassen Is.P. Die Insel Chortitza. Stimmungsbilder, Gedanken und Erinnerungen. Winnipeg : Derksen Printers, 1979. 126 s.
9. Karte von Danzig, Elbing, und Marienburg oder erstes Blat von Westpreussen / verfasst von Ioh. Frid. Endersch. Neu herausgegeben von F.A. Schraembl. Gest. von A. Amon in Wien. *Allgemeiner grosser Atlas*. Wien: in eigenem Verlage, 1789. URL: <https://sammlungen.ulb.uni-muenster.de/hd/content/zoom/2788159>. (дата звернення 11.02.2021).
10. Rempel D.G., Rempel Carlson C.A Mennonite Family in Tsarist Russia and the Soviet Union, 1789–1923. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2002. 372 p.
11. Толмачев А. Свидетели войны: как строили и восстанавливали знаменитые «Три мачты» и другие ЛЭП на Хортице. URL: <https://hortica.zp.ua/blog/254-lep>. (дата звернення 11.02.2021).
12. Немцы России. Населенные пункты и места поселения. Энциклопедический словарь / составитель В.Ф. Дизендорф. Москва : ЭРН, 2006. 558 с.
13. Чайка О.В. Принятие законов о ликвидации немецкого землевладения в России в 1915 году и его последствия для острова Хортицы. *Музейний вісник*. 2008. Вип. 8. С. 105–118.
14. Яворницький Д.І. Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. Ч. I. 312 с.
15. Обзорение иностранных колоний в Ново-Российском крае. Екатеринославская губерния (продолжение). *Северный Архив*. 1823, ноябрь. № 21. С. 200–208.

16. Національний заповідник «Хортиця». Рекреаційна та туристична інфраструктура (1:5000). *Зміни та доповнення до Генерального плану розвитку Національного заповідника «Хортиця»*. Запоріжжя, «Запоріжцівільпроект», 2007.

17. Клаус А.А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Санкт-Петербург : Тип. В.В. Нусвальта, 1869. Вып. 1. 102 с.

18. Koehler L., Zacharias E. Plautdietsch Lexicon (Low German Dictionary). URL: plautdietsch.22web.org/lexicon/index.htm. (дата звернення 11.02.2021).

19. Всеосяжна Хортиця. Атлас [Остапенко М.А., Охріменко С.Г., Татарінцев С.І. та ін.]. Запоріжжя : Дике Поле, 2006. 23 с.

20. Новицкий Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770–1806 гг. *Я.П. Новицкий. Твори*. Запоріжжя, 2007. Т. 1. С. 136–254.

21. План казенной дачи села Вознесенки Вознесенской волости Александровского уезда Екатеринославской губернии. Составлен в 1846 году, рекогносцирован в 1868 году межевными чинами Министерства государственных имуществ. *ДАЗО*, ф. 230, оп.1, спр. 332.

22. Князьков Ю.П. Історія шкіл м. Запоріжжя. Короткий довідник. Запоріжжя : АА «Тандем», 2012. 112 с.

23. План Уездного города Александровска Екатеринославской губер. 1902 год. *ДАЗО*, ф. 24, оп.1, спр. 141.

24. План дачи колонии Шенвизе владения меннонитов Екатеринославской губернии, Александровского уезда. Хортицкого меннонитского округа. Съёмки, произведенной в 1867 году чинами корпуса межевщиков. *ДАЗО*, ф. 230, оп. 2, спр. 833-а.

25. Фрізен Р. Менонітська архітектура. Від минулого до прийдешнього. Мелітополь : Видавничий будинок ММД, 2010. 659 с.
26. Анучин Д.Н. Малороссы. *Энциклопедический словарь*. С.-Петербург, 1896. Т. XVIII-а. С. 484–485.
27. Афанасьєв-Чужбинський О.С. Нариси Дніпра. Львів : Апріорі, 2016. 544 с.
28. Шиханов Р.Б. Ленінський район міста Запоріжжя (1928–2008 роки): Становлення та розвиток місцевих органів влади. Запоріжжя : Інтер-М, 2008. 384 с.
29. Шаповалов Г.І. Про знахідки корабельних гармат XIV–XVI ст. на Нижньому Дніпрі. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*. 1993. Вып. IV. С. 268–270.
30. Klassen C.N. Klassen genealogy: from the land of revolution and war to the land of freedom and peace. Printed by: Valcraft Printing LTD, 1990. 636 p.
31. Таранова Т. Навіщо до початку XX століття і хлопчиків, і дівчаток одягали в сукні. URL: <http://hopka.org.ua/navishho-do-pochatku-xx-stolittya-i-hlopchikiv-i-divchatok-odyagali-v-sukni/>. (дата звернення 11.02.2021).
32. Васильчук В. Процес розвитку освіти в німецьких поселеннях на Півдні України (XVIII – початок XX століття). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Вип. 33. С. 462–471.
33. Reid-Schroeder Genealogies. Genealogies of the David Reid and Evelyn Schroeder families. URL: <https://reidgen.com/getperson.php?personID=I38876&tree=ReidFamilyTree&sitever=standard>. (дата звернення 11.02.2021).
34. A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp. 1851-1880. Translated and edited, with an Introduction and Analysis, by Harvey L. Dyck. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 1991. 456 p.

35. Власов О.Ю. Hundertjährige eiche – Запорізький дуб. *Заповідна Хортиця*. Запоріжжя, 2018. Вип. VII. С. 272–286.
36. Peters M. Eine Fahrt um die Insel «Chortitza». *Der Bote*. Mittwoch, den 2. Februar 1927. S. 3.
37. Reuben Fanders. I remember butchering. *Mennonite Life*. 1947. № 4. P. 24–26.
38. Cox Christopher. Mennonite Plautdietsch – Language and History. *Saskatchewan Mennonite Historian*. 2008. № 3. P. 20–24.
39. Банко. *Энциклопедический словарь*. С.-Петербург : Семеновская Типо Литография (И.А. Эфрона), 1891. Т. III (Банки – Бергер). С. 5.
40. Обзорение иностранных колоний в Ново-Российском крае. Екатеринославская губерния (Продолжение). *Северный Архив*. 1823, октябрь. № 20. С. 119–128.
41. Peters V. Insel Chortitza. *Der Bote*. Dienstag, den 16. Januar 1973. № 3. S. 9.
42. Peters V. Die Dnjeprinsel Chortitza und ihre Deutsch-Mennonitische Kolonie. *Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde*. 1993. № 36. S. 188–203.
43. Білецька В. Рибальство на Дніпрових порогах. *Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії*. Херсон : ВНЗ «ХДМІ». С. 157–193.
44. Петрашина П. Методика реставрации железных деталей. *Історія на шпангоутах. Проект реставрації старовинних кораблів*. Запоріжжя : Дике Поле, 2016. С. 362-365.
45. Кобалия Д. Полевое обследование и транспортировка байдака в Запорожье. *Історія на шпангоутах. Проект реставрації старовинних кораблів*. Запоріжжя : Дике Поле, 2016. С. 303–309.

46. Кобалія Д. Конструкция байдака и его состояние. *Історія на шпангоутах. Проект реставрації старовинних кораблів*. Запоріжжя : Дике Поле, 2016. С. 310–328.
47. Словник української мови: у 11 т. Т. 4 (І-М) Київ : Наукова думка, 1973. 840 с.
48. Муравьева Л.А. Серебряный монометаллизм министра финансов Е.Ф. Канкрин. *Финансовый вестник: финансы, налоги, страхование, бухгалтерский учет*. 2010. № 5. С. 90–96.
49. Якимович А., С.Б. Замок. *Энциклопедический словарь*. С.-Петербург: Типо Литография И.А. Ефрона, 1894. Т. XII (Жилы – Земпах). С. 207–208.
50. Кобалія Д. Стежками Новицького. Історичний путівник по Хортиці. Запоріжжя : Дике Поле, 2018. 180 с.
51. Припутень – птах 2018 року в Україні. *Пернаті друзі. Пташиний світ України*. URL: http://pernatidruzi.org.ua/pryputen_ptakh_2018_roku_v_ukraini.html. (дата звернення 11.02.2021).
52. Курочкін О. Жнива: українські традиції збору урожаю. *Етнографія*. URL: <http://ethnography.org.ua/content/zhnyva-ukrayinski-tradyciyi-zboru-urozhayu>. (дата звернення 11.02.2021).
53. Чайка О.В. История психиатрической лечебницы «Бетания». *Музейний вісник*. 2014. № 14. С. 177–192.
54. Мисливці та зайці. URL: <https://kroxa.org/sport/rukhlivi-igri/mislivtsi-i-zajtsi>. (дата звернення 11.02.2021).
55. Назарова Є. Про що говорять знайдені на Хортиці залишки козацького зимівника. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/pro-shcho-hovoryat-znadeni-na-khortyci-zalyshky-zymivnyka/30958232.html>. (дата звернення 11.02.2021).

56. Музей древностей и бульвар: Андрей Фабр и его роль в истории Днепра. *Вісті Придніпров'я*. URL: <https://vesti.dp.ua/andrej-fabr-v-istorii-dnepra-foto>. (дата звернення 11.02.2021).
57. Одесский Археологический музей АН УССР. Киев : Наукова думка, 1983. 196 с.
58. Вотруба К. Формування австрійської кухні. URL: http://www.ji.lviv.ua/n73texts/Formuvannya_avstr_kuhni.htm. (дата звернення 11.02.2021).
59. Bergen H. Einlage, Chronik des Dorfes. 1789–1943. Regina, 2010. 197 s.
60. Джерела з історії Південної України. Т. 10 (Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття). Запоріжжя, 2009. 434 с.
61. Duden. Etimologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Wien; Zürich: Dudenverlag, 1963. Duden Band 7. 818 s.
62. Браун П.Я. Кто такие меннониты? Краткий исторический очерк. Гальбштадт : Радуга, 1915. 77 с.
63. ДАЗО, Ф. р-995, оп.28, спр. 38.
64. Ростовцев С.И. Колоконт. *Энциклопедический словарь*. С.-Петербург : типо-литография И.А. Ефрона, 1895. Том XV-A (Коала – Конкордия). С. 722.
65. Біблія або книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена. – Українське біблійне товариство, 1992. 1528 с.
66. Гузев В. История Леппов и Вальманов и их предприятия. URL: <https://chor.square7.ch/wgusew1.pdf>. (дата звернення 11.02.2021).
67. Шултейс. *Энциклопедический словарь*. С.-Петербург, 1904. Т. XV (Шуйское – Электровозбудимость). С. 4.
68. Суматра. *Энциклопедический словарь*. С.-Петербург, 1901. Т. XXXII (Судходные сборы – Таицы). С. 60–61.

69. Журавлева М.Г. Батаки. Большая Советская Энциклопедия. Москва : Советская Энциклопедия, 1970. Т. 3 (Бари – Браслет). С. 35.
70. Суэц. Энциклопедический словарь. С.-Петербург, 1901. Т. XXXII (Судоходные сборы – Таицы). С. 165.
71. Белявский П.Е. Днепр. *Энциклопедический словарь*. С.-Петербург, 1893. Т. X-A (Десмургия – Домициан). С. 791–808.
72. Днепровские пороги. *Записки Одесского Общества Истории и Древностей*. Одесса : в городской типографии, 1853. Том третий. С. 581–586.
73. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. Харків : Видавець Савчук О.О., 2016. 194 с.
74. Власов О.Ю. Пороги Дніпра. Харків : Видавець О.О. Савчук, 2018. 448 с.
75. Иловайский А.С. Днепровские пороги. Киев, 1911. 155 с.
76. Козарь П. Лоцмани Дніпрових порогів (Історичний нарис). *Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії*. Херсон : ВНЗ «ХДМІ». С. 231–285.
77. Сурилов А. «Надежда». Пароход-диговина. К 175-летию со времени открытия коммерческого пароходного мореплавания в Одессе. URL: <http://odessica.net/articles/nadezhda>. (дата звернення 11.02.2021).
78. Эльбинг. *Энциклопедический словарь*. С.-Петербург, 1904. Том XL (Электровозбудительная сила – Эрготин). С. 668.
79. Канада. *Энциклопедический словарь*. С.-Петербург, 1895. Том XIV (Калака – Кардам). С. 235–243.
80. Anderson A. Mennonite Settlement. *The Encyclopedia of Saskatchewan*. URL: https://esask.uregina.ca/entry/mennonite_settlements.jsp. (дата звернення 11.02.2021).

81. Neustaeter T. A Virtual Tour of Chortitz, SK (Wymark) With Tracey Neustaeter. URL: <https://www.mennjnitoba.com/a/a-virtual-tour-of-chortitz-sk-wymark-with-tracey-neustaeter>. (дата звернення 11.02.2021).
82. Шамиль. *Энциклопедический словарь*. С. Петербург, 1903. Том XXXIX (Чугуев – Шен). С. 125–132.
83. Newspaper Articles and Obituaries. Minnonite Archsves of Ontario. URL: <https://uwaterloo.ca/mennonite-archives-ontario/genealogical-resources/newspaper-articles-and-obituaries>. (дата звернення 11.02.2021).
84. Онтарио. *Энциклопедический словарь*. С. Петербург, 1897. Т. XXI-а (Нэшвилль – Опацкий). С. 953.
85. Алотрия. *Энциклопедический словарь*. С. Петербург, 1890. Т. I. (А – Алтай). С. 468.
86. Ростовцев С.И. Нард. *Энциклопедический словарь*. С. Петербург, 1897. Т. XX-а (Наказный атаман – Неясыти). С. 464–465.
87. Кантор. *Энциклопедический словарь*. С. Петербург, 1895. Т. XIV (Калака – Кардам). С. 320.
88. Обнорский Н.П. Стентор. *Энциклопедический словарь*. С. Петербург, 1901. Т. XXXI-A (Статика – Судостроительство). С. 594.
89. Иерихон. *Энциклопедический словарь*. С. Петербург, 1894. Т. XIII-A (Исторические журналы – Калайдович). С. 646.
90. Ханаан. *Энциклопедический словарь*. С. Петербург, 1908. Т. XXXVII (Хаким – Ходоров). С. 37.
91. Зварич В.В. Нумизматический словарь. Львов : Вища школа, 1978. 224 с.
92. Лозовецкий В.С. «Роман о Лисе». Большая Советская Энциклопедия. Москва : Советская Энциклопедия, 1975. Т. 22 (Ремень – Сафи). С. 189.

93. Запорізькі дослідники виявили поховання першого місцевого меноніта. Факти Запоріжжя. URL: <https://zp-fakty.net.ua/society/zaporizki-doslidniki-viyavili-pohovannya-pershogo-miscevogo-menonita>. (дата звернення 11.02.2021).

Додаток А

Кольоровий світ о. Хортиця в спогадах К. Гільдебранда

Віктор Філас,

доктор історичних наук

Запоріжжя, квітень 2021 р.

Зображення, а особливо створене сучасником та очевидцем, зазвичай дає наочне уявлення про ідеологію епохи, побут, етнічні риси, події тощо. Особливу цінність представляють зображення, які створювалися в часи, коли а ні кінематографу, а ні фотографії, а ні, тим більше, телебачення не існувало. Художньо-графічні джерела дають нам можливість уявити деякі історичні факти в просторі, тобто подивитися на ці факти зовсім з іншого боку, ніж це дозволяють традиційні актові або наративні джерела. Тому такі джерела можуть містити іноді зовсім несподівану інформацію для історика. Зазвичай художньо-графічне супроводження текстів розцінюється як засіб полегшення сприйняття і привабливості викладення матеріалу. Але в більшості випадків художньо-графічний матеріал є також текстом, який треба вміти прочитати.

Остання чверть XVIII – перша половина XIX ст. для Південної України позначилися початком масових візуальних «трансляцій» з регіону та появою значної кількості візуальних джерел у вигляді графіки та живопису. Художники та рисувальники, які прикладали свої олівці та пензлі до паперу, захоплюючись північно-причорноморськими сюжетами, фіксували історичну реальність Кримського півострову – здебільшого гірську його частину. Набагато менше майстри приділяли увагу Одесі та ще менше – Дніпровському Надпорожжю. Візуалізація інших регіонів Південної України носила поодинокий та часом випадковий характер.

Серед всього візуального контенту Надпорожжя виділяються роботи панорамного характеру, в фокусі яких знаходяться природні та нерухомі

об'єкти антропогенного походження. Ці роботи носять оціночний характер. Їх головний мотив – формування природного образу регіону з метою напрацювання планів по його модернізації або експлуатації. У випадку з порогами – це уявити масштаб проблеми проходження порожистої частини Дніпра та її подальше вирішення. На це орієнтовані зображення В. Петрова, Ф. Дюбуа де Монпере, В. Зуєва, М. Вебеля. Інші роботи мають суспільно-орієнтований характер. Вони дають уявлення про потенціал регіону невідривно від характерних особливостей його господарчого повсякдення. До таких зображень належать роботи Ж. Мюнца, М. Іванова, Ж. Мівілля, В. Жуковського. Ці візуальні джерела орієнтовані на висвітлення особливостей судноплавства та рибальства у порожистій частині Дніпра. Унікальними є візуальний репортаж про будівництво обхідного каналу вздовж Ненаситецького порогу, а також краєвид Кічкаського перевозу. Але, не дивлячись на наявність існуючих робіт, малюнки К. Гільдебранда суттєво розширюють візуальну уяву про Надпорожжя та вносять новий сюжет – такий, як господарське життя менонітів.

Залежно від ступеню відображення історичної реальності зображення К. Гільдебранда можна віднести до щоденникових візуалій [1]. Вони є результатом графічні фіксації місць перебування автора, зроблених з метою збереження пам'яті про них для автора та для наступних поколінь. Ці візуалії характеризуються епізодичністю, оскільки відображують лише окремі елементи історичної реальності, пов'язаної з автором. До схожих, більш відомих епізодичних щоденникових замальовок належать, наприклад, візуальні фіксації Одеси на полях зошиту з віршами З. Волконської 1819 р., а також візуальні подорожні нотатки Вознесенська, південного берега Криму, Бахчисараю, зроблених дружиною Миколи І – імператрицею Олександрою Федорівною у 1837 р. Така візуально-нарративна схема фіксування історичної дійсності

притаманна авторам з переважним візуально-образним досвідом сприйняття світу. Сутність цього типу світосприйняття вдало розкриває лист з Риму художника В.І. Штернберга до свого друга, відомого майстра пензля І.К. Айвазовського. В.І. Штернберг, намагаючись описати зовнішній вигляд архітекторів Ф. Еппінгера та І. Чіжова, які повернулися з подорожі на Балкани, зазначає, що «...первый [Ф. Еппінгер] отрастил себе большую бороду, а второй [І. Чіжов] зарос бородой архитектора» [2]. Далі художник, намагаючись передати більш глибиною свої уявлення від побаченого та висловити свої «нестримні» емоції, «розшифровує» текст листа малюнком «бородатих» колег, аби наблизити уявлення І.К. Айвазовського до реальності. У малюнку чорнилами на загальному рівні промальовані ледь впізнаванні риси облич, які створюють ефект присутності у читача цього листа. Подібне візуально-нарративне фіксування дійсності притаманне і Корнеліусу Гільдебранду.

К. Гільдебранд у своїх спогадах зазначав, що бажання малювати у нього з'явилося у дитинстві. Вплинув на формування художньо-графічного сприйняття світу молодого Корнеліуса його шкільний вчитель Якоб Епп. «Я, пише К. Гільдебранд, розмальовував картинки по його ескізах, що мені завжди було цікаво. Серед них були краєвиди зі сценами полювання, лисицею, зайцем і птахами. Розмальовував усе, що тільки можливо: зелені лани, дерева й каміння, або зимовий краєвид». Художньо-технічні здібності Гільдебранда так і залишились на початковому рівні, але сформувалося візуально-образне мислення та світосприйняття, результатом чого і стала згодом візуалізація своїх спогадів поміж наративу.

З візуальної спадщини К. Гільдебранда в нашому розпорядженні є чотири раніше опублікованих малюнки, виконані фарбами в теплих тонах з правками чорнилом [3]. Малюнки вміщені до рукопису його спогадів. Малюнок № 1 та малюнок № 2 мають подібну побудову сюжету, але різняться вони в деталях.

Сюжети обох малюнків наче «переламуються» на дві умовні площини. Лінія «зламу» проходить по основі огорожі маєтку. Такий підхід до формування сюжету говорить про те, що автор намагався передати не емоційно-естетичну складову історичної дійсності як художник, а «накреслити» цю дійсність як кресляр, вмістивши на папері максимальну кількість необхідної інформації, аби візуально донести свою думку. Умовна «верхня» площина вміщає в собі зображення маєтку, умовна «нижня» – ріку Дніпро. Саме ці дві площини, «верхня» та «нижня», і є об'єктами порівняння. У своїх спогадах автор зазначає, що хронологічно історична дійсність на першому малюнку відповідає 1850 року. Другий малюнок фіксує краєвид у 1913 році. Скоріш за все, цей останній малюнок створювався з натури саме в 1913 році, а перший був приведений у відповідність до стану середини XIX ст., що відбився у пам'яті автора. Першою відмінністю у зображенні маєтку є наявність великої прибудови до житлового будинку, яку, за спогадами автора, звели 1850 року. Другою є наявність у 1913 році за будинком великого саду. Задля того, щоб повністю продемонструвати цей сад у повному обсязі та створити уявлення про його розміри, у другому малюнку трохи до верху піднято ракурс. У зображенні Дніпра змінюється «номенклатура» судноплавства – збільшується різноманітність та щільність суден та плотів по ріці, що було зумовлено будівництвом обхідних каналів обабіч небезпечних порогів. Окрім того, на другому малюнку ми бачимо більш-менш розчищений від великого каміння берег Дніпра поблизу маєтку, аби це каміння не заважало причалювати човнам.

Такий порівняльно-візуальний підхід – намагання К. Гільдебранда показати в динаміці зростання добробуту його родини на тлі позитивних перетворень, що виразились у зростанні торгівлі по Дніпру. Ці два малюнки у порівнянні демонструють спадкоємність поколінь та прихильність родинним цінностям, що було важливою складовою світогляду та самобутності менонітів.

Автор візуально демонструє, що він добрий господар та гарний нащадок своїх батьків, який йде в ногу з часом.

Третій малюнок присвячений «підсумку» господарчого циклу землероба – збору врожаю. Це найбільш значущий процес, успіх якого ставить оцінку вправності того чи іншого господаря. Тому й не дивно, що подібний сюжет знайшов своє відображення й у К. Гільдебранда. Автор малюнка детально зобразив ролі, відведені членам родини у справі збору врожаю. Старші сини Петер і Якоб косили, сам автор загібав до купи скошене жито, а його молодший брат Йоган в'язав це жито в снопи, які їхній батько складав до куп по 64 снопи у кожній. Зображуючи старших братів – Петера та Якоба, К. Гільдебранд підкреслює значущість та важливість косарів у процесі збору врожаю. Старші брати зображені мов атланти, що «домінують» над іншими фігурами учасників процесу. Саме вони відповідають спогадам О. Афанасьєва-Чужбинського, де той говорить про зовнішні характеристики хортицьких менонітів, які вирізнялись високим зростом та міцною статуєю, та за характером були переважно грубуваті та прості [4, с. 358]. Всі інші фігури: віз, коні, молодші брати та навіть батько майже вдвічі менші за Петера та Якоба. Хоч батько і є головою родини, і за логікою повинен бути хоч би приблизно за розміром як старші сини, або знаходитись у центрі уваги, проте в полі він «поступається» косарям, праця яких є важкою, головною та важливішою у всьому процесі збору врожаю. Усвідомлення автором малюнку ролі старших братів та намагання бути схожими на них виявилися й у тому, що фігури Петера і Якоба прописані трохи чіткіше. Вони також мають легку кольорову відмінність. Фігури батька та інших братів більш символічні та формально подібні. Важкість праці старших братів підкреслюється і наявністю у них на головах солом'яних брилів, які, на відміну від звичайних картузів, краще захищали від спеки, в умовах якої більшість часу доводилося тяжко працювати

саме косарям. Сюжет малюнку говорить і про достатню консервативність відносин саме в цій родині менонітів, маркером чого є чітке дотримання традиційного розподілу праці – на полі працюють лише чоловіки, а жінки займаються хатніми справами [5, с. 244].

Четвертий малюнок К. Гільдебранда тяжіє по суті більше до креслення, аніж є власне малюнком. Він показує зовнішній вигляд будинку та його планування. Такий підхід у побудові сюжету має на меті створити уявлення про приватний простір менонітської родини.

Метою створення зображень будинків на перших двох малюнках було розкриття взаємозв'язку об'єктів із оточуючим середовищем. Це так званий індексальний тип візуальної інформації, що вказує на сутність зображеного та допомагає глядачеві його зрозуміти. Натомість будинок з малюнку № 4, на відміну від інших зображень будинків К. Гільдебранда, фокусує погляд глядача на особливостях зовнішньої будови. В ньому промальовано основні елементи зовнішнього вигляду. І це вже інший тип інформації – символічний, призначений формувати уявлення про масштаб та нести відомості про об'єкт, створюючи ефект присутності у глядача.

Малюнки К. Гільдебранда є органічною інформаційною складовою його спогадів. Вони несуть в собі не естетичне художньо-графічне навантаження, а є інформаційно-графічним повідомленням, де «мовною» одиницею виступають лінія, крапка, штрих, тон та кольоровий спектр. Малюнки ілюструють та визначають характерні риси господарства та побуту окремої родини хортицьких менонітів, а також фіксують традиційний родинний уклад Гільдебрантів.

1. Філас В.М. Візуальне освоєння Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII – середини XIX ст.: джерелознавчий аналіз. Запоріжжя : Вид-во Хортицької національної академії, 2018. С. 271–272.

2. Рукописный отдел Российской национальной библиотеки. Ф. 9. Айвазовский И.К. Оп. 1. Д. 11. Штернберг И.В. Письма И.К. Айвазовскому октябрь 1843 – 13 мая 1845. Рим. Л. 2.

3. A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp. 1851-1880. Translated and edited, with an Introduction and Analysis, by Harvey L. Dyck. Toronto – Buffalo – London : University of Toronto Press, 1991. 456 p.

4. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. СПб., 1863. Ч. I. 465 с.

5. Белікова М.В. Традиційно-побутова культура менонітської спільноти півдня України наприкінці XVIII – початку XX ст. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття*. 2008. Вип. 9. С. 240–252.

Додаток Б

Опис острова Хортиці 1823 року

Фрагмент статті: Обозрение иностранных колоний в Ново-Российском крае. Екатеринославская губерния (Продолжение). *Северный Архив*. 1823, октябрь. № 20. С. 119–128.

Переклад з російської Олега Власова.

Острів Хортиця знаходиться посеред Дніпра, за 5 верст від (села – ред.) Хортиці. Місце, при котрому знаходиться перевіз на цей острів, прекрасне. З обох берегів здіймаються скелі, складені з величезних каменів, нагромаджених один на іншому, а в деяких місцях повислих над рікою. Між цими стрімчаками знаходяться лощини, всіяні чагарниками. Цей острів має довжини до 7 верст, а ширини, в найширшому місці, до трьох. На ньому видно ще рештки укріплень і шанців, зроблених, вірогідно, під час Мініховських походів*.

Колонія знаходиться, за течією, на лівому березі острова, майже на середині нього, при самому Дніпрі, у приємному місці розташування; 12 господарів, що мешкають у ній, живуть у вельми доброму стані. Володіючи всім островом, на котрому знаходиться біля 1000 десятин землі, вони мають її по теперішній їхній кількості з надлишком і користуються у порівнянні з іншими колоніями тою вигодою, що ніколи в них не буває проходу військових команд, проводу колодників тощо. Тут майже при кожному домі Меноніста знаходиться фруктовий садок.

Острів проритий Меноністами у всю широчінь його ровом у сажень, для відділення оброблених ланів від лук і пасовищ. У кінці острова було колись закладено для Князя Потьомкіна сад; та нині нема ніяких вже його ознак, окрім рову, навколо викопаного; вцілілі дерева Меноністи перенесли у сади свої. У верхній частині острова є чималий лісок, що складається найбільше з диких яблунь та груш.

*Укріплення ці, може бути, зроблені набагато раніше. У Географическом Российском Лексиконе, частині VI, на сторінці 3 сказано: «Козакам Малоросійським від Польщі у володіння Сигізмунда I дані, у вічні володіння, завойовані у 1471 році Казимиром IV вище та нижче порогів з обох боків Дніпра землі, з тим, щоби вони Турків і Татар на допускали чинити на Руську сторону напади. Тому то Малоросійські Козаки отримавши дозвіл у цих місцях укріплюватися й тримати військові знаряддя й усякі припаси, збудували на Дніпрі, з обох боків, різні укріплені городки, між якими були Терехтимир, городок на острові Дніпра, званому Хортицьким, Чигирин та інші».

Додаток В

Опис острова Хортиці 1848 року.

Фрагмент статті: Oberschulz Bartsch, Beisitzer Dyk, Siemens, Heinrich Heese. Das Chortitzer Mennonitengebiet 1848. Kurzgefasste geschichtliche Uebersicht der Gruendung und des Bestehens der Kolonien des chortizzer Mennonitenbezirkes.

Переклад з німецької Олега Власова.

Інзель-Хортиц (у тексті – Insel-Chortiz – ред.), резиденція депутата Геппнера, котрий одразу ж переїхав на цей однойменний острів (що має розміри 7 верст довжини та 3 версти ширини) з іще 11 родинами; на ньому (острові – ред.) на той час було 2 хатини для охоронців лісу та саду, закладеного князем Потьомкіним. Колонія лежить упритул до берега Лівого Дніпра, на краю високого степового плато, який схожий на тильний бік замку. Вона (колонія – ред.) не належно захищена від повеней, коли рівень води у Дніпрі надзвичайно високий, проте її зовнішній вигляд доволі приємний завдяки симпатичним садам та городам. Увесь острів укритий піщаним ґрунтом, його зернові поля дають непоганий прибуток у вологі роки, але не варті праці, зусиль та витрат у посушливе та спекотне літо. Трава на пасовищах теж дуже тонка, та цілком придатна для худоби, а в ріці Дніпрі – прекрасний водопій. Громада також має особливі переваги у молодому лісі та риболовлі, однак, це є лише побічний бізнес, який приносить не більше 12 рублів сріблом з оренди. Великий ліс на нижньому кінці острова не є власністю цієї колонії, але належить усій Хортицькій громаді, яка також утримує тут варту; ця громада (острова Хортиці – ред.) використовує тільки трав'янисті галявини по всьому лісу для сінокошу. Початкова кількість (тутешніх – ред.) поселенців – 12.

Додаток Г

Фрагмент статті: Einfache Erzählung der Auswanderung der Chortitzer Mennoniten nach Rußland, ihrer Ansiedlung und weiteren Schicksale., 1857 von Johann Peters. Abgeschrieben von Thomas Schirmacher.

Переклад з німецької Олега Власова.

VI. Острів Хортиця.

Вище я дуже коротко згадав найважливіші відомі мені події, що супроводжували еміграцію та розселення наших старійшин; про деякі речі я сказав, можливо, занадто мало, а на дечому зупинився занадто докладно. Тепер я дозволю собі у своїй розповіді вирушити на острів, де жив покійний Гепнер. – Острів набув своєрідної слави завдяки своєму розташуванню, красі та історичним спогадам, які з ним пов'язані, й часто удостоювався честі відвідин поважних гостей. Цей чарівний дніпровський острів не уникнув уваги навіть його високості імперського князя Потьомкіна, а позаяк раніше він був його власністю, князь замислив побудувати на ньому палац. Місце для будівництва вже було визначене, а поряд із ним почав закладатися сад, від якого до цих пір збереглися зарості вишневих дерев. Лінію, по якій мав йти поштовий шлях через острів у Олександрівськ, все ще можна віднайти доволі точно. План, що додається, оригінал якого був складений на прохання його ексцеленції голови катеринославського уряду таємного радника Фабеля і презентований йому, дає чітку уяву про ці невітлені проекти. Острів, названий так само, як і заснована на ньому колонія, Хортиця <Chortitz – ред.>, розташований приблизно за 15 верст нижче знаменитих Дніпрових порогів, його довжина сягає приблизно 7 верст і 3 версти ширина, його хребет тягнеться з північного заходу на південний схід й унизу зливається з гарною, вкритою лісом рівниною. Він більше підходить для скотарства, ніж для землеробства, бо ґрунт всюди піщаний, і в посушливі роки лани дають надто низький врожай; з іншого боку худоба вельми розкошує на

рідкій, проте соковитій траві та прекрасній річковій воді, а голодувати їй доводиться лише за надзвичайної посухи. – Коли наші переселенці прибули на острів, він увесь був укритий соковитою травою. Проте у наступні посушливі роки сильні бурі зірвали легкий трав'яний покрив на узвишсях і винесли на денне світло летючий пісок, який швидко розповсюдився й загрожував засипати весь острів. Восени 1830 року спроба закріпити ці піщані місця, посіявши озиме жито, зазнала повного провалу. Тоді ці піски у 1832 році були засаджені піщано-луговим чагарником <шелюгом – ред.>, і цей спосіб був найбільш успішним. Цим не тільки стримується розвіяння піску. Крім того, чагарник, який зараз росте на цій ділянці площею біля 112 десятин, що є власністю нашої сільської громади, щорічно надає багато дров і корисної для господарства деревини, яку треба частіше проріджувати для покращення плантації. На піску прекрасно ростуть ялини та тополі, посаджені кілька років тому в якості досліду. Нижній кінець острова вкритий пречудовими природними лісами. Наші батьки зустрічали найпрекрасніші високі дуби, липи, в'язи, тополі та дерева інших порід, які, однак, через відсутність нагляду за ними, рубалися будь-ким для будь-яких потреб і кількість їхня ставала все меншою. Коли нарешті, у 1831 році було впроваджено суворий нагляд за всіма лісами, ці чудові первісні хащі вже піддалися попередньому свавіллю. Їх місце зайняла низька парость, з якої де-не-де стирчав вінець високого стовбуру. Перед нами постала задача відродити ліс за допомогою відповідної обробки, і ви дійсно можете знову побачити тисячі струнких дубових стовбурів та їхні зелені навіси крон, що наче куполи, здіймаються все вище й вище. Всі ці лісові посадки є власністю окружної громади й у даний час тут налічується більше 49000 дубів, 4000 в'язів і 1100 лип, за виключенням не врахованих тополь і верб. «Крушке» <у тексті «Kruschke» – ред.> або грушеві дерева можна знайти по всьому острову й нарахувати більше 4500 стовбурів, з яких біля 2000 знаходяться у

мальовничо розкиданих групах і поодинці на так званому Баумфельде <у тексті «Baumfelde», Поле Дерев – ред.>, де гребінь острова поступово починає згладжуватися. На північ, до самого шпилю, острів має круті береги, які часто перериваються глибокими балками з лісом та вирубками, а також крутими прямовисними кам'яними урвищами. Північна половина острова, відділена поперечним ровом, використовується виключно, як пасовища, бо вона піщана й зависока для обробки. В цій частині уважна людина побачить невеликі окопи та ями, упорядковані в ряди, які вже заросли зеленню, та все ще дуже добре помітні. Вони являють собою нерухомі пам'ятки минулої воєнної доби й пробуджують в нас багато картин кривавих битв, які, можливо, мали місце тут задовго до появи наших батьків, на тому самому острові, де замість хрипіння бойових коней наші отари тепер шукають поживу в мирному спокої, а замість воїнів із голими мечами на поле виходять поселенці з лемешем або косою. Якщо подивитися на всі пов'язані між собою редути, то можна виявити цілу систему укріплень, і вона не залишилася невикористаною, чому найяскравішим доказом слугують стрілки, знайдені тут першими поселенцями. Так, навіть знайдені рушниці та гарматні ядра, старі монети з відбитком півмісяця, або з написом «Сигизмунд, король Польщі», свідчать про перепетії війни, які спіткали острів.

На східному боці острова, недалеко від води, знаходиться колонія Острів Хортиця. Позаду неї – високий схил гори, частково вкритий лісом, частково засаджений шовковицею. – Спочатку переселенці не збиралися засновувати тут своє село. 12 родин, і разом з ними Гепнер, одразу після того, як перебралися на острів, почали будувати свої житла на певній відстані одне від одного вздовж східного берегу, так, аби кожен, як у них це було в Прусії, міг жити посеред земельної ділянки, що йому належала. Ще восени 1789 року Гепнер побудував свій дім у так званому Вишневому Саду, на тому ж місці, де князь Потьомкін

заклав запланований сад. Решта 11 родин побудувалися тільки в наступні кілька років. Та тільки-но вони завершили облаштування своїх осель, як усвідомили необхідність зібратися й оселитися купно. Вони не почувалися в безпеці через жадібність своїх сусідів і бачили, що не тільки їхня власність, але й їхнє життя знаходиться під загрозою. Надзвичайна подія спонукала їх швидко втілити цей задум. Гепнера, який керував усім поселенням разом із Барчем, взагалі вважали багатим, і його швидкий успіх у будівництві власної оселі, що, звісно, залежав виключно від його рішучого та заповзятливого характеру, ніби виправдовував цей погляд. Одного вечора він повернувся додому з відрядження з Хортиці в суцільній темряві й під хмарним небом. Ніхто з домочадців не зустрів його. Почався дощ, у небі промайнув яскравий спалах блискавки й на мить освітив ось що. На свій жах, Гепнер побачив хлопця, що спрямував на нього пістолет. Однак, завдяки милостивому захисту Божому, капсуль змок і вбивча куля не спрацювала. Він покликав на поміч двох своїх товаришів, що прийшли з ним, та напад був занадто неочікуваний, а сили занадто нерівні. Гепнер отримав удар по руці прикладом рушниці, його збили з ніг і заткнули рота разом з одним з його товаришів. Інший зумів вислизнути непоміченим. 6 грабіжників увірвалися в оселю Гепнера кілька днів тому, скрутили усіх її мешканців, зібрали найцінніші речі, озброїлися знайденими рушницями (Гепнер був завзятий мисливець), й таким чином, чекали на господаря будинку, щоб відібрати в нього гроші, які, на їхню думку, мали бути десь, та які вони не могли знайти. Поки вони наполегливо тиснули на Гепнера, щоб той віддав гроші, його товариш на ім'я Гільдебранд, який утік, поспішив до сусіднього сторожового будиночку, де жив старий капрал, охоронець князівського саду, а звідти побіг за допомогою до інших німецьких поселенців. Старий капрал одразу потрапив у військовий реєстр. Він побіг до найближчого лісу й гучним криком: «Гей, несі сюда!» <у тексті – «Gej neschi sjuda!» – ред.>, як наче він наближався разом з

поселенцями, налякав розбійників. Аж ось вони збентежено побачили, що третій німець щез, і з жахом зібравши деякі цінні речі, втекли з найбільшим поспіхом, залишивши навіть знайдені ними невеликі гроші – біля 14 рублів. – Ця подія налякала поселенців; вона швидко примусила їх зібратися, й вони побудувалися у закритій колонії, на тому місці, де ми до цих пір живемо.

Усі небезпеки, труднощі та перешкоди, що з ними стикалися наші батьки, тепер подолані. Ми полюбили нашу нову батьківщину й живемо щасливі й задоволені під могутнім захистом нашого всевишнього й любого Батька та під мудрим керівництвом високого авторитету. Так, ми у спокої насолоджуємося золотими плодами, що так чудово зросли й визріли з поневірянь, страждань і злиднів наших батьків. Ми благословляємо рішучість, яка привела їх у Росію, і з благоговінням прославляємо Боже провидіння, що все влаштувало так добре.

Написано від імені члена Аграрного Товариства Йогана Петерса на острові Хортиця у 1857 році.

Додаток Д

Опис острова Хортиці 1907 року.

Фрагмент статті: Adam Giesinger. Villages in which our forefathers lived. *American Historical Society of Germans from Russia*. 1975, December. Work Paper. № 19. P. 17–24.

Переклад з англійської Олега Власова.

Село Інзель-Хортиця (у тексті – Insel-Chortitza – ред.) лежить на східному боці острова у Дніпрі, який носить ту саму назву, що й село, але іноді його називають Камр. До нього можна дістатися, проїхавши чотири-п'ять верст на схід від Хортиці (села Хортиці – ред.). Село лежить дуже близько до берега ріки, від якої його відділяє лише вузька дорога. Місцями захищене від

затоплення дамбами. В селі налічується вісімнадцять землевласників та загалом 204 мешканців-менонітів.

Острів є історичним місцем, і туристи рідко відмовляють собі в задоволенні відвідати його. Сьогодні там можна побачити довгі ряди укріплень та знайти сліди земляних хатин запорозьких козаків.

Навпроти села мешканці багато років тому висадили чудовий маленький смерековий ліс, який процвітає і щороку забезпечує зеленими ялинками багато шкіл та приватних будинків. Південна частина острова раніше була вкрита чудовим первісним лісом. У 1857 році в ньому ще було 49000 дубів, 4000 в'язів, 1000 лип і велика кількість тополь і верб. Дикі груші траплялись по всьому острову, а тоді налічували 4500 дерев. Останні ростуть тут і сьогодні у великій кількості, але чудовий ліс знищений до кількох жалюгідних решток крадіями лісу, які приїжджали на човнах із великого руського села (Вознесенівки – ред.), що лежить навскоси звідси.

Зернові поля острова рідко дають хороший врожай, оскільки ґрунт занадто піщаний; але, компенсуючи це, люди мають дуже великий успіх у виноградарстві та плідівництві. Також на острові щоліта зріють великі поля кавунів. Чимало випадків, коли селянин за одне літо отримує прибуток з цього джерела 500–600 рублів і більше.

Мешканці Інзель-Хортиці – приємні люди, серед яких ви легко почуватиметеся комфортно. Влітку маленьке село завжди повне відпочивальників, які приїжджають сюди здебільшого із сусіднього міста Олександрівська, щоби скупатися в затінених вербами водах Дніпра та насолодитися фруктами та вином острова.

За браком місця я маю зупинитися на цьому із цим описом, хоч і роблю це без бажання. Щоб не приховувати повністю менш захопливий бік, мушу додати,

що іноді кажуть, що люди Інзель-Хортиці занадто люблять рубль – але я сумніваюся, чи сильно вони відрізняються в цьому плані від інших.

Додаток Е

Українська та менонітська топоніміка острова Хортиці (Kampe, Grosse Kampe) та його околиць у XIX столітті

(на топографічній основі «Плану дачі колонії Хортиці...» 1867 року).

Склав Олег Власов

Український топонім	Менонітський топонім	Переклад менонітського топоніму
1. р. Новий Дніпро	Grossen Dnjepr	Великий Дніпро
2. р. Старий Дніпро (Річище)	Kleinen Dnjepr	Малий Дніпро
3. о. Хортиця	Kampe, Grosse Kampe	Табір, Великий Табір
4. ск. Три Стовпи	Spitze, hohes Thor	Шпиль, Високі Ворота
5. ск. Два Стоги	—	—
6. о. Дубовий	—	—
7. ск. Вища Голова	—	—
8. уроч. Сагайдачне	Haidaschne	спотвор. «Сагайдачне»
9. кам. Скопцеві	—	—
10. кам. Перейми	—	—
11. б. Совутина	Ketellegt	Казан-балка (?)
12. ск. Совутина	Kätelgled-Stein	Скеля (балки) Гладкого Казана (?)
13. б. Холодна	—	—
14. б. Брагарня	—	—
15. уроч. Велика Молодняга	—	—
16. б. Ушвива	—	—
17. ск. Ушвива	Weidlegtstein	Скеля Вербової балки
18. б. Велика Вербова	Weidlegt	Балка Вербова
19. б. Мала Вербова	—	—
20. —	Sandhacken	Піщаний гак (?)
21. б. Довга (Ганнівка)	Hanneschlegt, Heppners Tal, Heppners Legt	Балка Ганчина, Геппнера
22. ск. Мартинова	großen Stein	Велика Скеля

(Думна)		
23. —	Steinerberg	Кам'яна Гора
24. б. Шанцева	—	—
25. б. Башмачка	—	—
26. о. Розстебин	—	—
(Вербка)	—	—
27. о. Великий Дубовий	—	—
28. б. Костіна	Kropplegt	Врожайна балка
29. б. Липова	—	—
30. —	Schweinhock, Schweinshocksufer	Свинячий Гай, Берег Свинячого Гаю
31. б. Корнієва	Ennslegt	Балка (Корнія) Еннса
32. забора Чорна	—	—
33. уроч. Середня Голова	—	—
34. уроч. Потьомкінський курган	Hengsthügel	Пагорб Жеребця
35. Уроч. Капральщина	—	—
36. о. Капральський	—	—
Просеред	—	—
37. гирло р. Суха	—	—
Московка	—	—
38. б. Глиняна	—	—
39. —	Steiles Ufer	Високий Берег
40. оз. Головківське	—	—
(Комишувате)	—	—
41. оз. Підкручне	—	—
42. —	уроч. Butendick	Зовнішня Дамба
43. уроч. Нижча Голова	—	—
44. оз. Осокорове	—	—
45. оз. Прогной	Grosslangewode	Велика Довга Вода
46. оз. Мала Домаха	Kleines Steinerwatter	Мала Кам'яна Вода
47. оз. Велика Домаха	Gross Steinerwatter	Велика Кам'яна Вода
48. —	Kirschengarten	Вишневий Сад
49. уроч. Корнетівщина	Kormien	Житнє (Зернове) (?)
50. о. Корнетівський	—	—
51. б. Корнійчиха	Kornischelegt	Зернова (Житня) балка
52. —	Hintenfeld	Заднє Поле
53. б. Широка	Rehlegt	Косулина балка
54. —	Vorfeld	Переднє Поле

55. б. Генеральська	Generalslegt	Генеральська балка
56. ск. Гавунівська	—	—
57. —	Struncklegt (?)	Кукурудзяна балка (?)
58. ск. Каракайка	—	—
59. б. Каракайка	Strauchlegt	Чагарникова балка
60. о. Канцерівський (Вирва, Дубовий) та ск. Канцерівська Нижня	Kleine Kampe	Малий Табір
61. —	Fichtenhock	Ялинковий Гай
62. б. Громушина (Громушині Роздоли)	Borelegt	Кринична (Джерельна) балка
63. ск. Громушина	—	—
64. —	Fehrlegt	Поромна балка
65. ск. Наумова	—	—
66. б. Наумова	—	—
67. б. Куца	—	—
68. ск. Копичевата	—	—
69. б. Музичина	Heulegt	Сінна балка
70. —	Schaftland	Овеча земля
71. ск. Чорна	—	—
72. ск. Лазні	—	—
73. Змієва печера	—	—
74. б. Чавунова	—	—
75. ск. Отара	—	—
76. уроч. Царська Пристань	Zarskig Priesdaum	спотвор. Царська Пристань
77. б. Річище	Sandlegt	Піщана балка
78. уроч. Хортицький Степок (Мала Хортиця)	Schweiskopf	Свиняча голова
79. ск. Рогозина	—	—
80. ск. Канцерівська Верхня	Affenkopf	Мавпяча Голова
81. б. Щавелева	Kolonies Tal	Балка Колоній
82. р. Верхня Хортиця	fl. Chortirza	р. Хортиця
83. —	der Spitze	Шпиль
84. уроч. Вирва	Wirwe	спотвор. Вирва
85. —	Kohlen Brennerei	Вуглярка
86. —	Holz Tal	Дров'яна балка

87. б. Косарева	Ziegelscheune Tal	Балка Цегляного Сараю
88. б. Гадюча	Holtlegt	Лісова балка
89. —	Bienen Tal	Бджолина балка
90. б. Бабурська	Rosengarter Lechte	Розенгардська балка
91. р. Середня Хортиця	Ritsch	спотвор. Річка (?)
92. б. Капустяна	Heu Tal	Сінна балка
93. р. Нижня Хортиця	fl. Nieder Chortitza	р. Нижня Хортиця

Географічний показчик

Айнлаге

Айнлагіше Кампе [die Einlagsche Kampe], урочище

Айнлагський перевіз

Александровські [Alexandrowski], місто

Альткронсвейде [Altkronsweide], село

Альтнау [Altnau], село

Америка, континент

Бердянськ, місто

Бонсак [Bohnsack], село

Боратов [Boradow], колонія

Борелегт [Borelegt], балка

Бютендік [Butendick], урочище

Вайдлегтштайн [Weidlegtstein], скеля

Вальдхайм [Waldheim], село

Вітебські [Witebski], село

Возніценські [Wosnizenski], село

Ворфельд [Vorfeld], урочище

Гальбштадт [Halbstadt], село

Геппнерс Легт [Heppners Legt], балка

Геппнерс Таль [Heppners Tal], балка

Гінтерфельд [Hintenfeld], урочище

Гнаденфельд [Gnadenfeld], село

Гроссен Штайн [großen Stein], скеля

Гроссен Штайнер Вассер [großen Steiner Wasser], озеро

Гуляйполе, село
Дніпро, ріка
Доргобуж, місто
Ельбінг [Ellbing], місто
Заградівка [Sagradowka], село
Зандлеґт [Sandlegt], балка
Ігнатовка [Ignazhofs], село
Камп [Kamp], острів
Кетель-ґлатт [Ketel glatt], балка?
Кетельґлед-Штайн [Kätelgled-Stein], скеля
Кетельлеґт [Kettellegt], балка
Кетельштефе [Kätelstefe], урочище
Кіршенґартен [Kirschengarten], урочище
Кормієн [Kormien], урочище
Кронсвайде [Kronsweide], село
Кронсґартен [Kronsgarten], село
Ладекоп [Ladekopp], село
Ланґе Ваттер [lange Watter], озеро
Мара, джерело
Мідлегштефе [Midlegstefe], урочище
Молочна [Molotschna], колонія
Москва, місто
Нижня Хортиця, село
Ной Гнаденталь [Neu Gnadenthal], село
Нойєндорф [Neuendorf], село
Нойкронсвейде [Neukronsweide], село
Нойшенвізе [Neuschönwiese], село

Онтаріо, провінція
Орлов [Ohrlof], село
Остервік [Osterwik], село
піщана з каменями коса [Sandhacken]
Плавні [Plawni], місцевість
Платте штайн [platte Stein], скеля
Подольськ [Podolsk], село
Пороги
Прусія, держава
Рандберге [Randberge], урочище
Рейлеґт [Rehlegt], балка
Рейтренке (Rehtränke), урочище
Розенгарт [Rosengart], село
Розенгартський бік
Розенталь, село
Розентальська дамба
Сад Колоній [Koloniegarten]
Саксонія, держава
Саскачеван, округ
Слобіцкі [Slobicki], село
старі дворяні [?] [Dworaniw], урочище?
Струнклеґт [Struncklegt]
Суец, місто
Суматра, острів
Тіґе [Tige], село
Ферлеґт [Fehrlegt], балка
Фіхтенхок [Fichtenhock], урочище

Францфельд [Franzfeld], село
Фюрстенвердер [Fürstenwerder], село
Хайдашен [Haidaschen], балка
Хайдашне [Haidaschne], урочище
Ханаан, країна
Харроу, селище
Хенґстхюгель [Hengsthügel], пагорб
Хоелегт [Heulegt], балка
Хортиця, острів
Хортиця, село
Хохес Тор [hohes Thor], урочище
Царський Прістан [Zarskig Pristan], урочище
Шанценграбен [Schanzengraben], укріплення
Швайнскопф [Schweiskopf], урочище
Швайнхок [Schweinhock], урочище
Швайншоксуфер [Schweinshocksufer]
Шенхорст [Schönhorst], село
Шлелегт [Schlelegt], балка
Шпітце [Spitze], урочище
Штайлес Уфер [Steiles Ufer], урочище
Штайнерберг [Steinerberg], гора
Штайнерваттер великий [Steinerwatter], озеро
Штайнерваттер маленький [Steinerwatter], озеро
Штіх [Stich], урочище
Штраухлегт [Strauchlegt], балка
Шьонвізе [Schönwiese], село
Юденплан [Judenplan], колонія

Іменний показчик

Андерс

Аманн Корнеліус

Блок Петер

Браун Герхард

Браун (Гамм) Гертруда

Браун Петер

Вальман Андреас

Василь, син пастуха

Вібе Ленхен

Вібе Якоб

Вінс Герхард, син Петера Вінса, мешканця села Острів Хортиця.

Вінс Давид, син Петера Вінса, мешканця села Острів Хортиця.

Вінс Йоган

Вінс Петер, мешканець села Острів Хортиця, сусіда родини Гільдебрандів.

Вінс Петер, син Петера Вінса, мешканця села Острів Хортиця.

Гаме Давид

Гардер Бернард

Генріхс Марія

Генріхс Юліус

Геппнер Абрахам

Геппнер Леонард

Геппнер Анна

Геппнер (Гільдебранд) Анна

Геппнер Антон

Геппнер Гелена
Геппнер Герхард
Геппнер Йоган
Геппнер Катаріна
Геппнер Лісен
Геппнер Петер
Геппнер Хайнріх
Геппнер Якоб
Геппнер Якоб, депутат.
Геппнер Якоб, син Якоба Геппнера
Герасим, син пастуха
Гертце Генріх
Гільдебранд Аганета, молодша сестра Корнеліуса.
Гільдебранд Анна К.
Гільдебранд Анна П.
Гільдебранд (Епп) Анна, дружина автора
Гільдебранд Бернард, молодший брат Корнеліуса.
Гільдебранд Генріх
Гільдебранд Герхард Р.
Гільдебранд Зузанна
Гільдебранд Йоган, старший брат Корнеліуса.
Гільдебранд Катерина, молодша сестра Корнеліуса.
Гільдебранд Катаріна (Фрізен), мати автора.
Кільдебранд Катарина П.
Гільдебранд (Шелленберг) Катаріна
Гільдебранд Катаріна, дочка автора твору
Гільдебранд Корнеліус, автор твору.

Гільдебранд Корнеліус, онук автора твору.

Гільдебранд Ленхен

Гільдебранд Марія, молодша сестра Корнеліуса.

Гільдебранд Марія, сестра діда автора.

Гільдебранд (Бьорнс) Марія

Гільдебранд М.К.

Гільдебранд Міхаель

Гільдебранд Петер, старший брат Корнеліуса.

Гільдебранд Петер, дідусь автора.

Гільдебранд Петер, онук автора твору

Гільдебранд Регіна.

Гільдебранд (Петерс) Сара

Гільдебранд Фрезіна

Гільдебранд Хелена, молодша сестра Корнеліуса.

Гільдебранд Якоб, старший брат Корнеліуса.

Гільдебранд Якоб, дід автора твору.

Гільдебранд Якоб, син автора твору.

Гільдебранд Якоб, онук автора твору.

Гіршман, доктор

Глоба, поміщик

Губерт Герхард

Гума, кухар

Гьортц Абрахам

Дік Анна, онука автора твору.

Дік Ісаак

Дік Корнеліус Якоб, онук автора твору

Дік Ленхен

Дік Маргарета

Дік Мартин

Дік Мартин Якоб

Діркс Генріх

Дрідігер Абрахам

Дрідігер Ісаак

Дрідігери, дядько й тітка.

Зіменс Катарина

Едігер

Езау, доктор

Епп Абрахам

Епп (Зіменс) Анна

Епп (Фрізен) Анна

Епп (Зіменс) Гелена

Епп Генріх

Епп Давид

Епп Дітріх

Епп Ісаак

Епп Йоган

Епп (Классен) Марія

Епп (Дік) Юдіт

Епп Якоб, свояк автора твору.

Епп Якоб, вчитель.

Заватські Йоган

Завялова Ліда

Іван, пастух

Ізаак Абрахам

Ізегрім

Ісус Христос

Каїн

Кампе Пауль.

Классен Абрахам, мешканець села Острів Хортиця, сусіда родини Гільдебрандів.

Классен Давид

Классен Йоган, син Абрахама Классена, сусіди родини Гільдебрандів.

Классен Катаріна, дочка Абрахама Классена, сусіди родини Гільдебрандів.

Классен Марія, дочка Абрахама Классена, сусіди родини Гільдебрандів.

Классен Петер, син Абрахама Классена, сусіди родини Гільдебрандів.

Классен Петер, двоюрідний брат автора твору.

Классен Хелена, дочка Абрахама Классена, сусіди родини Гільдебрандів.

Классен Хелена, племінниця автора твору.

Классен Юстина, дочка Абрахама Классена, сусіди родини Гільдебрандів.

Классен Якоб, син Абрахама Классена, сусіди родини Гільдебрандів.

Копп Абрахам

Кооп Петер

Кран Герхард

Кран Петер

Краузе Петер

Крьогер, доктор

Кузьма, робітник-пиляр.

Ланге

Лепп Елізебет

Лепп (Перк) Елізабет

Лепп Корнеліус

Лепп Петер

Леткеманн Клас
Леткеман Франц
Лукашевич
Льовен, доктор
Мартенс Генріх
Міллер Рудольф
Михайло, син пастуха
Мойсей
Нахтігал Герхард
Нібур Герман
Німрод
Нойфельд Генріх
Нойфельд Дітріх
Нойфельд Корнеліус.
Павло, апостол
Паулс Генріх
Паулс Марія
Пеннер Давид
Пеннер Давид, той шо на стр. 5, інший.
Пеннер Якоб, вчитель.
Петерс Йоган
Петкау, проповідник.
Петкау Якоб
Петро, апостол
Пилип, чабан.
Пленнерт Генріх
Полс Генріх

Пріс Нета

Проценко Анюта

Ремпель (Епп) Барбара

Ремпель Петер

Рендовський, доктор

Романов Олексій

Серебренніков, доктор

Сіма, робітник-пиляр.

Славко, пастух

Тіссен Генріх

Унрау, проповідник

Унрау Петер

Федір, син пастуха

Франц Генріх

Фрізен Анхен

Фрізен Герхард

Фрізен Йоган

Фрізен Корнеліус

Фрізен Корнеліус, син Якоба Фрізена

Фрізен Ленхен

Фрізен, Пруський Фрізен, вчитель.

Фрізен Якоб

Фрізен Якоб, перший чоловік другої дружини Якоба Гільдебранда, діда автора.

Фрізен Якоб, син Якоба Фрізена

Хагар

Хаммер Герхард

Шалленберг (Шелленберг) Барнард

Шаміль

Шелленберг (Епп) Катаріна

Шмід Андре

Шнайдер Якоб

Шовковий Нойфельд

Янц

Янцен Абрахам, мешканець села Острів Хортиця, сусіда родини Гільдебрандів.

Янцен Абрахам, син Абрахама Янцена, сусіди родини Гільдебрандів.

Янцен Абрахам з Гуляйполя

Янцен Анна

Янцен Давид

Янцен Зузанна

Янцен Марія

Янцен Хелена

Янцен Якоб

Янцен («якийсь»)